

2010

Danske Studier

Udgivet af Merete K. Jørgensen
og Henrik Blicher
under medvirken af
Simon Skovgaard Boeck

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier 2010, 105. bind, niende række 9. bind
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 574
Omslagsdesign: Torben Seifert
Omslag og illustration s. 111: Johann Friderich Clemens, illustration til
Johannes Ewalds »Lykkens Tempel« (1779-1780). Originalen tilhører
Statens Museum for Kunst. © SMKFoto.

Printed in Denmark by
Tarm Bogtryk A/S
ISSN 0106-4525
ISBN 978-87-7674-542-4

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag, universitypress.dk

Udgivet med støtte fra Det Frie Forskningsråd | Kultur og Kommunikation.

Dette bind har været underkastet anonym fagfællebedømmelse.

Alle årgange af Danske Studier fra 1904 til 2009 er nu frit tilgængelige på
www.danskestudier.dk

Bidrag til tidsskriftet sendes til:

lektor Henrik Blicher
Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
Njalsgade 120
2300 København S

ledende redaktør
Merete K. Jørgensen
Gammeldansk Ordbog
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
Christians Brygge 1
1219 København K

Redaktionen foretrækker at modtage bidrag elektronisk, og disse kan sendes til ss@dsl.dk. Bøger til redaktionen bedes sendt til Merete K. Jørgensen.

Manuskripter (inkl. resume) skal være redaktionen i hænde inden 1. april 2011. Se i øvrigt vejledningen bagest.

Indhold

<i>Luca Panieri</i> , lektor, Università IULM, Milano: En mulig fonetisk forklaring på stødets opståen.	5
<i>Jonathan Adams</i> , redaktør, PhD, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: Hebraiske ord i <i>Jødernes hemmeligheder</i> (1516)	31
<i>Jan Rosiek</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet: O du – tiltaleformer hos Ewald	51
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., København: Johs. Ewalds oversættelse af Kløpstocks <i>Der Messias</i>	68
<i>Mads Sohl Jessen</i> , ph.d., Københavns Universitet: Kierkegaards skjulte polemik mod Heiberg og Martensen i sidste afsnit af <i>Om Begrebet Ironi</i>	95

MINDRE BIDRAG

<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., København: N.A. Abildgaards kobberstik til Johs. Ewalds »Lykkens Tempel«	107
<i>Kim Steen Ravn</i> , projektleder, cand.phil., Aarhus Universitet: Et brev fra Poul Martin Møller til Rasmus Møller	119

JUBILÆUMSANMELDELSE

<i>Ebba Hjorth</i> , redaktør, mag.art., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: Lis Jacobsen: Studier til det danske Rigssprogs Historie.	123
---	-----

ANMELDELSER

<i>Dorthe Duncker</i> , lektor, ph.d., Københavns Universitet: Henrik Galberg-Jacobsen: Ret og Skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005.....	130
<i>Erik Skyum-Nielsen</i> , lektor, mag.art., Københavns Universitet: Erik A. Nielsen: Kristendommens retorik Erik A. Nielsen: Thomas Kingo	137
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., København: Klaus P. Mortensen og May Schack (red.): Dansk litteraturs historie, bd. 3: 1870-1920.....	146
<i>Lise Busk-Jensen</i> , dr.phil., København: Helle Hvenegård-Lassen: Et andet hjem. Kvindelig Læseforenings historie 1872-1962.....	162
<i>Henrik Wivel</i> , kulturredaktør, dr.phil., Weekendavisen: Anders Ehlers Dam: Den vitalistiske strømning i dansk litteratur omkring år 1900.....	169
<i>Anders Juhl Rasmussen</i> , ph.d.-stipendiat, cand.mag., Køben- havns Universitet: Jørgen Dines Johansen og Marie Lund Klujeff (red.): Genre...	173

FRA REDAKTIONEN

Universitets-Jubilæets danske Samfund.....	177
Redaktionel vejledning til forfattere.....	178
Tilsendte publikationer	180

En mulig fonetisk forklaring på stødets opståen

Af Luca Panieri

In this paper, I will present a new hypothesis regarding the origin of the Danish *stød* which connects it to consonant devoicing in certain phonetic contexts. The main assumption is that in the Old Norse language spoken in the Viking Age in some areas of Denmark all voiced phonemes in final position (e.g. ON */hūð/* »skin«) and in internal position before voiceless consonants (e.g. ON */lengsti/* »longest«) underwent devoicing. It is likely that at the same time this process produced the *stød* phenomenon in some Old Norse dialects (in the Danish area). Empirical data seem to confirm the relationship between *stød* and voicedness-lowering. I assume that at that time, as occurs in modern Danish, the occurrence of *stød* was limited by certain phonological restraints. It only occurred at the end of stressed bimoric units, made up of one long vowel or one short vowel followed by a voiced sonorant (e.g., */hū'd/, /len'gsti/*). Thus, the *stød* was soon given a demarcating function as a borderline between a full voiced bimoric syllable nucleus (*/hū/-, /len/-*) and a left-over devoiced syllable tail (*-/ð/, -/g/-*). But unlike in modern Danish, the *stød* at that time was entirely bound to the phonetic environment and therefore it was not yet distinctive. Moreover, I assume as most likely that the *stød* phenomenon originally also had certain prosodic features which mainly consisted in a sudden fall of tone height, as seems to be confirmed by empirical data. The present hypothesis connects this achieved understanding to the so-called *peak-delay* model, which assigns the Scandinavian accent 1 an original high-low tone contour. Then both *stød* and accent 1 were characterized by a similar tone pattern, which gives the assumption of an original relationship between *stød* and accent 1 a concrete basis. By the end of the Viking Age, when both anaptyxis in Auslaut and enclitic articles arose, the whole language system was remodelled and the *stød* became independent from devoicing. Thereby, it became a phonologically distinctive feature and was suitable for morphological use. As time passed, its original distribution in the lexicon changed through the effect of analogy and the rules governing its occurrence became more and more dependent on morphological and lexical mechanisms.

1. Hypotesen om stødet som oprindeligt allofonisk træk

Ifølge hypotesen, som jeg her fremlægger, har det danske stødfænomen¹ sit ophav i en fonetisk mekanisme, som af kronologiske grunde må gå tilbage til vikingetidens fælles sprogtrin (oldnordisk), dog med mulig afgrænset udbredelse (runedansk). Denne mekanisme har som forudsætning, at oldnordisk i vikingetiden undergik en systematisk afstemning (*devoicing*) af alle stemte fonemer i udlyd. Denne lydudvikling var dog ikke ubetinget, da den formentlig ikke virkede ved enstavede ord

med kort vokal og stemt udlydskonsonant, hvor stavelseskernens stemthed spændte over hele den bimoraiske enhed, som i de følgende eksempler:²

Skema 1

*[bað] »bad«	oldn. <i>bað</i>
*[sʊn] »søn« akk.	glda. <i>sun</i>
*[war] »var«	oldn. <i>var</i>
*[wɛɣ] »vej« akk.	oldn. <i>veg</i>
*[kul] »kul«	glda. <i>kul</i>

Enstavelsesord med lang vokal i udlyd hørte sandsynligvis til samme type: altså gruppen med bimoraisk stavelse uden efterhængte lyddele, som kunne undergå afstemning. Se herom de følgende eksempler:

Skema 2

*[sa:] »så« (<i>vidi</i>)	oldn. <i>sá</i>
*[fɛ:] »kvæg«	glda. <i>fæ</i>
*[ny:] »ny« nom. fem.	oldn. <i>ný</i>

I tilfælde af at stavelsen udgjordes af flere end to morae, som når den blev dannet af lang vokal efterfulgt af mindst en konsonant eller af kort vokal efterfulgt af mindst to konsonanter, antages her, at den stemte udlydskonsonant undergik afstemning, og at den foregående stemte lyd blev udtalt med brat stemmebåndsspænding, i lighed med det nudanske stød. Dette lydfænomen består normalt i »en kortvarig tilnærmelse til lukke af stemmebåndene under disses stemmesvingning, hvorved lyden kortvarigt bliver svag og »knirkende««. ³

I lighed med nydansk kunne stødet sandsynligvis, også på dette tidlige trin, kun opstå i lydsegmenter, der bar tilstrækkelig stemthed, det vil sige alle vokaler, likvider, nasaler og stemte frikativer.⁴ Lad os se på nogle eksempler, der viser hvordan denne lydregel formentlig har virket:

Skema 3

*[li:ˈv] »liv«	oldn. <i>líf</i>
*[ba:ˈl] »bål«	oldn. <i>bál</i>
*[hu:ˈð] »hud«	oldn. <i>húð</i>
*[θɪŋˈg] »lovforsamling«	oldn. <i>þing</i>
*[lamˈb] »lam«	oldn. <i>lamb</i>

*[lan'ɔ̃] »land«	oldn. <i>land</i>
*[nav'ŋ] »navn«	oldn. <i>nafn</i>
*[wɛð'ɾ] »vej«	oldn. <i>veðr</i>
*[sɪʏ'ɾ] »sej«	oldn. <i>sigr</i>
*[sɛʏ'ɪ] »sej«	oldn. <i>segl</i>
*[hɛv'ð] »hævd«	glda. <i>hæfth</i>
*[bor'ð] »borg«	oldn. <i>borg</i>

Efter lignende mønster opstod der formodentligt stød også i stavelser med stemte geminater i udlyd. I dette tilfælde blev dobbeltkonsonanten »it-slået« af stødet, som således indskyder sig og danner skel mellem en stemt lyd til venstre og dens afstemte genlyd til højre,⁵ som det fremgår af følgende eksempler:

Skema 4

*[fal'ɪ] »fald«	oldn. <i>fall</i>
*[spɿr'ɾ] »spørger«	oldn. <i>spyr</i>
*[mʊn'ŋ] »mund« akk.	oldn. <i>mun</i>

Et særligt tilfælde udgør de oprindelige geminater *-gg*, *-bb*, *-dd*, som i nydansk viser en uregelmæssig udvikling. På grundlag af morfofonologiske vekselmønstre, der forekommer i dansk rigsmål, såsom: *væg* [vɛ:ʔ] vs. *vægge* [vɛgə], *næb* [nɛ:ʔ] vs. *næbber* [nɛbəs], og i betragtning af nærværende hypoteses hovedlinjer, anser jeg det imidlertid for sandsynligt, at nutidens sparsomt optrædende vekselforhold afspejler datidens hyppigere regelrette morfofonologiske vekselmønstre. I kraft af afstemningsreglen, som nærværende hypotese forudsætter, ligger det jo nær at antage, at de pågældende dobbeltkonsonanter i udlyd oprindeligt undergik en dissimilatorisk udvikling, der forvandlede dem til en sekvens af en stødrant stemt frikativ efterfulgt af en afstemt homorganisk klusil i stavelsesudlyd. På denne måde vil der være en tilfredsstillende hensyntagen til de ovennævnte betingelser for stødets opståen:

- a) allofonisk afstemning af stemte udlydsfonemer
- b) stødets fremkomst på det foregående stemte lydsegment

Lad os se på et par eksempler for at vise hvordan reglen i sprogets tidligste trin antagelig blev overholdt:

Skema 5

*[stʊβ'ʰ] »stub« akk. (oldn. <i>stubb</i>)	vs.	*[stʊβ:ʊm] dat. pl. (oldn. <i>stubbum</i>)
*[wæχ'ǵ] »væg« akk. (oldn. <i>vegg</i>)	vs.	*[wæχ:jʊm] dat. pl. (oldn. <i>veggjum</i>)
*[oð'd] »od« akk. (oldn. <i>odd</i>)	vs.	*[od:i] »odde« (oldn. <i>oddi</i>)

I oldnordisk kunne enstavelsesord dannes med temmelig lange konsonantgrupper i udlyd, der kunne omfatte rækker på op til fem konsonanter. I sådanne tilfælde måtte afstemningen tilbageskydes til nogle af de foregående konsonanter, som derved blev afstemt i rækkefølge ind mod den fuldstemte stavelseskerne, indtil denne selv, ved hjælp af stødet, satte en stopper for indrykningen. Altså således:

Skema 6

*[fɪŋ'ǵr] »finger«	oldn. <i>fingr</i>
*[bœ:'ŋdʀ] »bønder«	oldn. <i>bændr</i>
*[lɛŋ'ǵstr] »længst« nom. mask.	oldn. <i>lengstr</i>

Det ser ud til, at stødet, ved sin tidligste forekomst som allofonisk fænomen, var et artikulatorisk hjælpemiddel, hvormed den stemte stavelseskerne og den afstemte stavelsesudlyd blev holdt adskilt. Det synes også klart, at stødet er historisk forbundet med de oprindeligt enstavede ord, men ifølge nærværende hypotese skyldes denne forbundethed snarere særlige fonetiske omstændigheder end overordnede prosodiske principper, hvilket også fremgår af, at stødets optræden hæmmes af visse lydombivelser, sådan som det er vist ovenfor.

I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at stødets mekanisme synes at sættes automatisk i gang, hver gang de lydmæssige krav til afstemningen af stemte fonemer opfyldes, selv når det drejer sig om flerstavete ord. Dette tyder på, at stødfænomenet oprindeligt ingen direkte tilknytning havde til stavelsesantallet, jf. de følgende eksempler:

Skema 7

*[lɛŋ'ǵsti] »længste« nom. mask.	oldn. <i>lengsti</i>
*[ɛl'dsti] »ældste« nom. mask.	oldn. <i>ellzti</i>
*[fɪn'ŋska] »finske« nom. fem. sv.	oldn. <i>finnska</i>
*[i:'ɾska] »irske« nom. fem. sv.	oldn. <i>irska</i> ⁶

På dette tidlige sprogrtrin var stødet et fonologisk forudsigteligt artikulatorisk træk og var altså ikke afhængigt af det stavelsesantal som dannede

ordet, selvom det statistisk forekom hyppigst i enstavede ord. Det senere fænomen med vokalindskud mellem konsonanter og udlydende likvider og nasaler var endnu ikke opstået. Dette kom imidlertid til at præge de nordiske dialekter efter vikingetiden, dog uden at udvikle sig ensartet og med samme styrke overalt.

Men alligevel var det selve udviklingen af støttevokaler i de nævnte omgivelser, der i høj grad fremskyndte fonemiseringsprocessen af det danske stød ved drastisk at forøge dets forekomst i tostavete ord. Vokalindskuddet frembragte jo en ny udlydsstavelse og forvandlede derved oprindeligt enstavede ord til tostavelsesord, som i følgende tilfælde:

Skema 8

oldn. <i>fingr</i>	→	glda. <i>fingær</i> »finger«
oldn. <i>stīgr</i>	→	glda. <i>stīghær</i> »stiger« vb

På dette skelsættende tidspunkt i den danske sproghistorie kan man formode, at det fonologiske system, i hvert fald for en del dialekters vedkommende, reagerede ved at beholde stødet selv i de tilfælde, hvor indskudsvokalen havde affødt en ny tostavelsesform, som i de to ovennævnte eksempler, altså en form der, fonetisk fortolket, kan genskrives på følgende vis:

Skema 9

*[fɪŋ'g̊ɹ]	→	*[fɪŋ'gər]
*[sti:'g̊ɹ]	→	*[sti:'gər]

Igennem denne lydudvikling bliver stødet løst fra sin oprindelige fonetiske forudsætning, afstemningen, da indskudsvokalen faktisk fjerner stødet fra de afstemte omgivelser, og endda tilbagegiver fuld stemthed til de foregående konsonanter. Rækken af afstemte konsonanter er brudt op, og stødet kan nu grænse op til stemte lyd på højre side. Sprogets lydssystem er omdannet, og stødet er blevet til et fonologisk fænomen.

På lignende måde kan man se den fonologiske virkning af den efterhængte artikels opkomst. Den begyndte sandsynligvis med, at en form for påpegende stedord⁷ oftere og oftere indtog stillingen efter navneordet og med tiden hang fast efter det, medens det efterhånden mistede både sin semantiske fylde og sin prosodiske selvstændighed, som helt forblev hos navneordet.⁸ Sandsynligheden taler for, at den efterhængte artikel, som helt ny og selvstændig grammatisk art, først blev til omtrent samtidig

med, at ovennævnte vokalindskud indtraf i dansk, altså omkring det 11. eller det 12. årh.⁹

Også artiklens udvikling fremskyndede stødets fonemisering meget, da den forøgede hyppigheden af stødbærende tastavelsesord i ikke læn- gere afstemte lydombegivelser. Altså, endnu en gang blev stødet løsrevet fra sine oprindelige lyd-mæssige forudsætninger. Lad os se et par eksempler herpå:

Skema 10

*[hʊn'ɔ̃] + *[ɪn'ɲ] akk. mask. sg.	→	*[hʊn'dɪn:] »hunden« (jf. oldn. <i>hundinn</i>)
*[bor'ɣ̃] + *[ɪɲ] nom. fem. sg.	→	*[bor'ɣɪɲ] »borgen« (jf. oldn. <i>borgin</i>)
*[li:'ɣ̃] + *[ɪt] nom./akk. neutr. sg.	→	*[li:'vɪt] »livet« (jf. oldn. <i>lifit</i>)

Lige så snart stødet bliver en selvstændig fonologisk enhed, indgår det i forskellige morfologiske samspil med andre distinktive træk, og i kraft af analogiske virkninger og på grund af lydsystemets omdannelse udbreder det sig med tiden dertil, hvor det oprindeligt ikke kunne optræde, eller det forsvinder, hvor det engang regelret optrådte.

Som eksempel kan gives det gammeldanske intetkønsnavneord *skut* »skud«. Dette ord havde kort vokal efterfulgt af én konsonant¹⁰ og var dermed ikke i stand til at bære stød. I forbindelse med den efterhængte artikel dannedes følgende form:

*[skʊt] + *[ɪt] → *[skʊtɪt]

og den blev derved homofon med participiet *skutit* *[skʊtɪt] (nom./akk. neutr. sg.), den korte tillægsform af verbet »at skyde«. I nudansk har de to oprindelige homofoner dog udviklet sig forskelligt:

skuddet [sguð'ɔ̃] vs. *skudt* [sgud]

Når man tager i betragtning, at navneordets grundform er *skud* [sguð], uden stød, så kommer det tydeligt frem, at stødet er blevet en relevant del i den morfologiske mekanisme, der styrer afledningen fra grundformen til formen med efterhængt artikel.

Man kunne endda i dette tilfælde sige, at stødets tilstedeværelse er en underliggende regel, der først kommer til syne når stødet indfinder sig i de krævede stemte omgivelser. I det ovenstående eksempel med navneord med efterhængt artikel opstod stødet »automatisk« i det øjeblik, den op-

rindeligt ustemte dentale klusil i det gammeldanske *skut(it)* blev til den stemte approksimant i det nudanske *skudd(et)*. Den korte tillægsform *skutit* > *skudt* kunne imidlertid aldrig påvirkes af den samme stødregel, der gjaldt for den efterhængte artikel, og derfor fik den aldrig stød. Dens udvikling har taget en helt anden retning, den undergik i stedet en stavelses-sammentrækning.

På den anden side kan stødet på nudansk ikke forekomme i de navneord med efterhængt artikel, der aldrig har udviklet de egnede lydombgivelser. Ikke desto mindre er almenreglen gyldig. I disse tilfælde er stødet blot underliggende, som i følgende eksempel:

skat [sgad] → *skatten* [sgadŋ]

I løbet af det danske sprogs historie kan det i øvrigt også ske, på grund af senere lydændringer, at stødets oprindelige forekomst bliver hindret, som tilfældet er med den nudanske superlativ *størst*, uden stød. Man kan formode, at den oprindelige langvokal blev forkortet foran den komplekse konsonantgruppe og derved forsvandt de velegnede lydombgivelser til stødets opståen, så selve stødet måtte bortfalde på følgende måde:

[stœ:ʀst] → [stœʀst]

Det bør i den forbindelse huskes, at ifølge nærværende hypotese opstår stødet oprindeligt kun i slutningen af stemte bimoraiske enheder efterfulgt af afstemte konsonanter.¹¹ Det medfører, at vokalforkortelsen i *størst*, det vil sige tabet af en mora, umuliggjorde stødets opståen. For øvrigt kunne det følgende *-r-* heller ikke få stød, da det stod foran den ustemte konsonantgruppe *-st-* og derfor blev det nødtvungent til afstemt [ʀ].

Jeg har hidtil behandlet problemet om stødet med udgangspunktet i dets formodede oprindelige lydombgivelser, og i overensstemmelse dermed har jeg foreslået en ny hypotese, der sætter stødet i forbindelse med den allofoniske afstemning af de fonologisk stemte konsonanter. Jeg har desuden forsøgt, ganske kort og med brug af enkelte eksempler, at skildre de vigtigste sprogændringer, der sidenhen forårsagede stødets fonologisering. Denne skildring fremstiller stødets diakrone udvikling som et fonologisk særtræk, der muligvis har sit ophav i nogle allofoniske dialektale fænomener i vikingetidens sprog (runedansk).

I det følgende afsnit tager jeg de eventuelle implikationer af prosodisk karakter i betragtning og tager stilling til forholdet mellem stød og prosodi, idet der derigennem tegner sig en mulighed for at rekonstruere den oprindelige forbindelse mellem stødet og det skandinaviske accentsystem.

2. Stødet og tonerne

Den gennem flere generationer pågående videnskabelige debat om det skandinaviske accentsystems oprindelse er stadig uafgjort.¹² Alle er dog som regel enige om, at det grundlæggende tonemønster, baseret på den tveleddede modsætning accent 1 vs. accent 2, som karakteriserer det svenske og det norske sprog,¹³ har en eller anden historisk tilknytning til det danske stød. Det er en kendsgerning, at det danske stød i mange tilfælde findes, hvor man på svensk og norsk har accent 1. Derimod er stødets fravær, når det ikke skyldes fonetiske hindringer,¹⁴ forbundet med accent 2. Her angives nogle eksempler på dansk-svensk overensstemmelse:

Skema 11

stød	accent 1	
dansk	svensk	oldnordisk
<i>varm</i>	<i>varm</i>	<i>varmr</i>
<i>sejr</i>	<i>seger</i>	<i>sigr</i>
<i>sejl</i>	<i>segel</i>	<i>segl</i>
<i>regn</i>	<i>regn</i>	<i>regn</i>
<i>navn</i>	<i>namn</i>	<i>nafn</i>
<i>huset</i>	<i>huset</i>	<i>hús-it</i>
<i>manden</i>	<i>mannen</i>	<i>mann-inn</i> akk.sg.
<i>finger</i>	<i>finger</i>	<i>fingr</i>
<i>hænderne</i>	<i>händerna</i>	<i>hendr-nar</i>
<i>byder</i>	<i>bjuder</i>	<i>byðr</i>
<i>binder</i>	<i>binder</i>	<i>bindr</i>

Sammenligningen med oldnordisk viser, at det drejer sig om ord, der oprindeligt var enstavede, eventuelt med efterhængt artikel.

Lad os nu se på en ordliste med accent 2, der altså svarer til stødets fravær på dansk:

Skema 12

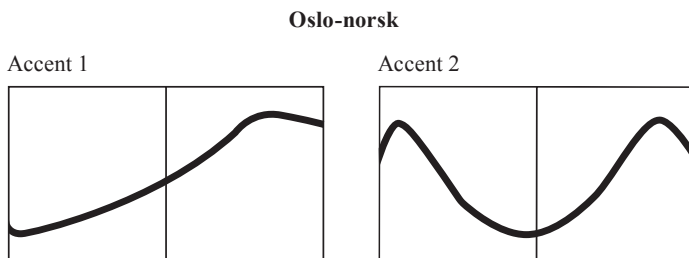
uden stød	accent 2	
dansk	svensk	oldnordisk
<i>øje</i>	<i>öga</i>	<i>auga</i>
<i>ude</i>	<i>ute</i>	<i>úti</i>
<i>hunde</i>	<i>hundar</i>	<i>hunda(r)</i> akk. (nom.)
<i>sommer</i>	<i>sommar</i>	<i>sumar</i>
<i>talende</i>	<i>talande</i>	<i>talandi</i>
<i>længe</i>	<i>länge</i>	<i>lengi</i>
<i>kælling</i>	<i>kärring</i>	<i>kerling</i>

De ord, som er kendetegnet ved accent 2, er på dansk stødløse og, som sammenligningen med oldnordisk bekræfter, stammer fra to- eller flerstavede ord. Mens vi holder os denne historiske forbindelse mellem stød og toneaccent for øje, skal vi uddybe det skandinaviske tonesystem lidt.

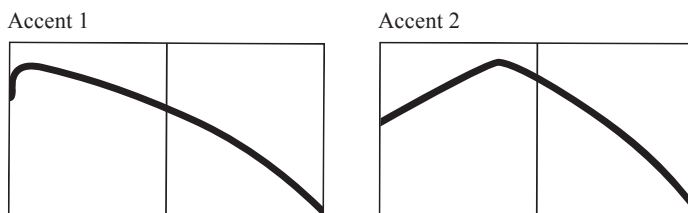
I de seneste årtier har man, ved hjælp af en stadig mere forfinet teknologi, med stigende nøjagtighed foretaget instrumentalundersøgelser af sprogrprøver fra forskellige skandinaviske dialekter, alligevel er der stadig meget, der skal afklares. Man behøver ikke understrege, hvor stor relevans eksperimentale og beskrivende studier har, for at muliggøre en sammenlignende analyse af sprogdataba, hvorpå man kan opbygge teoretiske sproghistoriske rekonstruktionsmodeller.

De seneste instrumentalundersøgelser over svensk og norsk viser, at de to mulige accenttyper (accent 1 vs. accent 2) får en ret forskellig form i Skandinaviens forskellige dialektområder. For at danne sig en idé om, hvor store disse forskelle kan være, er det tilstrækkeligt at se på følgende eksempler:¹⁵

Skema 13

Vestnorsk og sydsvensk

Som det fremgår af eksemplerne, kan accenternes tonemønster være højst forskellige i de nutidige svenske og norske sprogvarianter. Når man holder sig til det anførte eksempel, kommer det frem, at den form, som accent 1 tager i Oslo-norsk, har modsat tonegang (lav-høj) i forhold til vestnorsk og sydsvensk (høj-lav). Accent 2 bliver endda udført vidt forskelligt i de to dialekttyper. I Oslo udtales den med to godt markerede tonetoppe langt fra hinanden: én i starten af første stavelse og den anden i slutningen af anden stavelse, men i Vestnorge og Sydsverige kun med en enkelt tonetop, placeret ved første stavelses slutning. I denne dialekttype består forskellen mellem accent 1 og accent 2 i, at tonetoppen skydes frem fra første stavelses start (acc. 1) til dens slutning (acc. 2), mens tonehøjden i anden stavelse falder jævnt. Man plejer at sige, at nordmænd og svenskere taler syngende, men de melodier, der istemmes, er åbenbart ret forskellige fra sted til andet.

Efter at have sammenlignet de forskellige skandinaviske dialekters tonemønster, stiller Patrik Bye sig med rette det spørgsmål, hvordan man, ud fra et sproghistorisk synspunkt, kan tilbageføre tonefænomenernes brogede billede til et fælles udspring.¹⁶ Dette henfører han til den prosodiske mekanisme, kaldet *peak delay*, ifølge hvilken accent 2 skelnes fra accent 1 ved, at tonebølgen bliver forsinket i at nå sit højdepunkt. Han kommer til den overbevisende konklusion, at det brogede tonemønster i de mange nutidige dialekter er resultatet af en række gentagne forskydninger over det samme grundprincip. Det kan sammenlignes med en fremadskridende bølgebevægelse, hvor toppe og dale følger hinanden skiftevis i en ustandselig svingning.

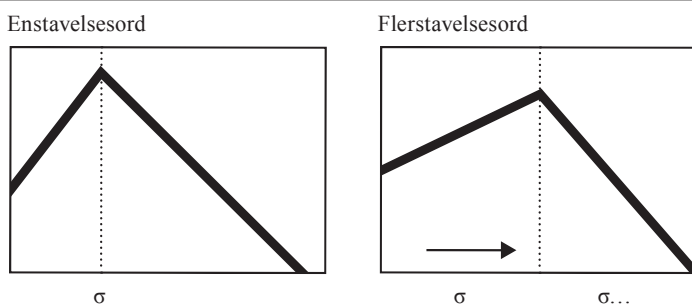
Efter at have gennemgået de konklusioner, som de forskellige forskere, der i tidens løb har beskæftiget sig med de skandinaviske toneaccenter,¹⁷ er nået til, synes den følgende påstand af Patrik Bye (under udg.: 12) meget rimelig:

The first stage in the development of the pitch accent distinction was the introduction of allophonic variation in peak alignment

conditioned by the number of syllables in the word. In words of more than one syllable the high tone peak became skewed towards the right. In monosyllables, however, no such shift occurred.

Oprindeligt var ordets tonegang altså afhængig af stavelsesantallet. I enstavelsesordene stod tonetoppen mere eller mindre oven i stavelseskernen, mens tonetoppen i flerstavelsesordene blev rykket frem mod de efterfølgende stavelser. Skematisk kan man fremstille fænomenet således:

Skema 14

Ved de enstavede ord befinder tonetoppen sig altså i samme akse som selve stavelseskernen (σ), mens i de flerstavede ord aksens flyttes frem til højre i retning mod endestavelen. Denne oprindelige dualisme udgør starten på den historiske udvikling af modsætningen mellem accent 1 og accent 2.

Hvis man nu atter retter blikket mod det danske sprogområde, genfinder man tonemodsætningen i en række sydlige dialekter, altså fra de områder, der ligger længst fra den skandinaviske halvø.¹⁸ Tonemønstret i disse dialekter, der for øvrigt generelt ikke har stød, bekræfter yderligere *peak-delay*-modellen, da accent 1 som regel får høj-lav-tonegang, mens accent 2 får den modsatte, den med fremskudt tonetop. Disse dialekters randbeliggenhed i den del af Danmark, der ligger længst fra den skandinaviske halvø, hvor toneaccenten hersker, tyder på, at tonemodsætningen engang var typisk også for det øvrige danske område, altså det som ligger nærmest halvøen. De nyligt foretagne instrumentalundersøgelser over de danske regionale sprogvarianter tonegang viser sig i den sammenhæng yderst interessante, især den som Bodil Kyst har udført over århusiansk rigsmål.¹⁹

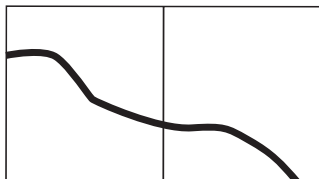
Af Kysts studie fremgår det tydeligt, at det århusianske tonemønster, til forskel fra det københavnske, viser påfaldende tonale variationer, afhæn-

gigt af stødets tilstedeværelse eller fravær i ordet. Efter min mening stemmer resultaterne af Bodil Kysts studie overens med den sproghistoriske hypotese, der fremsættes her. Kyst har nemlig fundet ud af og ført bevis for, at stødet i århusiansk rigsmål altid ledsages af en høj-lav-tonegang, der i det store og hele minder om det oprindelige tonemønster, som Bye henviser til. Derimod viser de stødløse tostavellesord, på nær i ét særligt tilfælde,²⁰ en svagt bølget tonegang som topper i anden stavelse, altså lav-høj-tonegang.²¹ Igen ligger sammenligningen med *peak-delay*-modellen lige for.

Lad os nu se på dette interessante minimalpar, gengivet i et typisk århusiansk tonemønster. I parentes angives de formodede tilsvarende olddanske former fra vikingetiden:

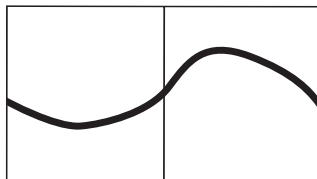
Skema 15

høj-lav + stød

tænder [ten'ʌ] pl. af »tand«
(< *[ten'ɳr])

lav-høj

vs. *tænder* [tenʌ] vb. præs.
(< *[tendɪr])

Dermed slutes cirklen, der historisk forbinder stødfænomenet med de skandinaviske ordtoner.²²

I det store og hele ser det ud til, at nærværende fonetiske hypotese om stødets oprindelse og det af Bye anerkendte *peak-delay*-princip kan leve side om side, når man antager, at i begyndelsen var både ordets prosodi og stødets optræden faktorer, der automatisk blev bestemt af selve ordets fonologiske opbygning. Tonemodsætningen var altså afhængig af stavel-sesantallet, mens stødets tilstedeværelse var afhængig af bestemte lydomb-givelser. Der findes intet sikkert bevis for den oprindelige udbredelse af de to fænomener, da den nutidige situation næppe troværdigt kan afspejle den datidige. Dog forudsættes begge at have deres udspring i det oldnor-diske sprogtrin (vikingetid), det vil sige den tid, hvor de senurnordiske (7.-8. årh.) ordsammentrækningsfænomener (synkope og apokope) allerede var afsluttet, men hverken vokalindskud eller klitisk efterhængning af artiklen endnu var indtrådt. Tidsbestemmelsen af de ovennævnte fæno-

meners opståen er selvfølgelig ikke ensbetydende med, at disse var udbredt overalt i det nordiske sprogområde, men ikke desto mindre er det sandsynligt, at de to fænomener optrådte i visse dialekter samtidigt.

3. Hypotesens holdepunkter

I første afsnit har jeg fremsat hypotesen om stødets oprindelse²³ som en fonetisk mekanisme, der bliver sat i gang af en formodet afstemning af de stemte fonemer²⁴ under visse fonotaktiske omstændigheder. Jeg har hidtil skildret hypotesen i hovedtræk, men jeg skal her yderligere uddybe mine synspunkter.

Allerførst vil jeg nærmere definere de omstændigheder, under hvilke jeg formoder, at den ovennævnte afstemning fandt sted. Helhedsbilledet, som de nordiske sprog og dialekter danner, giver mulighed for at udarbejde sandsynlige hypoteser derom. Den første antagelse er, at de *stemte fonemer blev afstemt i udlyd*, i det mindste foran pause (se skema 3). Fænomenet er velkendt i mange sprog og ses bl.a. også i nuyislandsk.²⁵ Så inddrager jeg også *afstemningsfænomener, der skyldtes kontakt* med andre afstemte lyd eller med de fonologisk ustemte konsonanter, som befandt sig i lyd kæden. De oprindelige fonemer, som kunne forekomme i enhver stilling og hvis manglende stemthed var et relevant distinktivt træk, var sandsynligvis kun de ustemte klusiler /p/, /t/, /k/ og sibilanten /s/. Alle disse kunne i øvrigt kombineres med hinanden ved at danne de følgende konsonantgrupper: /sp/, /st/, /sk/, /ps/, /ts/, /ks/, /pt/, /kt/. Hver gang en stemt konsonant befandt sig foran en af disse ustemte fonemer, udviklede den automatisk en allofonisk afstemt variant, netop som det endnu er tilfældet i islandsk og færøsk. Her følger nogle rekonstruerede eksempler på vikingetidens dansk (oldnordisk/runedansk):

Skema 16

*[skarpt] »skarpt« nom./akk. neutr. sg.	oldn. <i>skarpt</i>
*[fyrsti] »første«	oldn. <i>fyrsti</i>
*[folk] »folk«	oldn. <i>folk</i>
*[sent] »sendt« nom./akk. neutr. sg.	oldn. <i>sent</i>
*[dansk] »danske« nom. mask. sg. sv.	oldn. <i>danski</i>

Hertil kommer de ustemte frikativer /h/, /p/, /f/²⁶, af hvilke de to første kun kunne forekomme i ordstammens forlyd,²⁷ mens den tredje, derud-

over, også kunne forekomme som dobbeltkonsonant /ff/ og i konsonantgruppen /ft/, som vi kan se her:

*[ʊf:ɪ] mandnavn	glda. <i>Uffi</i>
*[skaft] »skaft«	oldn. <i>skaft</i>

Efter at have beskrevet de fonologiske elementer, der kunne iværksætte afstemningsprocessen, vil jeg nu se på dennes tilknytning til stødfænomenet. Det er først og fremmest eksperimentalfonetikken, der her kan give os en hjælpende hånd. Man har nemlig fundet ud af, at ét af de mest markante træk ved stødet er en brat sænkning af stemthed. Mod slutningen af et stemt lydsegment strammes stemmebåndene brat, og dermed sænkes stemtheden drastisk. Straks efter afslappes stemmebåndene, og efterlader eventuelt en mere eller mindre hørbar genlyd af den foregående lyd, der pludselig blev »kvalt«. ²⁸ Ud fra et prosodisk synspunkt har eksperimentalfonetikken derudover empirisk kunnet iagttage, at fænomenet typisk ledsages af en brat tonesænkning. ²⁹ Nærværende hypotese anser det for sandsynligt, at både sænkning af stemthed og tonesænkning er oprindelige træk ved stødet, der allerede var til stede ved selve stødfænomenets opkomst i et oldnordisk dialektområde.

Det skal nu nærmere bestemmes, hvad stødets oprindelige virkningsområde var, det vil sige reglerne for dets forekomst i lyd kæden. Endnu engang giver de empiriske data og analysen af det nudanske lydssystem os mulighed for at fastsætte den første begrænsning: Stødet kunne kun optræde i trykstærk stavelse. ³⁰ Deraf følger, at det måtte være et relevant led i selve karakteriseringen af denne. Desuden viser nudansk, at stødet undergår yderligere omgivelsesbestemte begrænsninger, da det kun optræder efter lang vokal eller sonorant konsonant. ³¹ Deraf kan man udlede den almene regel, at *stødet kun kan optræde i slutningen af et trykstærkt bimoraisk stemt lydsegment*. Det er sandsynligt, at det samme princip også gjaldt oprindeligt. ³²

Efter at have fundet og defineret de fonologiske omgivelser, hvor stødet kunne opstå, skal det nu klarlægges, i hvilke omgivelser det nødvendigvis måtte forekomme. Det er nemlig på dette punkt, at de væsentligste forskelle til den nutidige situation træder frem. I nudansk optræder stødet, når lyd omgivelserne tillader det, som et distinktivt træk i lighed med enhver anden fonologisk enhed. På denne måde er det i dag muligt at skelne to ord fra hinanden udelukkende på grund af stødets tilstedeværelse, som f.eks. i følgende minimalpar:

tænder [tɛnʷ] pl. af »tand« vs. *tænder* [tɛnʌ] præs. af »at tænde«

Men stødets forekomst blev oprindeligt udløst af særlige fonetiske omstændigheder, som i dag ikke længere virker, nemlig: *afstemning forårsaget af de lydforhold, som var gældende for de konsonanter, der befandt sig efter trykstavelens bimoraiske kerne*. På denne hovedantagelse bygger hele nærværende hypotese. Det ovenstående nudanske ordpar dannede ikke et minimalpar i vikingetiden. Det første var jo enstavet *[tɛnʷɾ] og det andet tostavet *[tɛndɪɾ]. Som vi allerede har bemærket, var stødets tilstedeværelse sandsynligvis ledsaget af en brat faldende tonegang, der yderligere kendetegnede den pågældende trykstavelse.

Medens vi holder os alt det, der hidtil er blevet skildret, for øje, vender vi tilbage til den i begyndelsen anførte definition af stødets oprindelige funktion som artikulatorisk hjælpemiddel, hvormed der blev sat skel imellem den stemte stavelserkerne og den ustemte stavelserudlyd. Nærmere bestemt består den af stødet afgrænsede stavelserkerne af en isokronisk enhed dannet af to morae, som udgør tyngdepunktet i selve stavelseren, medens de overskydende lydsegmenter bliver »afskåret« i udlyd og dermed frataget den stemthed, som præger stavelserens centrum. Ud fra et prosodisk synspunkt hindrede stødets tilstedeværelse den ovenfor beskrevne *peak-delay*-mekanisme, eftersom tonetoppen blev holdt inden for stavelserkernens grænser. Sagt med andre ord er det sandsynligt, at stødet blev ledsaget af den såkaldte accent 1 selv i de tilfælde, hvor oprindeligt tostavede ord havde fået stød i kraft af afstemningsvirkningen, som i følgende tilfælde (jf. skema 7): *[lɛɲʷɾstɪ], *[ɛlʷdɾstɪ] *[fɪnʷɾska], *[i:ʷɾska]. Dette ville give en ideel diakronisk forklaring på den tilsyneladende uregelmæssighed ved stødets forekomst i nogle tillægsord med *sk*-suffiks, f.eks.

finske [fɛnʷsgɔ] < *[fɪnʷɾska] vs. *danske* [danskɔ] < *[danskɔ]

Sådanne tilfælde beviser endnu engang, at stødet i nudansk er et fonologisk distinktivt træk, men den synkrone analyse har dog svært ved, på nem og systematisk vis, at forklare reglen efter hvilken stødet distribueres til de tostavede bøjede former af visse tillægsord. Det er sandsynligt, at nutidssproget også i sådanne tilfælde tillægger stødet en eller anden morfofonologisk funktion.³³ Nærværende hypotese giver imidlertid, ud fra et sproghistorisk synspunkt, en almenyldig og regelbunden forklaring på ovennævnte fænomen, der oven i købet, som vi straks skal se, også med-

fører klare morfofonologiske implikationer, som dog kun kan forstås hvis man holder sig det gamle sprogs forskellige lydforhold for øje.

De ordstammer, hvoraf ovennævnte tillægsord afledes, viste oprindeligt to forskellige stavelsesstrukturer: *finn-* vs. *dan-*. Ifølge nærværende hypotese forårsagede tilføjelsen af *sk-*suffikset en regelmæssig afstemning af nasalkonsonanten. Når det drejede sig om en dobbelkonsonant opstod stødet som grænse for den bimoraiske stavelseskerne og skar de afstemte og ustemte overskydende lydsegmenter af, altså [fɪnʔ//n̥sk]-. Når nasalkonsonanten derimod efter kort vokal stod alene og selv blev afstemt, kunne de påkrævede lydmæssige betingelser for stødets opståen ikke opfyldes, da den stemte bestanddel af trykstavelens kerne kun bestod af en enkelt mora, altså selve kortvokalen: [dan̥sk]. I nudansk er sådanne lydregler imidlertid blevet brudt af sprogstrukturens omdannende udvikling, især af de to følgende ændringer: a) ophævelsen af den fonologiske modsætning mellem enkelte og dobbelte konsonanter, b) afskaffelsen af afstemningsreglen for /n/ foran ustemte konsonanter. En følge af denne udvikling er, at nudansk rigsmål har indført stødet i enstavelsesordet *dansk* i lighed med alle andre enstavede ord, hvis rod udgøres af kort vokal efterfulgt af stemt konsonant, altså: *dansk* [danʔsg] vs. *danske* [dansgø], i overensstemmelse med den almene morfofonologiske regel, ifølge hvilken enstavelsesord bærer stød (*fin, fed, lang, hus, stol, hund* osv.), medens de tilsvarende tostavede bøjede former med endelsen *-e* er stødløse (*fine, fede, lange, huse, stole, hunde* osv.). Dette princip bliver altså brudt i tilfældet *finsk* [fɛnʔsg] - *finske* [fɛnʔsgø], men nu ved vi, sproghistorisk set, hvorfor.

Efter at have gennemgået de fonotaktiske omstændigheder, hvor stødfænomenet opstod, vender vi nu atter blikket mod de tilfælde, hvor fænomenet *ikke kunne* opstå. Allerede i første afsnit blev der fremført formodninger herom. Med sikkerhed kan man udelukke stødets tilstedeværelse i alle tilfælde, hvor trykstavelens kerne kun indeholdt et enkelt stemt moraisk element, fordi de nødvendige betingelser i så fald ikke blev opfyldt. Til denne kategori hører alle *enstavelsesord med kort vokal efterfulgt af ustemte konsonanter eller konsonantgrupper*:

Skema 17

*[fat] »fad« (jf. oldn. <i>fat</i>)	da. <i>fad</i> [fað]
*[nes] »næs« (jf. oldn. <i>nes</i>)	da. <i>næs</i> [nɛs]
*[skɪp] »skib« (jf. oldn. <i>skip</i>)	da. <i>skib</i> [sgɪˈb] ([sgɪw])
*[lok] »låg« (jf. oldn. <i>lok</i>)	da. <i>låg</i> [lɔːw] ([lɔw]) ³⁴

*[fastr] »fast« (jf. oldn. <i>fastr</i>)	da. <i>fast</i> [fasd]
*[laks] »laks« (jf. oldn. <i>lax</i>)	da. <i>laks</i> [lags]
*[drift] »drift« (jf. oldn. <i>drift</i>)	da. <i>drift</i> [dʁæfd]

Ligeledes når *kortvokalen var efterfulgt af afstemt konsonant*, som f.eks. i

Skema 18

*[for̥s] »vandfald« (jf. oldn. <i>fors</i>)	da. <i>fos</i> [fʌs]
*[fyr̥str̥] »først« (jf. oldn. <i>fyrstr</i>)	da. <i>først</i> [fœr̥sɔ̥]
*[myr̥kr̥] »mørk« (jf. oldn. <i>myrkr</i>)	da. <i>mørk</i> [mœr̥k]
*[skarpt] »skarpt« nom./akk. neutr. sg. (jf. oldn. <i>skarpt</i>)	da. <i>skarpt</i> [sgær̥bd] ³⁵
*[salt] »salt« (jf. oldn. <i>salt</i>)	da. <i>salt</i> [sal'd] ([sald])
*[folk] »folk« (jf. oldn. <i>folk</i>)	da. <i>folk</i> [fʌl'g̊] ([fʌlg])
*[sɛnt] »sendt« nom./akk. neutr. sg. (jf. oldn. <i>sent</i>)	da. <i>sendt</i> [sɛn'd] ([sɛnd])

Stødets oprindelige fravær i de anførte eksempler er næsten altid bekræftet af dialektologiske data. I den forbindelse er det især udtalevarianterne fra Jylland og Fyn, der står på et tidligere trin (i ovenstående skema angivet i parentes). Her bærer enstavelsesordene med likvid eller nasal efterfulgt af ustemt klusil stadigvæk intet stød,³⁶ altså er *folk*, *salt*, *bænk*, *sump*, *mark* osv. alle stødløse efter det oprindelige mønster. I rigsmålet gælder stødets fravær imidlertid kun for /t/ efterfulgt af ustemt klusil, altså kun i ordtypen: *mark*, *kort*, *skarp* osv. Dette kan sproghistorisk forklares med ophævelsen af afstemningsreglen for fonemerne /m/, /n/ og /l/, der forbliver stemte og dermed regelret får stød.

Lad os nu fortsat gennemgå de stavelsestyper, hvor stødet oprindeligt ikke kunne opstå og rette blikket mod *enstavelsesordene med kortvokal efterfulgt af enkelt stemt konsonant*. I dette tilfælde er stavelseskernen dannet af to stemte enheder (vokal og konsonant). Man kunne tro, som allerede antaget i første afsnit, at udlydskonsonanternes afstemning i dette tilfælde blev hindret af et isokronisk princip, ifølge hvilket der så vidt muligt dannedes bimoraiske stavelseskerner ud af stemte lydsegmenter:

Skema 19 (se også skema 1)

*[bað] (jf. oldn. <i>bað</i>)	da. <i>bad</i> [bað]
*[sʊn] akk. (jf. glda. <i>sun</i>)	da. <i>søn</i> [sœn]
*[war] (jf. oldn. <i>var</i>)	da. <i>var</i> [va]

*[wɛɣ] akk. (jf. oldn. <i>veg</i>)	da. <i>vej</i> [vaɪˀ] ([vaɪ]) ³⁷
*[kʊl] (jf. glda. <i>kul</i>)	da. <i>kul</i> [kʊl]
*[hav] (jf. oldn. <i>haf</i>)	da. <i>hav</i> [haw]

Udlydskonsonanten var altså en del af den bimoraiske stavelseskerne, som udgjorde en fundamental isokronisk enhed, der ikke kunne brydes af afstemningen, da denne kun kendetegnede »halesegmenterne«, det vil sige dem, der oversteg selve den bimoraiske kerne. Herfra stammer sandsynligvis den oprindelige stødløshed i den omtalte ordtype. Denne stødløshed er desuden vidt bekræftet i nutidsdansk, på trods af at analogivirkningen somme tider har modvirket det oprindelige mønster, som tilfældet er med ordet *vej*.

Bruger man nu den hidtil beskrevne fortolkningsmodel, træder stødets oprindelige indelukkende funktion tydeligt frem. Det kunne altså kun opstå i tilfælde af, at de fonologisk stemte lydsegmenter oversteg grænsen af to morae inden for trykstavelsens kerne. Det bratte fald i stemthed og tone, der ledsager stødfænomenet, overskygger udlyden og sætter dermed skel mellem stavelsens kerne og dens hale. *Stødet kunne altså kun opstå, når stavelsens lydkæde oversteg den bimoraiske grænse, og hvis det kunne forårsage afstemning i udlyden.*

Medens vi holder os denne forklaringsmodel for øje, går vi videre med den typologiske analyse af stavelsessekvenser for at søge efter lydombigelser, som ifølge nærværende hypotese hindrede stødets opståen. Således kan vi tage *enstavelsesordene med udlydende langvokal* i betragtning. Følgende eksempler kan angives:

Skema 20 (se også skema 2)

*[ma:] (jf. oldn. <i>má</i>)	da. <i>må</i> [mɔˀˀ]
*[i:] (jf. oldn. <i>i</i>)	da. <i>i</i> [iˀˀ]
*[sko:] akk. (jf. oldn. <i>skó</i>)	da. <i>sko</i> [sgoˀˀ]
*[nu:] (jf. oldn. <i>nú</i>)	da. <i>nu</i> [nu]

Som omtalt i første afsnit formoder jeg også i dette tilfælde, at manglen på overskydende lydsegmenter efter den bimoraiske stavelseskerne, dannet af selve langvokalen i udlyd, hindrede stødet i at virke som skel og dermed hæmmede dets forekomst. Der var altså ingen »hale«, der kunne blive afstemt. Med andre ord er tilfældet af enstavelsesord med udlydende langvokal helt det samme, som det vi lige har set for enstavelsesord med kortvokal efterfulgt af enkelt stemt konsonant.

Denne gang afviger den nudanske udvikling dog fra dette oprindelige mønster ved, at den udlydende langvokal som oftest har fået stød. Det er rimeligt at antage, at denne afvigelse skyldes en generel omdannelse af stødets forekomstregel og ændring af dets oprindelige funktion, som følge af dets fonemiseringsproces, der som sagt begyndte med vokalindskud og klitisk efterhængning af artiklen.³⁸

I de tilfælde, hvor den oprindelige langvokal blev forkortet, muligvis som følge af en generalisering af ordets trykssvage varianter, som ved de personlige stedord *du* [du], *vi* [vi], *I* [i], *de* [di] eller biordet *nu* [nu], fik stødet ingen grobund, da sådanne enstavelsesord nu kun havde en mora tilbage.

Man må formode, at alle enstavelsesord med langvokal på et tidspunkt i det danske sprogs historie som nødvendigvis ligger efter det oldnordiske sprogrtrin – altså i den tid, hvor stødet var blevet fonologisk distinktivt og ikke længere afhang af de ældre afstemningsregler – fik stød efter forbillede fra de meget hyppige ord med langvokal efterfulgt af konsonant, såsom *[i:ʷ] »liv«, *[ba:ʷ] »bål«, *[hu:ʷ] »hud« (se skema 3).

Samme fortolkningsnøgle kan anvendes for at gøre rede for *enstavelsesordene med langvokal efterfulgt af ustemt konsonant*. For eksempel:

Skema 21

*[i:s] (jf. oldn. <i>ís</i>)	da. <i>is</i> [i:ʷs]
*[dju:p] nom. fem. sg. (jf. oldn. <i>djúp</i>)	da. <i>dyb</i> [dy:ʷb]
*[bo:k] (jf. oldn. <i>bók</i>)	da. <i>bog</i> [bo:ʷw]
*[u:t] (jf. oldn. <i>út</i>)	da. <i>ud</i> [u:ʷð]

I betragtning af de hovedprincipper, som nærværende hypotese bygger på, er det rimeligt at antage, at denne type enstavelsesord oprindeligt ikke var stødmotagelig, eftersom udlydskonsonanten var fonologisk ustemt³⁹ og dermed ikke kunne igangsætte den afstemningsmekanisme, der her antages som forudsætning for selve stødets opståen.

I den forbindelse er det nok ikke tilfældigt, at selv i nogle nutidige regionale sprogvarianter (fynsk og jysk) viser enstavelsesordene med høj langvokal efterfulgt af /s/, såsom *hus*, *is*, *lys* osv., en tydelig tendens til svækkelse eller endda bortfald af stødet, i modsætning til standardudtalen.⁴⁰

De ændringer, der er sket i løbet af det danske sprogs historie, har medført en radikal omdannelse af det oprindelige konsonantsystem, som har forvandlet de gamle ustemte klusiler /t/, /k/, /p/ efter vokal til stemte

approksimanter [ø], [ɤ], eller i det oprindelige /p/s tilfælde, til en bilabial klusil [b], hvis stemthed kan variere og ikke er fonologisk relevant. I dette nye lydssystem er det oplagt at forvente en generalisering af stødfænomenet i alle enstavelsesord med langvokal, siden den oprindelige modsætning mellem stemte og ustemte konsonanter blev stærkt udvisket, og det her formodede afstemningsprincip dermed blev fuldstændig virkningsløst.

4. Afsluttende bemærkninger

Som afslutning vil det være nyttigt at opsummere hovedpunkterne i nærværende hypotese.

Hovedformodningen er, at på sprogets oldnordiske trin (vikingetid) undergik alle stemte fonemer i udlyd (f.eks. oldn. /hūđ/ »hud«) og i indlyd foran ustemte konsonanter (f.eks. oldn. /lengsti/ »længste«) afstemning. Det er muligt at denne virkning samtidig forårsagede stødfænomenet i nogle oldnordiske dialekter i det danske sprogområde. Empiriske data synes at bekræfte tilknytningen mellem stød og stemthedens sænkning (se ss. 17-18).

I lighed med nudansk antages det, at stødet også dengang var underlagt visse lyd-mæssige begrænsninger. Det kunne nemlig kun opstå i slutningen af trykstærke bimoraiske enheder, som udgjordes af en lang vokal eller af en kort vokal efterfulgt af en stemt sonorant (altså: /hū'd/, /len'gsti/).

Således blev stødet straks tillagt en afgrænsende funktion som skel mellem en fuldstemt bimoraisk stavelseskerne (/hū-, /len/-) og en afstemt overskydende stavelses-hale (-/đ/, -/g/-). Men til forskel fra nudansk var muligheden for stød dengang helt defineret af lydombegivelserne og derfor endnu ikke distinkti- vt.

Desuden anses det for højst sandsynligt, at stødfænomenet oprindeligt også besad visse prosodiske egenskaber, der hovedsageligt bestod i et brat fald af tonehøjden, som det synes bekræftet af empiriske data (se s. 16). Nærværende hypotese knytter denne erkendelse til *peak-delay*-modellen (se ss. 14-15), som tillægger accent 1 en oprindelig høj-lav-tonegang. Både stød og accent 1 var altså kendetegnet af tone-mønstre, der lå hinanden temmelig nær, hvilket giver formodningen om en oprindelig forbindelse mellem stødet og accent 1 et konkret grundlag.

Ved vikingetidens slutning, da både vokalinskud i udlyd og enklitisk artikel opstod, blev hele sprogsystemet omdannet, og stødet blev således uafhængigt af afstemningen. Det blev derved et fonologisk distinkt træk og kunne indgå i flere morfologiske samspil. Med tiden ændredes dets oprindelige fordeling i ordforrådet gennem analogivirkningen, og dets forekomstregler blev mere og mere afhængige af morfologiske og leksikalske mekanismer.⁴¹

Litteratur

- Basbøll, Hans: Nyt om stødet i moderne rigsdansk – om samspillet mellem lydstrukturer og ordgrammatik, i: *Danske Studier 1998*, ss. 33-86. København.
- Basbøll, Hans: *The Phonology of Danish*. Oxford 2005.
- Brink, Lars, Jørn Lund, Steffen Heger og J. Normann Jørgensen: *Den store danske udtaleordbog*. Under medvirken af Harry Andersen, Ebbe Nielsen og Suzanne Strange. København 1991.
- Bruce, Gösta: *Swedish Word Accents in Sentence Perspective*. Lund 1977.
- Bye, Patrik: Evolutionary typology and Scandinavian pitch accent. Under udgivelse. www.hum.uit.no/a/bye/Papers/pitch-accent-kluw.pdf.
- Ejskjær, Inger: Glottal stop (stød, parasitic plosive) and (distinctive) tonal accents in the Danish dialects, i: Michiel de Vaan (red.): *Germanic Tone Accents. Beiheft zur Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, ss. 25-34. Stuttgart 2006.
- Elstad, Kåre: Some remarks on Scandinavian tonogenesis, i: *Nordlyd 3*, 1980, ss. 62-77. Tromsø.
- Fischer-Jørgensen, Eli: Phonetic analysis of the stød in standard Danish, i: *Phonetica 46*, 1989, ss. 1-59. Basel.
- Gress-Wright, Jonathan: A simpler view of Danish stød, i: *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*. Volume 14.1, 2008, Article 15, ss. 190-200.
- Grønnum, Nina og Hans Basbøll: Consonant length, stød and morae in Danish, i: *Working Papers 49*, 2001, ss. 46-49. Lund University, Dept. of Linguistics.
- Gårding, Eva: *The Scandinavian Word Accents*. Lund 1977.
- Kock, Axel: *Die alt- und neuschwedische Akzentuierung*. Strassburg 1901.
- Kristoffersen, Gjert: *The Phonology of Norwegian*. Oxford 2000.
- Kyst, Bodil: *Trykgruppens toner i århusiansk regionalsprog*. 2004. www.bodilkyst.dk

- Kyst, Bodil og Peter Juel Henriksen: Synthetic regional Danish, i: *Proceedings of the 15th Nordic Conference on Computational Linguistics (NODALIDA)*. Joensuu 2005. www.bodilkyst.dk
- Kyst, Bodil: Toner i århusiansk regiolekt, i: *Proceedings fra d. 8. nordiske dialektologkonference*, 2006, ss. 236-45. Århus. www.bodilkyst.dk
- Lindqvist, Jan [Gauffin]: A descriptive model of laryngeal articulation in speech, i: *Speech Transmission Laboratory Quarterly Progress and Status Report (STL-QPSR)*. 2/3, 1972, ss. 1-9. Department of Speech Transmission, Royal Institute of Technology. Stockholm.
- Oftedal, Magne: On the origin of the Scandinavian tone distinction, i: *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 16, 1952, ss. 201-225. Oslo.
- Perridon, Harry: On the origin of the Scandinavian word accents, i: Michiel de Vaan (red.): *Germanic Tone Accents. Beiheft zur Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, ss. 91-105. Stuttgart 2006.
- Riad, Tomas: The origin of Scandinavian tone accents, i: *Diachronica* 15, 1998, ss. 63-98. Berlin.
- Riad, Tomas: The origin of Danish stød, i: Aditi Lahiri (red.): *Analogy, Levelling, Markedness. Principles of change in Phonology and morphology*, ss. 261-300. Berlin 2000a.
- Riad, Tomas: The rise and fall of Scandinavian accent, i: Guðrún Þórhallsdóttir (red.): *The Nordic Languages and Modern Linguistics 10* [Proceedings of the Tenth International Conference of Nordic and General Linguistics, University of Iceland, June 6-8, 1998], ss. 15-33. Reykjavík 2000b.
- Riad, Tomas: Stöten som aldrig blev av, i: *Folkmålsstudier* 39, 2000c, ss. 319-344. Helsingfors.
- Riad, Tomas: Diachrony of the Scandinavian accent typology, i: Paula Fikkert og Haike Jacobs (red.): *Development in Prosodic Systems. Studies in Generative Grammar*. Bind 58, ss. 91-144. Berlin 2003.
- Riad, Tomas: Eskilstuna as the tonal key to Danish, i: *Proceedings Fonetik 2009*, ss. 12-17. Department of Linguistics, Stockholm University.
- Rischel, Jørgen: A unified theory of Nordic *i*-Umlaut, Syncope and Stød, i: *North-Western European Language Evolution* 54/55, 2008, ss. 191-236. Odense.
- Öhman, Sven: *Word and sentence intonation: A quantitative model. Speech Transmission Laboratory Quarterly Progress and Status Report (STL-QPSR)* 2/3, 1967, ss. 20-54. Department of Speech Transmission, Royal Institute of Technology. Stockholm.

Noter

Jeg takker hjerteligt mine danske venner Torben Lyngklip Strøm og Jan Hupfeldt Nielsen for deres uundværlig støtte til den sproglige revision af nærværende artikel, som i første omgang var skrevet på italiensk.

1. For en nøje artikulatorisk-fonetisk analyse af stødet henviser jeg til Fischer-Jørgensen 1989.
2. Alle eksempler i lydskrift er gengivet med IPA (International Phonetic Alphabet). Der gøres i den forbindelse opmærksom på, at afstemtheden ifølge IPA bliver betegnet ved en diakritisk bolle (se f.eks. skema 3). For de nudanske transskriptioner er lydskriften dog tillempet den gængse normalisering som anvendt af adskillige danske lingvister.
3. Se Brink, Lund, Heger og Jørgensen 1991:40.
4. Nydansk har imidlertid skiftet de stemte frikativer ud med stemte aproksimanter.
5. Denne formodede genlyd af den foregående konsonant efter stødet viser i øvrigt interessante ligheder med nutidssprogets såkaldte stødefterslag; jf. Brink, Lund, Heger og Jørgensen 1991: 40, § 78.
6. At stødet er oprindeligt i disse ord, bliver indirekte bekræftet af de tilsvarende nudanske former.
7. Det drejer sig formentligt om oldnordisk *enn/inn*, svarende til got. *jains*, oht. *jen-ēr*, oeng. *geon*, alle stammende fra germ. **jena-* »den der«.
8. Om de prosodiske forhold i forbindelse med stavelsesopbygningen se afsnit 2.
9. Dette fremgår bl.a. af, at runedansk hverken viser vokalindskud eller efterhængt artikel, medens gammeldansk fra det 12.-13. årh. allerede kender til fænomenerne.
10. Da de oldn. klusiler *t*, *p*, *k* og sibilanten *s* var fonologisk ustemte, og derfor ikke kunne afstemmes, er det sandsynligt at deres blotte tilstedeværelse efter en vokal hæmmede stødets forekomst; jf. s. 23.
11. Se også afsnit 3.
12. Se eksempelvis Kock 1901, Oftedal 1952, Öhman 1967, Elstad 1980, Riad 1998, Riad 2000a, Riad 2000b, Riad 2000c, Riad 2003 og Bye under udg.
13. Se f.eks. Bruce 1977, Gårding 1977 og Kristoffersen 2000.
14. Man bør huske, at stødet på nudansk ikke kan forekomme efter kortvokal eller ustemt konsonant.

15. Eksemplerne er taget fra *Bye* under udg.
16. *Bye* under udg., kap. 4.
17. For en oversigt over forskernes forskellige holdninger henvises til Perridon 2006.
18. For en oversigt over tonale accenter og stød i de danske dialekter henvises til Ejskjær 2006.
19. Hendes artikler (2004-2006) og lydprøver kan fås på www.bodilkyst.dk.
20. I tilfælde hvor den trykstærke vokal i første stavelse er efterfulgt af ustemte konsonanter.
21. Man kan altså ikke længere antage, som Jonathan Gress-Wright (2008:194) gør, at det danske stødfænomen udelukker tonale modsætninger: »there is no evidence of any lexical or morphological tone or pitch accent in Danish (...) In fact, evidence points to stød as a distinct phonation type, like creaky voice, breathy voice, or plain voice; in Danish it does not occur together with lexical tone, although in other languages it does or may do, e.g. Burmese, Lithuanian«.
22. Senest har Tomas Riad (2009) ment at kunne spore forgængeren for det tonemønster, der affødte det danske stødfænomen i den nutidige svenske dialekt fra Eskilstuna. Ifølge Riad er stødet bare en følge af tonens bratte fald, forårsaget af en tidsmæssig sammentrækning i høj-lav-tonegangen: »When the HL configuration occurs in a short space of time, i.e. under compression, and with a truly low target for the L tone, creak and/or stød may result« (Riad 2009:13). Denne mekanisme, som Riad genfinder i den svenske dialekt fra Eskilstuna, blev, som Riad også selv nævner, allerede antaget som almengyldigt princip af Jan Lindqvist [Gauffin] (1972).
23. En fornyende hypotese om stødets oprindelse finder man hos Rischel 2008, som undersøger spørgsmålet i et bredt fællesnordisk perspektiv og inddrager den formodede fonologiske, metriske og prosodiske udvikling af urnordisk i sagen. Hans hypotese er meget interessant og peger på relevante aspekter, men efter forfatterens eget udsagn virker den dog noget spekulativ og kompleks. Den har i hvert fald det fælles med nærværende hypotese om stødet, at det helt fra begyndelsen var knyttet til stavelsens faldende tonegang: »if a disyllabic word form ends up becoming monosyllabic, its high-low (HL) pitch pattern is concentrated on the stress-syllable as in old monosyllables. The stød is the Danish reflex of the HL contour concentrated on one (stressed) syllable« (Rischel 2008:215).

24. Altså de fonemer hvis stemthed udgør et relevant distinktivt træk. Ud over vokalerne omfattede det oprindelige oldnordiske lydssystem sandsynligvis de følgende stemte fonemer: [b], [d], [g], [v]([β]), [ð], [ɣ], [l], [r], [m], [n], [w], [j].
25. Hvor f.eks. *mál* »mål«, *ár* »år«, *græn* »grøn« (nom. fem. sg.) bliver udtalt hhv [maʊl], [aʊr], [gr̥aɪn̥].
26. /f/ og /p/ ([θ]) forekommer ganske vist i komplementær fordeling med de stemte frikativer [v] og [ð], men disse sidste synes også at være i komplementært forhold til de stemte klusiler [b] og [d], på samme måde som den stemte frikativ [ɣ] er komplementær i forhold til den stemte klusil [g]. Ud fra et fonotaktisk synspunkt opfører alle de tre stemte frikativer [v], [ð], [ɣ] sig ens, derfor synes stemtheden hos dem at være indbygget i deres fonologiske træk.
27. [θ] kunne dog også optræde efter ustemt klusil, som f.eks. i *[wakθɪ] »vakte, vækkede« jf. oldn. *vakþi*.
28. Jf. Fischer-Jørgensen 1989.
29. Jf. ss. 15-16.
30. Inklusive stavelser, der bar bitryk, som dem i andet led af toleddede sammensatte ord.
31. I nudansk er det følgende konsonanter og halv vokaler, der kan få stød: [ð], [ɣ], [m], [n], [ŋ], [l], [ɾ], [ɹ], [ʋ].
32. Om tilknytningen af det danske stødfænomen til den bimoraiske stavelsesstruktur se især Hans Basbøll og Nina Grønnums talrige artikler og undersøgelser (f.eks. Basbøll 1998, Grønnum og Basbøll 2001).
33. Om stødets funktion i nudansk se den konsekvente og overbevisende analyse i Basbøll 2005:265-292.
34. De moderne former med stød [sgɪːb] og [lɔːw] er opstået i lighed med de tilsvarende former med eftersat artikel *skibet* og *låget*, hvor rodvokalen i middelalderen undergik en regelmæssig forlængelse i åben stavelse. Det bør dog understreges, at de stødløse former [sgɪw] og [lɔw], direkte nedstammende fra de gamle, stadig er i brug i talesprog og dialektfarvet tale; jf. Brink, Lund, Heger og Jørgensen 1991:1226 og 885.
35. Nu til dags er udtalen [sgɑːbd] med vokalisk assimilation mest almindelig. Læg mærke til, at den lange vokal, der senere er opstået på denne vis, ikke får stød.
36. Jf. Brink, Lund, Heger og Jørgensen 1991:1619-1620.
37. Formen i parentes optræder især i jyskfarvet rigsmål (se Brink, Lund, Heger og Jørgensen 1991:1500) og nedstammer direkte fra den oprin-

delige, medens rigsmålets stødrante form er opstået i lighed med den bøjede form *vejen*, hvor stødet opstod som morfologisk regel efter at artiklen blev enklitisk (se ss. 9-10).

38. Se ss. 9-10.

39. Jf. note 10.

40. Se Brink, Lund, Heger og Jørgensen 1991:1620, § 74.

41. Se note 33.

Hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* (1516)

Af *Jonathan Adams*

In 1516, Poul Ræff printed *Nouiter in lucem data: iudeorum secreta*, his translation into Danish of Johannes Pfefferkorn's vile anti-Jewish polemical *Libellus de Judaica confessione* (1508). The pamphlet aims to denigrate Judaism and Jews by ridiculing Jewish rituals, customs and beliefs; furthermore, it claims to reveal the Jews' hidden secrets to its readers. These »secrets« include a number of words and phrases, best described as invectives, that the author says are used by the Jews when referring to Christians and aspects of their religion. These words are of particular philological and cultural-historical interest as Ræff's booklet is the first time discussions of non-biblical Hebrew words are to be found in print in a Danish work. In this article, I discuss how Hebrew phonology, morphology and syntax are realised in *Nouiter in lucem data: iudeorum secreta*, what the words mean, and how they can be placed into a context of Jewish-Christian polemic at the beginning of the modern era.

Jødernes hemmeligheder

I 1516 trykte Poul Ræff sin oversættelse fra latin til dansk af Johannes Pfefferkorns *Libellus de Judaica confessione*, et skrift, der har til hensigt at håne jødernes ritualer, skikke og tro.¹ Pfefferkorn blev født i Mæhren (eller muligvis Nürnberg) i 1468/69 som Josef Pfefferkorn. Efter en kort karriere som forbryder og et ophold i fængsel konverterede han til kristendommen og blev døbt Johannes. Derefter arbejdede han som omvandrende prædikant blandt sine tidligere trosfæller og prøvede at overtale dem til at følge sit eksempel og konvertere til kristendommen. Projektet mislykkedes, og han tog til Köln, hvor han fortsatte sit antijødiske virke med dominikanernes beskyttelse og støtte. Her gik han i gang med sin skriftlige kampagne mod jøderne, som blandt andet førte til konfiskationer af hundredvis af jødiske bøger i flere byer i Tyskland og i en længere pennefejde med humanisten Johann Reuchlin og hans tilhængere. Vi har i dag tretten af Pfefferkorns skrifter overleveret; det første er fra 1507 og det sidste fra 1521. Hans anden bog, der udkom i 1508 først på tysk (*Ich heyß eyn buchlijn der iuden beicht*) og så på latin (*Libellus de Judaica confessione*), er en beskrivelse af jødernes ritualer i og uden for synagogen ved det jødiske års højtideligste dage, svøbt i stærkt antijødisk polemik. Bogen indeholder mange eksempler på jødernes påståede skalkag-

tighed og anviser sine læsere en række løsninger på jødespørgsmålet. Det er ikke uden grund, at bogen flere gange er blevet kaldt for »det første antisemitiske skrift, der er trykt på dansk«. ²

Nouiter in lucem data: iudeorum secreta (herefter *Jødernes hemmeligheder*), Poul Ræffs oversættelse af Pfefferkorns latinske *Libellus de Judaica confessione*, findes i dag i to eksemplarer: det ene på Det Kongelige Bibliotek i København (Hielmst. 242, 4°; mangler ét blad) og det andet på Bielke Biblioteket på Skokloster Slot i Sverige (IV 82. 549; komplet). ³ Hvorfor Ræff ønskede at oversætte dette antijødiske værk over hundrede år, før de første jøder fik lov til at slå sig ned i det danske kongerige, er ikke umiddelbart nemt at forstå, men grunden ligger nok i de politiske, religiøse og sociale uroligheder under årene lige før reformationen. Ved at identificere, beskrive og nedgøre »de andre« kan resten af samfundet forenes og få overblik over en urolig og skræmmende verden i forandring. Ræff præsenterer sine læsere for dem, der er skyldige i samfundets nedgang og kriser, nemlig jøderne, og fremfører en række betragtninger over, hvorfor og hvordan læserne kan bruge jøderne til at absorbere deres indestångte aggressioner, frygt og angst. Derudover kunne den stærkt katolske Ræff fremstille pavens kirke som den ægte forsvarer af det danske folks interesser i modsætning til humanisterne og de reformerende kræfter.

Jødernes hemmeligheder er en lille bog i kvart med 16 blade og lidt mere end 8000 ord. Den indeholder en kort indledning, efterfulgt af beskrivelser af jødiske ritualer og skikke under *ro's hašanah* (»det jødiske nytår«), *'aseret yemei tešuvah* (»de ti dages anger og omvendelse«) og *yom kipur* (»forsoningsdagen«). Præsentationen er i vid udstrækning polemisk og indeholder beskyldninger om, at jøder beder for kristendommens undergang og ødelæggelse. Herefter følger Pfefferkorns program for konvertering af jøderne, nemlig afsløringen af deres hemmeligheder, forkyndelsen af Guds ord og konfiskationen af deres rabbiniske skrifter. Han opremser jødernes mange farlige aspekter; for eksempel at de nedbryder de kristnes tro ved hjælp af intellektuelle metoder (»*met subtilighæ argument*«), at de skader de kristnes verdslige ejendele, og at de håner Jesus, Jomfru Maria og Korset. Han anmoder myndighederne om at tvinge jøderne til at udføre manuelt arbejde og overvære kristne prædikener, og hvis ikke det har nogen effekt på dem, skal de landsforvises. Til sidst advarer han imod en for løs tilgang til konverteringen af jøder. Indholdet med de mange beskrivelser af ritualer er på nogle måder repræsentativt for den nye genre etnografisk beskrivelse, men denne fremstilling af

jødiske skikke og adfærd er formuleret som bidende antijødisk polemik, der har til formål at håne jøderne, at opfordre dem til at konvertere og at kalde de kristne til kamp imod dem.⁴

De hebraiske ord

I denne artikel vil jeg kun se på ét aspekt af *Jødernes hemmeligheder*. Pfefferkorn understreger flere gange jødernes angreb på kristendommen ved hjælp af forbandelser og citater fra bønner. Disse ord er med i Ræffs oversættelse, og det er første gang, ikke-bibelske ord på hebraisk bliver citeret og diskuteret på dansk. Historien om antikristne forbandelser og ord er en kringlet sag. Kristne polemikere og teologer opdagede alle mulige ord, sætninger og handlinger, som de fortolkede som fjendtlige og antikristne. Meget af det, de skrev, er usandt og konstrueret for at delegitimere og nedgøre jøderne, men det betyder naturligvis ikke, at jøder aldrig har været fjendtligt indstillet over for visse aspekter af kirken og kristendommen. Jødedom og kristendom har sameksisteret i næsten to tusinde år, hvoraf de fleste er blevet skæmmet af antijødedom, antisemitisme, forfølgelse og mord. Det er ikke mærkeligt, at der i nogle områder og på nogle tidspunkter har været rabbinere, der rasede mod kirken, og efterhånden er et mundtligt og skriftligt korpus af folkelitteratur, der nedgør kristendommen, blevet til. Heri findes en række antikristne forbandelser og skældsord, der betegner de kristnes hellige steder og personer, samt nogle få antikristne skrifter. De to mest kendte værker er *Sefer Nizahon* («Sejrens bog») og *Toledot Yešu* («Jesu slægtshistorie»), som havde til formål at advare jøder mod de kristnes påstande og at vejlede dem i deres omgang med det kristne flertal.⁵ Hvor udbredte disse bøger var, og hvor mange mennesker der læste dem, er naturligvis et åbent spørgsmål. Gennem århundreder er der dog ingen fremtrædende jødisk lærd, der henviser til dem; til gengæld har kristne antijødiske polemikere fra middelalderen til i dag gravet disse tekster frem og udnyttet dem til at fremelske hadet. Ikke desto mindre er det klart, at jøderne havde en højt udviklet diskurs til forhånelse af kristendommen, og vi bør måske tage nogle af de påstande alvorligt, som konvertitter til kristendommen (herunder Pfefferkorn) kommer med, når de beskriver det antikristne indhold i jødernes ritualer.⁶ Men man må ikke glemme, at en klar hensigt med disse konvertitters jødefjendske skrifter var at indtolke antikristent indhold og intentioner i jødiske skikke og ritualer.⁷

De hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* falder i to kategorier: ord, der henviser til jødiske bønner og bøger, og skældsord og forbandelser. I alfabetisk rækkefølge med side- og linjetal:

<i>Pfefferkorns gengivelser og oversættelser/forklaringer af de hebraiske ord</i>	<i>Ordene i en normaliseret form med moderne, ordret oversættelse</i>
<p><i>Når jøderne hører Jesu eller jomfru Marias navn, siger de (s. 23, linje 25):⁸</i></p> <p>»Gymach schinophe sichroe«</p> <p>»Ue wordhæ tig/ oc we wordhæ hannum som noghen tiidh kommer thet naffn i hwgh eller gør thet æræ oc werdughet«</p>	<p><i>Yimah šmo wezichro, ימה שמו וזכרו</i></p> <p>»Må hans navn og minde udslettes«</p>
<p><i>Jøderne kalder Kristi navn (s. 24, linje 17):</i></p> <p>»iesche nozore«</p> <p>»en bedrægheræ eller then som sckadhe gøꝛ«</p>	<p><i>Yešū (ha)nozri, ישו (ה)נוצרי</i></p> <p>»Jesus af Nazaret«</p>
<p><i>Jøderne kalder helgenerne (s. 24, linje 20):</i></p> <p>»kendeschim«</p> <p>»vwighedæ oc formalediedhæ«</p>	<p><i>qedešim, קדשים</i></p> <p>»horkarle«, »sodomitter«</p>
<p><i>Navnet på en jødisk bøn, hvori der benægtes, at Jesus er Guds søn (s. 16, linjerne 10-11):</i></p> <p>»Olenu laschabeha«</p> <p>»thet er theris daglighæ bøn«</p>	<p><i>'aleinu lešabeah, עלינו לשבח</i></p> <p>»det er vor pligt at bede« (navnet på en jødisk bøn)</p>
<p><i>Jødernes bog (s. 11, linje 20, og s. 21, linje 2):</i></p> <p>»talmot« og »Talmot«</p> <p>»en theris bog« og »iødernes bog«</p>	<p><i>talmud, תלמוד</i></p> <p>»Talmud«</p>
<p><i>Jøderne kalder Kristi navn (s. 24, linjerne 15-16):</i></p> <p>»tholoi«</p> <p>»then som war hengt i galghen«</p>	<p><i>talui, תלוי</i></p> <p>»(op)hængt« (hankøn)</p>

<p><i>Jøderne kalder jomfru Marias navn</i> (s. 24, linje 19):</p> <p>»thlue«</p> <p>»hwn som war vphengt«</p>	<p><i>teluyah</i>, תלוייה</p> <p>»(op)hængt« (hunkøn)</p>
<p><i>Jøderne kalder de kristnes kirke</i> (s. 24, linje 21):</p> <p>»tifflos«</p> <p>»eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«</p>	<p><i>tiflut</i>, תפלות</p> <p>»absurditet«</p>
<p><i>Jøderne kalder de kristnes kirke</i> (s. 24, linje 22):</p> <p>»toifos«</p> <p>»eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«</p>	<p><i>tofet</i>, תופת (eller jiddisch <i>toyfes</i>, תופס?)</p> <p>»helvede«, »inferno« (eller »fængslet«?)</p>

Fonologi, morfologi og syntaks

Alle de hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* er (ligesom i den latinske *Libellus de Judaica confessione*) trykt med latinske bogstaver, hvilket gør det sværere for os at gennemskue, hvilke hebraiske ord de faktisk henviser til. Problemet er gjort endnu mere besværligt, fordi nogle af ordene er blevet trykt i en forvrænget eller forkert form. Det er der to grunde til:

1. Poul Ræff har læst forkert i den oprindelige latinske kilde
2. Pfefferkorn (eller dominikanerne, som hjalp ham med at udarbejde skriftet) har begået fejlen i den latinske version.

Et eksempel på (1), hvor Ræff har læst forkert, er:

dansk: Gymach schinophe sichroe
latin: Gymach schmophe zichroe

Jf. tysk: gymach schmo phesichroe
hebraisk: *yimah* *šmo* *wezichro*, ימח שמו וזכרו
»Må hans navn og minde udslettes«

I eksemplet har Ræff analyseret de tre *minims* (de korte nedstreger i et bogstav) i »m« forkert som »in«.

Et eksempel på (2), hvor fejlen stammer fra Pfefferkorn:

dansk: Olenu laschabeha

latin: Olenu laschabeha

jf. tysk: olen[n>u] laschabeha

hebraisk: 'aleinu lešabeh, עלינו לשבח

»Det er vor pligt at bede«

Fejlen i udtalen af *het* i final position (»ah« i stedet for »ha«) er faktisk temmelig overraskende, især hvis Pfefferkorn, som han selv hævder, var bekendt med jødisk bøn og det hebraiske sprog (og dermed formentlig en korrekt vokalisering og udtale). Måske skyldes den, at en anden end Pfefferkorn, for eksempel en dominikaner i Køln, skrev disse ord. Det er dog mere sandsynligt, at fejlen skyldes ukendskab til hebraisk end misopfattelse af talt hebraisk.

Pfefferkorns translitterationer af hebraisk synes dog generelt at være baseret på taleformer i den lokale ashkenazi-udtale hos jøderne i Central- og Østeuropa. For eksempel skriver han «o» for *qamaṣ*-vokaliseringen af 'ayin i 'aleinu, עלינו, hvilket afspejler den sædvanlige ashkenazi-udtale (»Olenu«, /o'le(j)nu/). Han skriver samme vokal for vokaliseringen i »tholoi«; jf. *talui*, תלוי. *Holam maleh* vokalen og *waw* i *tofet*, תופת skrives som en diftong, nemlig «oi» (»toifos«), medens det sidste *tet* skrives «s» (som det også er tilfældet i »tifflos«, jf. *tiflut*, תפלוט).⁹ Det er tænkeligt, at Pfefferkorn anvender bogstavet «o» i tryksvage stavelser for at betegne en slags *schwa*-vokal, som man hører i den ashkenaziske – og jiddische – udtale af visse hebraiske ord, for eksempel i »tifflos« og »toifos«. Man kan sammenligne dette med moderne translitterationer som *Shabbos* eller *Shabbes*, som svarer til /ʃabəs/, for *šabat*, שבת (sabbatten). Tyskpåvirkede stavemåder (for eksempel «s» for /z/ i »sichroec«, «z» for /ts/ i »nozore«, «ch» for /χ/ i »Gymach«, og «sch» for /ʃ/ i »iesche«) går uden tvivl tilbage til det latinske forlæg (som igen er påvirket af sit tyske forlæg). Det bør dog bemærkes, at disse stavemåder også er typiske for translitterationer af hebraiske ord i danske værker fra det sekstende århundrede.¹⁰ Bogstavet «g» i »Gymach« kunne være et forsøg på at gengive et glottalt lukke (stød), som ganske vist ikke er til stede i det hebraiske ord *yimah* (ימה),

men som optræder i alle ord på tysk, der begynder med en vokal. Dette ⟨g⟩ kunne derfor skyldes indflydelse fra tysk (eller muligvis endda jiddisch).¹¹

Pfefferkorns hebraiske ord afspejler korrekte grammatiske former. For eksempel forekommer infinitiv med præfikset *l* (»laschabeha«), og maskulint flertal med *im* (»kendeschim«). Bemærk også, at præteritum participium af verbet *at hænge* (*letalot*, לתלות fra roden *t-l-h*) bruges om både den korsfæstede Jesus og hans moder Maria. Når der henvises til Jesus, skal participiet være i maskulinum (*talui*, תלוי), som det rent faktisk er tilfældet i Pfefferkorns tekst (»tholoi«). Tilsvarende er det femininum, der skal bruges om Maria (*teluyah*, תלוייה), og det udtrykkes i Pfefferkorns »thlue«. I sætningen »Gymach schinophe sichroe« er der dog en syntaktisk fejl. *Waw*-konjunktionen, der betyder »og«, er fejlagtigt skrevet som suffiks til det foregående ord (»schino-phe«, navn+hans-og) og ikke som præfiks til det efterfølgende ord (dvs. *šmo* wezichro, bogstaveligt navn+hans og-minde+hans). I den tyske version hedder det »gymach schmo phesichroe« med den rigtige orddeling; fejlen er opstået under udarbejdelsen af den latinske version – måske skyldes den påvirkning fra det latinske suffiks *-que*? Det er muligt, at stavemåden af *waw*-konjunktionen som »phe« afspejler en tyskpåvirket udtale, hvor /v/ i initial position er blevet til /f/. Disse eksempler på udtalepåvirkede stavemåder viser formodentlig, at Pfefferkorns hebraiske ord er hentet fra talesproget og ikke fra skriftlige kilder (men jævnfør diskussionen om »laschabeha« ovenfor).

Fortolkning

På s. 16 (linjerne 2-11) af *Jødernes hemmeligheder* står der:

Nar som the lessæ thennæ artickel wti theris bøner met en høg røst eller stemmæ. Tu es deus noster neque alius preter te etc. Thet er swo møghet paa dansckæ. Thw æst wor gwd oc inghen forwthen tig/ tha beslwthæ the ther vti oc willæ fuldkommelighen/ ath Cristus Ihesus iomfrw Marie søn (then som swo dyræ løssdæ oss igen met syt hellighæ blodz vdgydelsæ oc syn bittheræ død oc pynæ/ oc striddæ sterkelighen for oss som en løffuæ aff Iuda slecht) han er icke sand gwd. Thet sighæ the swo fram paa theris hebraisckæ maal. Olenu laschabeha/ thet er theris daglighæ bøn.

Bønnen, der omtales her, er *'aleinu lešabeaḥ*, som tilskrives 'Abba 'Arika, der boede i Babylon i det tredje århundrede efter vor tidsregning, men den er muligvis endnu ældre. Bønnen lovpriser Gud for at have udvalgt det jødiske folk til at tjene ham og udtrykker håbet om, at ikke-jøder også vil anerkende ham og omvende sig fra deres afgudsdyrkelse (Esajas 30: 7 og 45: 20). Oprindeligt indeholdt bønningen følgende afsnit:

For de dyrker forfængelighed og tomhed שָׁהֵם מְשַׁתְּחִיִּים לְהֶבֶל וְרִיק,
 og beder til en gud, som ikke kan frelse. וּמִתְפַּלְלִים אֶל אֵל לֹא יוֹשִׁיעַ.

Selv om bønningen blev forfattet i et ikke-kristent land (og muligvis også i tiden før kristendommen), blev den af kristne teologer i middelalderen opfattet som udtrykkeligt antikristen på grund af de to citerede linjer.¹² Afsnittet blev bortcensureret, men anklagerne om bønnens antikristne formål og indhold fortsatte.¹³

Oversættelserne af skældsordene og forbandelserne i *Jødernes hemmeligheder* er tydeligvis ikke altid præcise eller pålidelige. Undertiden synes Pfefferkorn at kende essensen af eller den generelle mening bag ordene (for eksempel »Gymach schinophe sichroe« og »tholoi«), men han synes tit at være uvidende om ordenes egentlige betydninger. Ved at sammenligne Pfefferkorns ord og sætninger med andre former for jødiske antikristne forbandelser i middelalderen er det muligt at få en bedre forståelse af hans citater og oversættelser.

Ifølge Pfefferkorn er betydningen af ordene »tifflos« og »toifos« den samme, nemlig »eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«. Det er iøjnefaldende, at der mangler et ord for *hus* i de to hebraiske eksempler. Det er, som om Pfefferkorn kun giver os halvdelen af en sammensætning, hvor førsteleddet mangler, en *smichut* eller *status constructus*-form som *beit*, בית (hus-af). Der burde altså stå noget i retningen af »beit tifflos« og »beit toifos«, eller med hans ashkenaziske translitteration »beis tifflos« og »beis toifos«. Med hensyn til »tifflos« røber den danske oversættelse, at der er tale om et hebraisk ordspil. Brugen af ordspil i antikristne fornærmelser er veldokumenteret. For eksempel blev evangelierne kaldt for *'aven gilayon* (עון גליון, »side af ondskab«) i nogle antikristne værker.¹⁴ Det hebraiske udtryk lyder som det græske ord *evangelion* (Εὐαγγέλιον, evangelium), og forbandelsen er således et ordspil: »side af ondskab« ~ »evangelium«, *'aven gilayon* ~ *evangelion*. Noget lignende gælder »tifflos«. På hebraisk lyder ordene for bøn (*tefilah*, תפילה) og for meningsløshed, dårskab (*tiflut*, תפלוּת, eller *tiflah*, תפלה) næsten ens,

da de bygger på de samme rodkonsonanter: *t-f-l*, תפל. De er også begge tæt på udtalen af det hebraiske ord for »underordnelse« (*tfelut*, תפלוח), og det jiddische ord for djævelen (*tayvl*, טייבל). Selvom dette utvivlsomt er et rent tilfælde, forringer det ikke ordspillet. I *Jødernes hemmeligheder* er det hebraiske ord for bedehus *beit tefilah* (בית תפילה) skrevet i en forvrænget form og er blevet til *beit tiflah* eller *beit tiftul* (*beis tiflos* i ashkenazi-udtale) med betydningen »dårskabens hus«, eller som det hedder på dansk »eth hwss som er forsmæligt oc dwer inthet«. Samme skældsord findes i Johannes Buxtorfs *Synagoga iudaica* fra det syttende århundrede (Buxtorf 1989 [fotografisk genoptryk af 1680]: *Ad lectorem*, fol. 5^r):

Ita solum ipsorum Templum, sanctum, solæ ipsorum Synagogæ, sanctæ, & בית אל *Domus Dei*; omnium verò cæterorum populorum, præsertim Christianorum, Templâ, non vocant בית אל, sed בית אליים vel בית אליים בית אבודת אליים *Domus Idololatriæ*, בית התורפה (...), בית תפילה, *Bes hattiphlah*, non *hattephillah*, &c.

(Kun deres tempel er således helligt, kun deres synagoger hellige, *beit 'el*, Guds hus. Men de kalder ikke andre folks, især de kristnes, templer for *beit 'el*, men snarere *beit 'elilim*, eller *beit 'avodat 'elilim*, et hus til afgudsdyrkelse, *beit haturpah*, (...), *beit hatiflah*, og så videre)

Det er højst sandsynligt, at Pfefferkorns »toiffos« er en anden variant af samme fornærmelse og repræsenterer det ashkenazisk-hebraiske *beis toifes* (< *beit tofet*, בית תופת) »helvedeshus«, hvor det hebraiske ord for helvede eller inferno (*tofet*) bruges i stedet for ordet for bøn (*tefilah*). Ordet »Tofet« forekommer i Bibelen som et stednavn: en hedensk offerplads uden for Jerusalem, der senere blev brugt som losseplads med et fast brændende bål (2. Kongebog 23: 10; Esajas 30: 33; Jeremias 7: 31-32; 19: 6, 11-14). Hos Jeremias omtales Tofet som et sted, hvor kanaanæerne ofrede deres egne børn til guden Molok. Ud fra disse oprindelige betydninger blev Tofet et synonym for helvede. En anden mulig fortolkning af Pfefferkorns »toiffos« er »(hus, sted eller tilstand?), hvor man er fængslet«. Her bygger fortolkningen på jiddisch, hvor *toyfes*, תופס (oprindeligt fra hebraisk) betyder »fanget«, »fængslet«.¹⁵ Hvis dette er den rigtige fortolkning, ville »toiffos« være den tidligste forekomst af et jiddisch ord i en tekst fra Danmark.

Pfefferkorn oplyser, at »kendeschim« betyder »vwichedæ oc formale-diedhæ«. Ordet ligner den maskuline flertalsform *qedošim* (קדושים), som betyder præcist det modsatte af Pfefferkorns »kendeschim«, nemlig »indviede«, »hellige« eller »helgener«. Ligheden mellem Pfefferkorns skældsord og det hebraiske ord for »hellige« peger endnu en gang mod et ordspil, der bygger på næsten enslydende ord: »kendeschim« ~ *qedošim*. Men hvad betyder så Pfefferkorns ord »kendeschim«? Der findes ikke noget sådant ord på hebraisk. I den latinske udgave af teksten, der er grundlaget for Ræffs oversættelse, står der også »kendeschim«, men i Pfefferkorns oprindelige tyske udgave, *Ich heyß eyn buchlijn der iuden beicht* (1508), læser vi »kedeschim«, altså uden <n> efter den første vokal. Oversætteren til latin eller trykkeren har formodentligt troet, at der var en nasalstreg over det første <e> og tilføjet et <n> i ordet. Ordet »kendeschim« i *Jødernes hemmeligheder* er således en fejl for »kedeschim«, som afspejler det bibelhebraiske ord *qedešim*, den maskuline flertalsform af *qadeš*, קדש, hvis præcise betydning dog ikke er sikker. Vi finder følgende oversættelser i Bibelen:

5. Mosebog 23: 18

NJPS: קדש, cult prostitute [*kultprostitueret*]

Septuaginta: πορνέυων, mandlige prostituerede

Vulgata: *scortator*, horkarl

1. Kongebog 14: 24

NJPS: קדש, male prostitutes [*mandlige prostituerede*]

Septuaginta: σὺνδεδεσμὸς, sodomi

Vulgata: *effeminati*, blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

1. Kongebog 15: 12

NJPS: קדושים, the male prostitutes [*de mandlige prostituerede*]

Septuaginta: τελετάς, ånder, som leder ritualerne i forbindelse med bakkiske orgier

Vulgata: *effeminatos*, blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

1. Kongebog 22: 47

NJPS: קדוה, male prostitutes [*mandlige prostituerede*]

Septuaginta: [mangler]

Vulgata: *effeminatorum*, af blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

2. Kongebog 23: 7

NJPS: הקדשים, the male prostitutes [*de mandlige prostituerede*]

Septuaginta: καθήσται, mandlige prostituerede i templet

Vulgata: *effeminatorum*, af blødagtige mænd (som overgiver sig til homoseksuelle handlinger)

Selv om oversættelserne er lidt forskellige, kan man se, at ordet betyder noget i retning af mænd, der udøver seksuelle handlinger af kultisk eller homoseksuel karakter. Det er klart, at »ke[n]deshim« (*qedešim*) er et stærkt fornærmende udtryk at bruge om de kristne helgener, samtidig med at det fungerer som et skarpt og stikkende ordspil på det hebraiske ord for helgener (*qedošim*).

I Pfefferkorns translitteration »iesche nozore« er navnet *Yešu*, ישו (»iesche«) den form af *Yešu'a* (ישוע, Jesus), som tit blev anvendt i anti-kristne polemiske skrifter. Brugen af *Yešu* som skældsord kan muligvis hænge sammen med, at det er en forkortelse af *Yimah šmo wezichro* (»må hans navn og minde udslettes«), som ifølge Pfefferkorn er den sætning, der bliver sagt, hver gang Jesu navn udtales (s. 23, linje 25). Ordet *nozri*, נוצרי (»nozore«) betyder »nazarener«, »fra Nazaret« og i forlængelse heraf »kristen«. Det ligner også det hebraiske ord for »gren«, »spire«, nemlig *nezer*, og ved at bruge »iesche nozore« som øgenavn afspejler *Jødernes hemmeligheder* et afsnit i *Toledot Yešu* (Krauss 1977: 45, linjerne 6-8):

אמרו עוד מה שמך אמר נצר אמרו מהכן ראייה אמר לו ונצר משרשיו יפרה אמרו לו ואתה
השלכת מקברך כנצר נתעב וכאלה רבות שהיה אומר לעצמו שמות רבות

Og de [de jødiske præster] siger igen til ham [Jesus], »Hvad er dit navn?« Han siger, »Nezer.« De siger, »Og hvordan får du det til det?« Og han siger, »En gren (*nezer*) kommer til at spire af hans rødder.« De siger til ham, »men du er slængt hen ud af din grav som en vederstyggelig gren«. Og meget andet lignende, medens han nævnte mange andre navne for sin egen skyld.

I denne samtale er præsternes svar til det navn, Jesus giver sig selv, en hentydning til Esajas 14: 19 (»Men du er slængt hen uden grav som en

foraget kvist, omgivet af dræbte, der blev gennemboret med sværd og styrtet i den stenfyldte afgrund. Du er et nedtrampet lig!«), og vittigheden spiller på, at rodkonsonanterne i *nez̄er* (gren) er de samme som i *noz̄ri* (kristen). Pfefferkorn oversætter navnet til »en bedrægheræ eller then som skadhe gør«. Dette bygger dog åbenbart ikke på ordspillet *nez̄er* ~ *noz̄ri*, men er snarere en fortolkning – han ved åbenbart, at *noz̄ri* kan bruges fornærmende, men han ved ikke rigtigt hvorfor, eller hvad det kan betyde. Der er dog flere beviser på, at Jesus af Nazaret blev beskrevet som en bedrager i antikristne skrifter. *Sefer Nizahon* indeholder flere advarsler mod at tro på hans påstande om at være guddommelig, og *Toledot Yešu* gør grin med de samme påstande og beskriver ham som en blanding af en svindler og en trolldmand. Det er sikkert sådanne associationer, Pfefferkorn tænker på, når han oversætter navnet her.¹⁶ I sin bog *Ich bin ein buchlein Der Juden veindt ist mein namen... / Hostis Iudeorum* (1509) oversætter Pfefferkorn »Jescheynozere« til en »forfører af folket«.¹⁷

Udtrykket *talui*, תלוי (»tholoi«) er et hyppigt forekommende navn for Jesus i antikristne værker fra middelalderen. Ved at understrege henrettelsesmetoden og hans hængte krop fokuserede jøderne på *manden* Jesus i stedet for *Guds søn* Jesus, og dermed bliver hans guddommelighed underkendt (jf. 5. Mosebog 21: 23, »for den, der er hængt på et træ, er en Guds forbandelse«). Israel Yuval har foreslået en eksegetisk forklaring på den konstante brug af ordet *talui* om de kristnes messias (Yuval 2006: 117):

Note that, in the Middle Ages, Jews were insistent in referring to Jesus as »the hanged one«, a fact that may be based on the Jewish exegesis of the biblical verse »for a hanged man is accursed by God« – that is, that one who is »hanged« is also accursed.

Sprogets magiske magt

De hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* er ikke blevet opfundet af Pfefferkorn til lejligheden, men repræsenterer ægte hebraiske ord og sætninger, som faktisk blev anvendt af jøder. Selv om de ikke alle forekommer i perfekte bøjningsformer og ofte som temmelig ringe skriftlige gengivelser af ashkenaziske udtaleformer, er disse ord alt andet end volapyk, og de godtgør Pfefferkorns hebraiske færdigheder, kaster lys over oversættelsesprocessen fra det oprindelige tysk til latin, og giver mere gene-

relt oplysninger om antikristne formler, der blev anvendt af tyske jøder i det sekstende århundrede.

Pfefferkorn anvender disse hebraiske sætninger for at bevise sine påstande om, at jøderne forbander de kristne og forskellige aspekter af deres religion. Derudover udnytter han også de skumle konnotationer, som det hebraiske sprog i sig selv fremmanede hos hans kristne læsere. De troede, at hebraisk – et foragtet folks sprog – var et hemmeligt sprog hos jøderne, og at det indeholdt skjulte mysterier og var fuldt af magisk styrke.¹⁸ Som det universelle ursprog, det sprog, som Adam anvendte til at navngive dyrene, havde hebraisk en særlig status og mentes at være gennemsyret af mystiske egenskaber og magiske kræfter. Den legendariske opfattelse af kong Salomon som magiker forstærkede formentlig den udbredte mistanke om den hemmelige brug af hebraisk og jødernes indblanding i magi.¹⁹ Kendskabet til hebraisk i Danmark var næsten ikke eksisterende i middelalderen, og fremmedhadske ideer om dét og andre uforståelige tungemål var sandsynligvis udbredte. Disse ukendte sprogs kræfter blev taget meget alvorligt, og de ansås for farlige. De hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder* gav bogens forfatter en mulighed for at udnytte den allerede eksisterende frygt og fordommene hos sine læsere.

Ordnes betydning for dansk sproghistorie

I en dansk sammenhæng er forekomsten af disse hebraiske ord vældig usædvanlig. Indtil Ræffs tryk i 1516 forekommer der kun få hebraiske ord i dansksprogede tekster, og de eksempler, der er, stammer allesammen fra Bibelen og findes derfor oftest i religiøse tekster (liturgiske tekster, bønner og opbyggelseslitteratur og især den gammeldanske bibeloversættelse) eller som opslagsord i Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* (1510).²⁰ De er for det meste uoversatte fremmedord fra latin, som igen har taget dem fra hebraisk (sædvanligvis gennem græsk).²¹ Disse ord med hebraisk oprindelse blev anvendt enkeltvis eller i bestemte formler taget direkte fra den latinske liturgi. De omfattede de forskellige navne på Gud og Guds søn (*Adonaj; Immanuel; Messias; Zebaot*), inkolentbetegnelser/stammenavne (f.eks. *amalekit; gesjurit; tahanit*), personnavne (f.eks. *Sjadrak; Misak; Abed-nego*), stedsnavne (f.eks. *Geba Benjamin; Haabarim; Sodoma*), tilråb (*amen; halleluja; hosianna*), bibelske væsner og genstande (f.eks. *kerub; seraf; manna*) samt jødiske helligdage (f.eks. *sabbat*). Til tider lyder ordene helt fremmede i en tekst, og specielt

i liturgien mentes denne brug af fremmedord at skabe en følelse af mystik og ærefrygt under messen.²² Med renæssancen og reformationen kom en ny og anderledes interesse for hebraisk, der udsprang af sprogets *dignitas* (dvs. dets stilling som det mest hellige af de tre klassiske sprog) og af dets *utilitas* (dvs. dets anvendelighed for fortolkningen af Det Gamle Testamente og dermed en dybere forståelse af baggrunden for Det Nye Testamente). For humanisterne og reformatorerne var det ikke længere traditionen, men grundspørgene, især hebraisk og græsk, som ansås for at være nøglen til den rigtige fortolkning af Bibelen, og kendskabet til disse sprog kom til at danne grundlag for religiøse og teologiske studier fremover.

Men *Jødernes hemmeligheder* viser en helt anden drejning i brugen af hebraisk. Det bruges hverken til at hædre og ære messen eller til at komme frem til den rigtige fortolkning af de religiøse skrifter. I Pfefferkorns bog er sproget blevet fuldstændigt løsrevet fra den bibelske kontekst og det fremlægges som bevismateriale for jødernes ondskab og skalkagtighed. Læserne får således rakt fjendernes eget våben, som de nu kan vende mod dem, fordi de nu »scullæ widhæ ath straffæ [=gå i rette med] them«. ²³

Forkortelser

LN Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi* = Nielsen 1996.

NJPS New JPS Version = *Jewish Publication Society Hebrew-English Tanakh*. 2. udg. Philadelphia 1999.

Litteratur

Adams, Jonathan: *Lessons in Contempt: Poul Ræff's Publication in 1516 of Johannes Pfefferkorn's The Confession of the Jews*. København (under udg.).

Berger, David: Christian Heresy and Jewish Polemic in the Twelfth and Thirteenth Centuries, i: *Harvard Theological Review* 68 (1975), s. 287-303.

Berger, David: *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages. A Critical Edition of the Nizzahon Vetus with an Introduction, Translation and Commentary*. Judaica I: 4. [Philadelphia] 1979.

- Berger, David: On the Uses of History in Medieval Jewish Polemic against Christianity: The Search for the Historical Jesus, i: Elisheva Carlebach, John M. Efron og David N. Myers (red.): *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*, s. 25-39. Hanover (NH) 1998.
- Birkelund, Palle, m.fl. (red.): *Dansk Boghaandværk gennem Tiderne 1482-1948*. København 1949.
- Bruun, Christian: *Aarsberetninger og Meddelelser fra det store kgl. Bibliothek*. 4 bd. København 1870-98.
- Buxtorf, Johannes: *Synagoga judaica*. Faksimileudgave. Hildesheim, Zürich & New York 1989.
- Carlebach, Elisheva: Attribution of Secrecy and Perceptions of Jewry, i: *Jewish Social Studies* 2 (1996), s. 115-36.
- Carlebach, Elisheva: *Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1500-1750*. New Haven 2001.
- Chazan, Robert: *Fashioning Jewish Identity in Medieval Western Christendom*. Cambridge 2004.
- Cohen, Jeremy: Towards a Functional Classification of Jewish Anti-Christian Polemic in the High Middle Ages, i: Bernard Lewis og Friedrich Niewöhner (red.): *Religionsgespräche im Mittelalter*. Wolfenbütteler Mittelalter-Studien 4, s. 93-114. Wiesbaden 1992.
- Cohen, Jeremy: Profiat Duran's »The Reproach of the Gentiles« and the Development of Jewish Anti-Christian Polemic, i: Daniel Carpi (red.): *Shlomo Simonsohn Jubilee Volume. Studies on the History of the Jews in the Middle Ages and Renaissance Period*, s. 71-84. Tel Aviv 1993.
- Dahlerup, Pil: *Sanselig senmiddelalder: Litterære perspektiver på danske tekster 1482-1523*. Århus 2010.
- Dal, Erik: 50 trykte bøger 1482-1522. Teknik, udstyr, funktion, i: *Bogvennen: Skrift, Bog og Billede i Senmiddelalderens Danmark* 1982, s. 67-86.
- Deutsch, Yaacov: Polemical Ethnographies. Descriptions of Yom Kippur in the Writings of Christian Hebraists and Jewish Converts to Christianity in Early Modern Europe, i: Alison Coudert og Jeffrey S. Shoulson (red.): *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, s. 202-33. Philadelphia 2004.
- Deutsch, Yaacov: *Von den Juden Ceremonien: Representations of Jews in Sixteenth-Century Germany*, i: Dean Phillip Bell og Stephen G. Burnett (red.): *Jews, Judaism and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*. Studies in Central European Histories 37, s. 335-56. Leiden 2006.

- Edelmann, Rafael: Dansk Bog om Antisemitisme, i: *Jødisk Samfund* 22 (1948 September), s. 10-11.
- Geete, Robert (red.): *Speculum virginum – Jungfruspegel. Öfvers. från latin af Mathias Laurentii, munk i Vadstena. Efter den enda kända handskriften*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 31. Stockholm 1897-98.
- Gilman, Sander L.: *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore 1986.
- Goldstein, Morris: *Jesus in the Jewish Tradition*. New York 1950.
- Graesse, Jean George Théodore: *Trésor de livres rares et précieux, ou nouveau dictionnaire bibliographique*. 7 bd. Dresden 1859-69.
- Horstbøll, Henrik: *Menigmands medie: Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*. Danish Humanist Texts and Studies 19. København 1999.
- Hsia, Ronnie Po-Chia: Christian Ethnographies of Jews in Early Modern Germany, i: Raymond B. Waddington og Arthur H. Williamson (red.): *The Expulsion of the Jews, 1492 and After*. Garland Studies in the Renaissance 2, s. 223-36. New York 1994.
- Hsia, Ronnie Po-Chia: Historical Anthropology and Religious Culture: Christian Ethnographies of Jews in Central Europe, i: Ronnie Po-Chia Hsia og Robert W. Scribner (red.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wolfenbütteler Forschungen 78, s. 35-47. Wiesbaden 1997.
- Jacobs, Neil G.: *Yiddish: A Linguistic Introduction*. Cambridge 2005.
- Jørgensen, Harald (red.): *Indenfor murene: Jødisk liv i Danmark 1684-1984*. København 1984.
- Kirn, Hans-Martin: *Das Bild vom Juden im Deutschland des frühen 16. Jahrhunderts. Dargestellt an den Schriften Johannes Pfefferkorns*. Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 3. Tübingen 1989.
- Koch-Olsen, Ib: *Danmarks kulturhistorie*. København 1968.
- Krauss, Samuel: *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*. Genoptryk af 1902. Hildesheim & New York 1977.
- Kutscher, Eduard Yechezkiel: *A History of the Hebrew Language*. Red. af Raphael Kutscher. Jerusalem 1982.
- Langebek, Jacob: *Fortegnelse paa de ældste og rareste Bøger, som ere trykt før og i Reformations-Tiden*. 2 bd. København 1764-65.
- Lasker, Daniel J.: *Jewish Philosophical Polemics against Christianity in the Middle Ages*. 2. udg. Portland (OR) 2007.
- Lausten, Martin Schwarz: Jødernes hemmeligheder, i: *Rambam* 31 (1991-92), s. 67-81.

- Lausten, Martin Schwarz: *Kirke og synagoge: Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100–ca. 1700)*. Kirkehistoriske studier 3: 1. København 1992.
- Limor, Ora, og Guy G. Stroumsa (red.): *Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*. Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 10. Tübingen 1996.
- Löttsch, Ronald: *Jiddisches Wörterbuch mit Hinweisen zur Schreibung, Grammatik und Aussprache*. 2. udg. Duden-Taschenbücher 24. Mannheim 1992.
- Nielsen, Lauritz: *Dansk bibliografi 1482-1600*. 5 bd. 2. udg. København 1996.
- Nielsen, Lauritz: *Dansk typografisk atlas 1482-1600*. København 1934.
- Pedersen, Christiern: *Christiern Pedersens Danske Skrifter*. Udg. af C.J. Brandt og R.Th. Fenger. 5 bd. København 1850-56.
- Rummel, Erika: *The Case against Johann Reuchlin: Religious and Social Controversy in Sixteenth-Century Germany*. Toronto 2002.
- Skemer, Don C.: *Binding Words: Textual Amulets in the Middle Ages*. Magic in History. University Park (PA) 2006.
- Spanier, Meier: Pfefferkorns Sendschreiben von 1510, i: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 78 / Neue Folge 42 (1934), s. 581-87.
- Spanier, Meier: Zur Charakteristik Johannes Pfefferkorns, i: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 6: 4 (1936), s. 209-29.
- Trachtenberg, Joshua: *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Anti-Semitism*. 2. udg. Philadelphia 1993.
- Trautner-Kromann, Hanne: *Shield and Sword: Jewish Polemics against Christianity and the Christians in France and Spain from 1100-1500*. Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 8. Tübingen 1993.
- Villumsen, Jakob: *Elementale Ebraicvm ea praecipve complectens, qvæ ad facultatem & rationem rectè legendi Ebraica faciunt: conscriptum A Iacobo VVilhelmio Nestuædensi Dano*. Wittenberg 1569.
- Weinreich, Uriel: *Modern English-Yiddish Yiddish-English Dictionary*. New York 1968.
- Yuval, Israel Jacob: *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*. Berkeley 2006.

Noter

1. En kommenteret udgave af Ræffs tryk med oplysninger om forfatteren, oversætterten og sproget i *Jødernes hemmeligheder* samt oplysninger om fremstillingen af jøder i dansksprogede tekster fra middelalderen udkommer snart ved Universitets-Jubilæets danske Samfund (Adams under udg.). Beskrivelser af Johannes Pfefferkorns liv findes også i Kirn 1989; Lausten 1992, og Rummel 2002.
2. Edelmann 1948: 10. I Birkelund 1949: 7 læser vi, at Ræffs oversættelse »nyder den tvivlsomme Ære at være det ældste danske antisemitiske Skrift, der kendes«, og i Horstbøll 1999: 368, at bogen er et tidligt eksempel på »et antisemitisk gejstligt progandaskrift«.
3. Bøgerne omtales i følgende værker: LN 219; Langebek 1764-65, I: 73; Graesse 1859-69, VIII [suppl.]: 445; Bruun 1880-98, I: 239-41; Nielsen 1934: 9, XI (reproduktion af træsnittet); Edelman 1948; Birkelund 1949: 6-7 (nr. 10); Koch-Olsen 1968: 510 (reproduktion af træsnittet); Dal 1982: 73 (reproduktion af træsnittet); Jørgensen 1984: 18-19; Lausten 1991-92; Lausten 1992: 108-32; Horstbøll 1999: 368; Dahlerup 2010: 157-58.
4. Om Pfefferkorns skrifter som etnografiske værker, se Hsia 1994 og 1997, og Deutsch 2004 og 2006.
5. *Sefer Nizahon* stammer fra slutningen af det trettende århundrede eller begyndelsen af det fjortende århundrede og er et fransk-tysk værk, som forholder sig til den kristne kritik af jødedommen, og som efterfølgende indeholder meget materiale, der er kritisk over for kristendommen og Det Nye Testamente (se Berger 1979, en kritisk udgave med en indledning, oversættelse til engelsk og kommentarer, og Trautner-Kromann 1993: 102-16, en beskrivelse og diskussion af værket). *Toledot Yešu* er en jødisk modhistorie til de kristne evangelier, som latterliggør Jesu krav på guddommelighed (se Goldstein 1950: 147-66 og Krauss 1977). Om jødisk polemik mod kristendommen i middelalderen, se Berger 1975; Cohen 1992 og 1993; Trautner-Kromann 1993; Limor og Stroumsa 1996; Berger 1998; Chazan 2004; Lasker 2007 (som indeholder en oversigt over jødisk antikristne polemiske værker s. 13-22).
6. Den mest omfattende behandling af dette emne er Yuval 2006.
7. Se Carlebach 2001: 195.
8. Se Spanier 1936: 212.
9. Spanier (1934: 585; 1936: 214 n. 12) skriver, at ⟨i⟩ tit blev brugt for at markere en lang vokal i tysksprogede publikationer, især fra Køln.

- Det vil sige, at <oi> og <ei> ikke betegner diftonger i sådanne tryk, men snarere lange monoftonger. Det kunne måske også være tilfældet i translitterationerne af de hebraiske ord i *Jødernes hemmeligheder*.
10. Jf. for eksempel Jakob Villumsens *Elementale Ebraicvm* (1569), hvor han skriver, at udtalen af װ er »sch« (og fejlagtigt andetsteds »s«), ן er »ch latinum [latinsk ch]«, ך er »ch«, ם i ordslutstillingen er »ch vel gh [ch eller gh]«, og ם er »z« (og derudover også »ts« og »tz«).
 11. Om stødet i jiddisch se Jacobs 2005: 122 (med henvisninger).
 12. Se Trachtenberg 1993: 182-83; Kirn 1989: 46; Yuval 2006: 192-204.
 13. Lausten 1991-92: 72.
 14. For eksempel i *Sefer Nizahon Yaśan* (Berger 1979: 167 §154). Se også Kirn 1989: 24.
 15. Jf. jiddisch *toyfes zayn*, תיפס זײַן, »at være fængslet« (< hebraisk *tofes*, תופס »at fange«). Se Löttsch 1992: 170, »tójfeß« [= *fængsle*]; 168, »táfβn« [= *vagt i et fangehul*]; 169, »tfiße« [= *fængsel*]; og Weinreich 1968: 417 »טױפס«.
 16. Se for eksempel Berger 1979: 147, 238-39.
 17. Desuden var det engang åbenbart udbredt at bruge navnet *Yesu nozri* i jødiske kredse for at henvise til uartige børn. Se Carlebach 2001: 99.
 18. Se Carlebach 1996: 124-25; Gilman 1986: 22-86.
 19. Se Skemer 2006: 75-124 (især s. 113-14).
 20. F.eks. »abba«, »adonay«, »alleluya«, »cherub«, »cherubim«, »cherubin«, »messias«, »osanna«, »sabaoth«, »sabaturn«, »sathanas«, »seraphim« og »seraphin«; se <http://www.renæssancesprog.dk>.
 21. Om de hebraiske ord, som blev lånt ind i europæiske sprog gennem græsk og latin, se Kutscher 1982: 112-14. Om direkte lån fra hebraisk i middelalderlatin se Kutscher 1982: 173-75.
 22. Jf. f.eks. denne forklaring i Christiern Pedersens *Bog om Messen* (1514): »Man maa merke det hellige sacramentiss verdighed oc mectighed i fem honde maade (...) I den femte maade At Messen bliffuer hedred oc æred met mange twngemaal; først met Hebraiske som er amen Alleluya Sabaoth Osanna. * Siden met Grekeske som er Kyrieleyson cristelleyson Saa meth latine som er Dominus vobiscum. par tecum (Ite missa est)« (Pedersen 1850-56, II: 468). Det følgende citat om ordet »amen« fra den svenske oversættelse af *Speculum Virginum* (Cod. Holm A8; 15. årh.) indeholder også en interessant oplysning om, hvordan hebraiske ord blev opfattet (Geete 1897-98: 577, linjerne 19-28): »Amen ær hwatzske gredzska ællir latina/ wthan thz ær hebreisth maal/ ok thz wtrykkis wara swa mykit som santh ællir san-

nelika/ ællir thz skal wardha/ ællir troligha/ ok ær thz for thy ey i
annath twngo maal wænth/ at thz ey skuli aff thy at thz ware saa al-
lom kwnnogth/ forsmas ællir wanwordas/ ok hebrezkska twngan lati-
nis okwnnok/ skulde idhka ok bruka thera hogha/ som stwdera wilia
ok læsa hebrezkska scriffтена« (»Amen« er hverken græsk eller latin,
men det er hebraisk, og det betyder så meget som »sandt« eller »san-
delig« eller »lad det så blive« eller »troværdig«. Og af den grund er
det ikke oversat til noget andet sprog, for at det ikke skal forstås af
alle, forsmås eller vanæres; og det hebraiske sprog, ukendt af de latin-
kundige, skal øve og træne sindet hos dem, der gerne vil studere og
læse de hebraiske skrifter).

23. *Jødernes hemmeligheder*, s. 1, linjerne 10-12.

O du – tiltaleformer hos Ewald

Af Jan Rosiek

This essay discusses modes of address in the works of the Danish eighteenth-century writer Johannes Ewald in relation to rhetoric and speech-act theory. The theory of apostrophe in classical rhetoric, modelled on courtroom proceedings, is supplemented with its resurrection in the deconstructive criticism in the 1970s in Jonathan Culler and Paul de Man, who were interested in the non-referential dimensions of language, mainly in post-Enlightenment poetry. Apostrophic poems have mainly been concerned with three themes: religion, love and (in romantic writers) reconciliation with nature. In technical terms, apostrophe has been defined as dependent on the exclamation »O«, the second person address and the ontological status of the addressee as absent and inanimate. These thematic and technical features are exemplified in works by Ewald, leading to a proposal for a classification of addressees in his poems. Relating apostrophe to speech act theory reveals that most verbs in apostrophes belong to the category of exercitives (Austin) or directives (Searle). The essay concludes by mapping the varieties of the grammatical analogy of apostrophe, namely imperative, and its manifestation in prayers and rhetorical questions.

Ganske mange af Ewalds digte har andenpersonstiltaler, og kun få af de kanoniserede klarer sig uden, måske ingen i den udgave af *Samlede Skrifter*, der blev udgivet i digterens levetid. Vigtigst blandt de tiltaleløse digte er uden tvivl »Natte-Tanker«, det posthumt offentliggjorte digt, som også og ikke tilfældigt er en af Ewalds mest fremadpegende tekster. Inden jeg ser nærmere på tiltaler i digtene, vil jeg kort strejfe prosaen, fordi tiltalen der, modsat i poesien, netop er en undtagelse, og således kan give en god introduktion til tiltalens særlige status.

Før »Fortalen« til *Samlede Skrifter* er der en tilegnelse »Til Kongen«, »ALLERNAADIGSTE KONGE!« fra den »allerunderdanigste Digter«. Selve fortalen er »Til Læseren«, som dog kun omtales i tredje person. Tiltalt i anden person er kun justitsråd Carstens, »Ædle, store Mand!«,¹ som var Ewald en konstant ven i Det smagende Selskab, og »Digtekonsten«: »Hvor opfyldt er [mit Hjerte] ikke i dette Øieblik af alt det, der kunde siges til din Forherligelse, du Levning, du Præg af vort himmelske Udspring!« (176).

I *Levnet og Meeninger* (skrevet 1774-1778) har vi flere interessante tiltaler. De fleste melder sig i forbindelse med den skrivendes rus på højen ved Elben. Her genkalder han sig tidligere tiltaler til sine fraværende familiemedlemmer, moderen, stedfaderen og broderen. Derudover er der det skrivende øjeblikks fatiske tiltaler, der skal sikre, at der er hul igennem ud af teksten, neutralt til »mine Herrer« og »Læsere«, »min Herr Quæsti-

oturius«,² aggressivt-apologetisk til »Herr Moralist« (LM 137). De er, *narratee*-roller, som det står enhver empirisk læser frit at træde ind i, selv om især den sidste ikke er særlig attraktiv. Videre er der en række litterære skikkelser, der deler sig mellem importerede (Herr von Thundern-Trunk, Caspar MaurenBrecher) og selvopfundne (myn Heer van Watersous), der indgår i forskellige humørfyldte passager. Også Vinen bliver tiltalt i denne toneart.

Mere alvorligt og lidenskabeligt bliver det i tiltalerne til Høyen (»du yndigste blant Høyene!«) (LM 98) og Gud (»du de sande Dyders Kilde, de reene Glæders Udspring!«) (LM 99), men først og fremmest i de mange henvendelser, inklusive citater, til Arendse, den elskede hjemme i København. Første optræden med navns nævnelse demonstrerer på bedste vis den figur, som vi ikke kan komme uden om, når vi taler om tiltaleformer, nemlig den, som retorikken kalder apostrofe, bort-venden. Vi finder her en klassisk apostrofisk situation: » – Verden døde for mig, og jeg følte kun Arendse! – Elskværdigste, himmelske Pige!« (LM 118). Det, der er her og nu i nærheden, forsvinder og jegets opmærksomhed og sprog vender sig mod noget fraværende.

Den klassiske retorik tænker apostrofen som moment i en retssag, der involverer tre størrelser: en advokat, der taler til dommeren og tilhørerne. Apostrofebegrebet skal indfange den talendes vendt sig bort fra dette publikum for at tiltale fraværende eller ubesjælede personer, ting, ideer osv., som om de var levende og nærværende. I *Elemente der literarischen Rhetorik* (1963) opregner Heinrich Lausberg fire arter tiltalte (i grammatisk, ikke juridisk henseende): 1) (oftest nærværende) modstander, 2) fraværende personer (overjordiske, fantaserede), 3) genstande: geografiske og meteorologiske fænomener, abstrakter, krops- og sjælsdele, 4) kollektiver.³ Vi må spørge hvad der sker og hvorledes, når denne situation overføres til den litterære teksts kommunikationssituation med dens implicitte forfattere, fortællere, *narratees*, implicitte og empiriske læsere, men først er det nyttigt at skitsere apostrofens tematik og dens position i nyere litteraturkritik og forskning.

Tematisk

Den klassiske apostrofiske form er oden. Ewald skrev mange oder, der indeholder apostrofer, fx »Rungstedts Lyksaligheder«, »Til Sielen«, »Poenitenten«, »Til Hans Kongelige Høihed Arveprinds Frederik«. Den sidstnævnte tiltaler dog »Efterslegten« snarere end prinsen, et tegn på Ewalds

mæcenat-uvilje og fremtidssvangre kanon-vilje. Bortset fra oden falder apostrofiske digte primært inden for to områder, nemlig religion og erotik, især bønner og kærlighedserklæringer af varierende intensitet.⁴ For eksempel anvender 134 af Shakespeares 154 sonetter apostrofer, 100 heraf tiltaler kvinden eller vennen. Ewald har en række apostrofiske religiøse digte (»Hellige, Hellige, Hellige Gud« (136)), men »sande« kærlighedsdigte skorter det på, som han selv bemærker i oden til M(oltke): »Mig har Krigslyd og Vinen og Elskov (...) aldrig / fyldt med Sang« (90). Hans erotiske apostrofer skal findes i *Levnet og Meeninger*, i henvendelserne til Arendse, bl.a. denne, der ophøjer deres kærlighed til at være en del af skabergudens plan:

Elsk, elsk, elsk, raabte enhver af hendes Miner – Naturen, Himmel og Jord forsvandt, og mit svulmende, smeltede Hjerter sank i et bundløst saligt Svælg af unævnelig Kjærlighed – O min Arendse! – Du var mig vist tiltænkt af den der dannede os begge – Hvi har da nu en anden dig? (LM 138).

Ud over religion og erotik finder man en tredje tematik i apostrofiske digte i romantikken, hvor den fra naturen fraspaltede digter søger at etablere en forsoning mellem subjekt og natur, at fremskrive situationer, hvor naturen forvandler sig fra Den til Du, fra objekt til korrespondent. I dansk romantik kan man pege på fx Staffeldts »Til Naturkraften« og Oehlschlägers »Morgen-Vandring« (*Langelands-Reise*) som eksempler på denne forsoningsvilje.⁵ Apostrofens teoretiske genopdagere, Jonathan Culler og Paul de Man, henter de fleste af deres teksteksempler blandt netop denne type romantiske eller efter-oplysnings-digte, der, med Cullers ord, anvender apostrofen til »poetisk vilde forsoninger af subjekt og objekt«.⁶ Forsoning med naturen er imidlertid et særligt romantisk anliggende, som ikke interesserer klassisister, fx Ewald, og kun de romantisk sindede blandt modernisterne.

Apostrofens genopdagelse i 1970'ernes retorisk-dekonstruktive kritik

I et essay fra 1977, »Apostrophe«, bemærkede Culler, at figuren var fortrængt fra og i den litterære kritik, selv når denne behandlede oden, den mest apostrofiske af alle genrer.⁷ Culler udskød i sin tid definitionen af apostrofe og gav i stedet en række eksempler, som han mente »ville være

apostrofer ud fra en hvilken som helst definition« (Culler 137). De fleste af hans eksempler viste sig at indeholde selvhenvisende etableringer af den skrivendes poetisk-profetiske identitet og fejringer af digtningen selv som begivenhed, dvs. fejringer af selve tiltalen eller apostroferingen, som forlener den skrivende digter med autoritet. Culler var mest interesseret i anråbelser, besværgelser, påkaldelser af musen, og gjorde meget ud af at se disse påkaldelser som en art kaldelser. Sammenhængen mellem påkaldelse af musen eller sangersken og digterkald er også hyppig hos Ewald. Jeg har nævnt apostrofen til digtekunsten fra »Fortalen«, men der er mange andre. Jeg vælger her at citere begyndelsen af »Klage-Sang over Skiødehunden: Maske«:

Bland Muse, bland din Graad med Arabelles Taarer!
 For Efterslægten klag den fromme Piges Nød! –
 Hyl, at Barbarer selv, og følesløse Daarer
 Maae gyse ved din Sang, og hendes Yndlings Død! – (63).

Her etableres digterjegets høje status, og vi bemærker igen den hyppigt genkommende appel til efterslægten, dvs. en besværgelse af den skrivendes kanoniske status.

Flertallet af Cullers eksempler indeholder udråbet eller interjektionen »O«, og de, som ikke gør, anvender til gengæld »du« eller »I«. Den type vendinger har vi også til overflod i Ewalds tekster. I indekset til den moderne seksbindsudgave af *Samlede Skrifter* findes atten digte med titlen »Til X.X.«. Digtene, der begynder »O du«, kan ikke tælles på en hånd. I alt er der over 200 forekomster af vendingen »O du« i den moderne udgave, hvis man medregner såvel digte som dramatik og prosa.

Culler funderede i sit essay over, hvorfor apostrofen var blevet fortrængt eller undertrykt og foreslog, at det var fordi den er pinlig eller skaber forlegenhed. For så vidt lyrik indebærer et sublimt kald, bliver læseren forlegen eller pinligt berørt over digterens paradering af sin egen højere kaldelse. Culler sluttede i dekonstruktivt tonefald med at konstatere, at lyrikken mister anseelse, når den ønskede transcendens viser sig at bero på en trope, der ikke kan skjule sin egen kunstighed (Culler 152). Jeg ville tilføje, at det sublime faktisk altid er pinligt, og aldrig gør sig i de daglige samtalers magtmålinger og -justeringer. Det sublime har brug for den plads og den tid, som tilstås i poetisk sprog og form. Her overhøres digteren (hvis han er heldig), og læseren behøver ikke give svar og digteren ikke stå til øjeblikkeligt ansvar.

Man kunne også fremføre en mindre ophøjet forklaring: apostrofen ser som enhver ytring ud til at være henvendt til nogen, og det skaber forlegenhed, hvis den tiltalte ikke tilhører normale adressater, dvs. mennesker, der er nær nok til at høre eller i det mindste eksisterer andetsteds. Vi kender alle det pinlige og forlegne i at møde »enetalende tosser« på gaden. I den eskalerende mobiltelefonis tidsalder er der muligvis en omvurdering på vej i den henseende, så vi måske kan forvente en renæssance for apostrofen. Her nærmer skizofreni og hypermodernitet sig hinanden.

Den amerikanske dekonstruktions faderfigur, Paul de Man, behandlede apostrofen i to berømte essays, »Autobiography as De-facement« (1979) og »Hypogram and Inscription« (1981).⁸ Culler gjorde ikke sin pionerstatus en tjeneste ved at citere fra disse tekster, da hans essay blev genoptrykt i bogform i *The Pursuit of Signs* (1981). De Man præsenterer i sine tekster apostrofen som en forstyrrelse, der forhindrer ethvert forsøg på at reducere lyrikken til mimetisk beskrivelse. Han kobler apostrofen med prosopopeiaen, etymologisk: ansigtsgivning, men basalt defineret peger den mod ting og begreber, der optræder som talende og handlende personer. Ifølge de Man implicerer den apostrofiske tiltale logisk den tiltaltes mulighed for at svare, ergo også personificering og antropomorfering. Apostrofens traditionelt tilskrevne evne til at gøre noget fraværende nærværende gør det muligt for de Man, i essayet om selvbiografi, at igangsætte en af sine velkendte rutsjebaneture igennem prosopopeia og katakres med endestation i det materielle bogstav som bevis for repræsentationens illusoriske karakter. Målet er, som altid, »at undersøge figurens autoritet« (de Man 50), i dette tilfælde apostrofens ontologiske og epistemologiske status. Selv om der visse ting er et spændt og spændende forhold mellem apostrofe og prosopopeia, indbefatter den første ikke nødvendigvis den sidstnævnte, som de Man gerne vil overbevise os om. Jeg vender senere tilbage til prosopopeia.

Opsummerende kan vi sige, at apostrofen i 1970'erne dukker op som et presserende problem for poetikken på grund af en generel interesse for sprogets ikke-referentielle dimensioner, hos Culler som selvhenvielse, hos de Man som en problematisering af sprogets muligheder for repræsentation overhovedet. Jeg vil nu tage et skridt tilbage til den retoriske tradition for at søge et andet diskussionsgrundlag, der ikke først og fremmest er interesseret i henvisningsforhold og sikring af erkendelsens gyldighed. Ewalds tekster falder uden for den af Culler og de Man foretrukne

epoke. Hans tekster skrives før det romantiske paradigme, hvor den ideale æstetiske transaktion er læseren overhørende den ensomme digters sjæleudtryk. De er heller ikke modernistiske, hvor digtet foregives at være sprogets autonome og upersonlige manifestation. Ewald befinder sig ubekymret i en retorisk tradition, og hans digte artikulerer som oftest deres kommunikationssituation.

Der er således mange eksplicitte tiltaler af læseren hos Ewald, men en sådan skaber ikke det patosfyldte moment, som motiverer den poetiske iscenesættelse af og den poetologiske interesse for apostrofen. Det er tydeligt i *Levnet og Meeninger*, hvor passagerne med Høyen og Arendse er patetiske højdepunkter, der bryder med den prosaiske progression. Og det er tydeligt, at henvendelserne til læseren og hr. moralist vækker mindre interesse i en apostrofisk sammenhæng. De indgår i hjemlige, fortrolige kommunikationssituationer, der umiddelbart kan genkendes som varianter af dagligsprog.

Men kun poesien kan slippe afsted med »Udrust dig, Helt fra Golgatha!« (106) eller »taus og Mørk som du / Guddommelige Nat o Yongs Veninde« (115). Apostrofen drejer sig derfor ikke bare om tiltale, men snarere om en venden sig bort fra verden, herunder den implicitte læser, for at tale til fænomener, der har et interessant mellemværende med nærvær/fravær, herunder også den tidslige version af denne dikotomi, liv og død.

Definitioner

Retorikken indrangerer sædvanligvis apostrofen under syntaktiske figurer, men alligevel har spørgsmålet om adressatens nær- eller fravær domineret de poetologiske refleksioner over apostrofen. Andre træk er også hyppigt dukket op i diskussionen, og jeg vil her koncentrere mig om tre aspekter af apostrofen: retorisk som udråbet »O«, grammatisk som en tale henvendt til anden person og ontologisk som spørgsmålet om adressatens nærvær eller fravær samt dennes besjælede eller ubesjælede status. Jeg vil illustrere med den efterhængte strofe til »Udrust dig«, som samler alle tre inden for ganske få linjer, og det sker ikke ofte hos Ewald:

O Herre! Forund mig Liise og Roe;
Men revser du mig med Smerte,

Da lær mig at taale – at bede – og troe,
Og JESUS opfylde mit Hierte (107).

Det er vigtigt at huske, at ingen af disse komponenter, udråb, vokativ, og fraværende-ubesjælet, er nødvendige for at have en apostrofe, ligesom det omvendt gælder, at de hver især ikke i sig selv er tegn på apostrofe.

De sikre patosvækkere, O-vendingerne, optræder hyppigt hos Ewald, men han anvender også apostrofer uden »O«. Tænk blot på »Udrust dig, Helt fra Golgatha!« eller den påtrængende apostrofe, der er henvendt til »Min Bendsen« *in flagranti*:

Min Bendsen naar Englernes Ild
opvarmer og smelter dit Bryst
naar Sandsen og Tanken er vild
og Siælen forgaar i sin Lyst
Naar Venus gør følelsen Varm
da send fra den snee hvide arm
et smagtende smil til din Ven –
og Glem ham fortryllet igien (116).

På samme måde gælder det, at »O« ikke altid er apostrofisk. Det er ofte men ikke altid ledsaget af tiltale, men kan også bare være et adresseløst udbrud, jubel eller klage, som i følgende sammenstillinger af overvældende følelser, der kun vanskeligt kan betragtes som henvendelser med henblik på respons:

O fremmede Glæde,
Som klemmer mit Bryst!
O Taarer, som væde
Mit hærdede Øie!
O Glimt af den Høie!
O salige Lyst! (49)

O Angst som overfalder mig! –
O gresselige Tanke! –
(...)
O Dag hvorfor jeg gruer! –
O Time, svanger af min Død
O Øyeblik, som Almagt bød
At kalde mig for Thronen – (132).

Adressater

Mange moderne digtere, således fx T.S. Eliot og Gottfried Benn, har nævnt, at digteren ofte taler til sig selv⁹ og dermed ikke henvender sig til nogen – bestemt, og dermed til enhver, ikke til alle, som Jørgen Gustava Brandt engang bemærkede. Men sådan er det ikke hos Ewald, der som nævnt kun har få digte uden tiltaler af en eller anden art. Det vokative aspekt, henvendelsen til den anden, fører os hen til klassificeringen af adressater.¹⁰

Hvis vi medtænker analogien til apostrofens oprindelige model, den juridiske proces, må vi dog først overveje, hvem den poetiske apostrofe vender sig bort fra. Culler bidrog ikke til løsningen ved at foreslå, at apostrofen vender sig bort fra »empiriske tilhørere« (Culler 138). J. Douglas Kneale hævder i forlængelse af Culler (og andre ældre teoretikere), at indledende tiltaler ikke kan regnes som egentlige apostrofer, fordi de ikke iscenesætter nogen vending.¹¹ Med tanke på fx »Til Sielen« må man svare: hvis oderne falder bort, bliver apostrofens materiale og også interessen for den kraftigt reduceret. Eller man kan tilslutte sig Cullers senere ide om »a default option of lyric adress« (Richardson 380, n. 6), en slags forudsat, neutral tiltalekonvention, en grundsituation, der ikke behøver være ekspliciteret. Det er nemlig ikke den empiriske, men snarere den implicitte læser, apostrofen vender sig bort fra.

Heller ikke tiltalen af *narratees*, de i teksten eksplicit nævnte læsere, er apostrofisk, da der ikke er tale om nogen vending, men blot om en eksplicitering af den implicitte læser. Det er i parentes sagt måske derfor, mange har glemt at inddrage retoriske spørgsmål i diskussioner af apostrofen. Retoriske spørgsmål er rettet mod den medvidende implicitte læser, om denne nu træder tydeligt frem i teksten eller ej. Som John Stuart Mill foreslog og T.S. Eliot bekræftede, overhører man poesi: »en del af fornøjelsen ved poesi er fornøjelsen ved at overhøre ord, som ikke er rettet mod os« (Eliot 100). Derfor vil jeg ikke sige noget om tiltale af læseren, en instans, der måske nok er ontologisk fraværende men tekstuel nærværende.

Skarpsindige litteraturtænkere, som fx Paul de Man eller Maurice Blanchot, mente principielt, at skrift altid allerede indikerer tingens død eller fravær, ergo at også al tiltale apriori er apostrofisk, henvendt til noget fraværende. Denne skrifteori skal jeg ikke tage stilling til her, men vil i stedet søge at skelne mellem forskellige adressater for apostrofen, uafhængigt af deres ontologiske status, selv om det jo sandt at sige er den, der først og fremmest er på spil i apostrofen.

Fraværskriteriet har placeret apostrofer i nærheden af quasi-troper som besjæling og antropomorfering, og ikke mindst prosopopeia.¹² Kravet om fravær eller ubesjælethed kunne friste til at lade den opsluge af personificering, prosopopeia eller blot enhver enkel besjælingsmetafor. Apostrofen taler måske til nogen, der ikke kan svare – i lyrik svarer de aldrig alligevel. Apostrofen tilstræber ofte at realisere en prosopopeia, men løber uvægerligt ind i et fejlslag.

Jeg vender mig nu i første omgang bort fra apostrofen for at se på tiltaler generelt. Med andre ord, jeg suspenderer i første omgang spørgsmålet om, i hvilken forstand nogen adressat overhovedet kan siges at være nærværende i en tekst. Jeg vil først nævne, at en fuldstændig undersøgelse af adressaterne også måtte tage stilling til de generelle spørgsmål om forholdet mellem taler og tiltalt. Er den ene overlegen? I hvor høj grad? Har vi at gøre med ydmyg bøn til den almægtige? Det kan vi se i Ewald-tekster som »Poenitenten«, men ikke i »Til Sielen«. Bønnen kan være på skrømt, ironisk underdanig, som fx i digtet om skødehunden Maske: »Bland, Muse«. Vi finder også satiriske udfald, som fx mod hr. ThundernTrunk i *Levnet og Meeninger* og i flere af de afsnit, hvor vinen spiller en ikke ubetydelig rolle. En måling af magtforholdet mellem skriver og tiltalt har stor betydning for tonefaldet og dermed for forståelsen af teksten som helhed.

Den afgørende skelnen i forhold til adressaterne drejer sig om, hvorvidt de er levende-besjælede eller døde-ubesjælede. Hvis de er levende væsener, kan de rangeres i forhold til grader af (forestillet) nærvær og nærhed. Adressater kan således være til stede i det fiktive univers eller i den virkelige verden (som i lejlighedsdigtene til bryllupper og fødselsdage) og således ikke opfylde standardkriteriet. Man kan tage alle med, hvis man som de Man mener, at intet i sprog nogensinde er virkelig nærværende »i fuldt ontologisk forstand« (de Man 48). Det er naturligvis bogstaveligt talt sandt, men standser jo også enhver videre diskussion. Mere interessant er spørgsmålet om den tiltaltes nærvær i datidens poesibøger, stambøgerne, hvor gæster indførte vers til erindring om besøget. Er værten nær- eller fraværende i »Haab og Erindring: »min Schleppegrell«? I et digt til en anden af vennerne, »I Abrahamsons Stambog«, tiltales ikke ejeren, men, karakteristisk, musen og hoben.

Man må være særlig opmærksom i forhold til henvendelser til den talende selv eller dele af denne, det, der kan betragtes som en art selv-tiltalt eller indre dialog. Somme tider er det uklart om det tiltalte du er lig med eller inkluderer den talende selv, som det ofte vil være tilfældet i udtalt

kristne digte, der netop henvender sig til enhver kristensjæl. »Da jeg var syg« illustrerer dette forhold på bedste vis. Her tiltales først »Du første Mand«, dvs. Adam, derefter »Min Siel«, og sluttelig forbindes de i »O Adams Barn!« (37f.).

Vender vi os nu mod døde eller ubesjælede adressater, apostrofens mest uomtvistede felt, findes der ikke-menneskelige, fx ofte den talendes egen produktion, tekster, sange osv. Andre hyppige adressater er naturlige fænomener, tiden, hos Ewald ofte dagen, eller dyr. Jeg vil citere udgangslinjerne i sørgesangen over Maske, som formentlig er et unikum i verdenslitteraturen. Det er henvendt til en overlevende hund med opfordring til at unklade en bestemt handling på Maskes grav, som en hund ellers per instinkt ville være fristet til:

Staae stille Hund, og hyel, ved denne haandfuld Aske,
Som da den havde Liv, var Arabelles Lyst;
Men væ dig! – om du fræk besmitter Støv af Maske
Som en elskværdig Mund saa tit har roest og kyst! – (67).

Denne afslutning er en herlig parodi på »Sta, viator!«, den klassiske opfordring til meditation over livets tidslige vilkår, det memento mori, som ofte pryder gravskrifter.

Vigtigst er alle de døde menneskevæsener, der tiltales, fra offentlige figurer over venner til døde elskede. I mæcenatets tidsalder er det et særligt problem, hvorvidt en given tekst er skrevet på bestilling eller på subjektiv erfaring. Blandt de første finder vi de såkaldte nytårsdigte til »en Moder«, »en Fader« (123-129), der ikke skal fortolkes biografisk. Ewald har en tendens til at tiltale afdøde i bestillingsdigtene meget fyldigt, fra Madam Jakobsen i Rungsted og fremefter. Disse sørgedigte er ofte skrevet i de efterlattes navn, således fru Rahbeks søn (19) eller menigheder, der har mistet deres præst (118, 120). Det er påfaldende, at det kendteste og formentlig mest inderligt oprigtige sørgedigt, nemlig »Taarer ved Herr Frederik von Arnshachs Grav« er yderst tilbageholdende med apostrofen. Faktisk er der kun en lille, indskudt apostrofe, der sniger sig ind i det ellers tolv strofer lange digt: » – o Du, som var min Glæde / Hvor er du? – « (40).

Hvis fraværskriteriet holdes strengt i hævd som konstitutivt for apostrofen, fører det ofte vidtgående perspektiver med sig. Tænk fx på »Til Sielen«. Om tiltalen her er apostrofisk afhænger jo af, om man tilskriver sjælen faktisk nærvær eller ej. En retorisk klassifikation bliver her et trosanliggende. Der er således særlige problemer forbundet med overna-

turlige eller religiøse adressater. Her vil troende nok plædere for en vis form for nærvær, fx i bønner, ikke mindst når vi er i pietismens område, hvor Jesus er en særdeles nærværende figur. Frelseren er jo ikke død, men genopstanden, den levende Jesus i hjertet.

Det er som nævnt et vigtigt element i de Mans apostrofeteori, at prosopopeiaen er apostrofen iboende, at enhver tiltale tillægger den tiltalte evnen til at svare. Hos Ewald resulterer det imidlertid ikke i, at den tiltalte faktisk får ordet. Dog er der måske en enkelt undtagelse, hvor digteren lader Jesus tale, i gadevisen: »En nye aandelig Sang, hvori indføres Forsonerens Jesu Christi kierlige Advarsel til dem som fristes af de onde og ulyksalige Tanker at ville forkorte deres eget Liv« (83-89). Her introducerer Ewald i de første tre strofer Jesus, eller rettere »ham, som i Gethsemane / Skreg angstfuld: Gud«, som så udfolder sin advarsel i de efterfølgende 29 strofer. Man kan nok have sin tvivl om, hvorvidt en potentiel selvmorder ville have åndsnaerhverelse til at komme igennem alle 192 vers. En prosaisk gudløs retoriker ville nok klassificere Jesus-figuren som prosopopeia, men når Jesus gives ansigt og stemme i selvmordsdigtet, er der for en troende pietist formentlig ikke tale om apostrofe, men om en vellykket prosopopeia. Jesus-replikken kan klassificeres som en citeret prosopopeisk apostrofe, der iscenesætter en tale fra (hinsides) graven, og dermed lancerer problemer, som jeg blot vil gøre opmærksom på, men ikke sige mere om i denne sammenhæng.

Talehandlinger

Hvis vi nu kaster et blik på de verber, der er knyttet til tiltalerne, konstaterer vi først, at den mere snævert definerede apostrofe bevæger sig hinsides det rene udråb, det tiltaleløse O. Med dens henvendelse til noget fraværende tilsigter apostrofen ikke en mimetisk-referentiel afbildning af sagforhold i verden. Den synes således at understøtte den engelske nykritiker I.A. Richards' indflydelsesrige skelnen mellem det videnskabelige sprogs referentielle udsagn og det poetiske sprogs emotive pseudo-udsagn. En nyere videretænkning af sprogets status finder vi i talehandlingsteorien, hvis ophavsmand, J.L. Austin, netop ønskede at komme hinsides den teoretiske opfattelse af sprog som udsagn, der enten var sande eller falske. Hans Harvard-forelæsninger fra 1955 blev suppleret og udgivet i 1962 som *How To Do Things With Words* (oversat til dansk: *Ord der virker* (1997)).

Forskellen mellem udsagn om verden og sprog, der handler, giver indledningsvis anledning til en skelnen mellem konstativer og performativer, men denne dikotomi opløses i løbet af forelæsningerne til fordel for en tredeling af ords virkning eller kraft (*force*): lokution (at sige noget), illokution (at gøre ved at sige) og perlokution (at påvirke ved at sige). Austin slutter af med at opstille en tentativ taksonomi over kategorier af illokutionær kraft. Der er fem, som jeg kort eksemplificerer i parenteserne: verdiktiver (dømme), eksercitiver, kommissiver (forpligte sig), behabiver (forholde sig til) og ekspositiver (ræsonnere). Den netop afsluttede sætning er eksempelvis et ekspositiv. Austin bevæger sig ind i nyt terræn her, med mange glidende overgange og usikkerheder. Jeg har undladt at eksemplificere eksercitiver, fordi den indeholder så modsatrettede talehandlinger som ekskommunikere og bønfalde, men også fordi det står klart, at de fleste handlinger og hensigter i apostrofiske vendinger tilhører kategorien af eksercitiver, således »beordre, bønfalde, bede, besværgе, tigge, plage«. Eksercitiv defineres som »en afgørelse eller et partsindlæg til fordel for eller vendt imod en bestemt handlemåde [*course of action*]«. ¹³ Vi kunne tale om et advokatur for handlemåde, eller hvorfor ikke genopvække ideologikritikkens favoritord, »handlingsanvisning«. Det er ikke helt problemfrit, som vi straks skal se.

Senere har John Searle kritiseret Austin for reelt at have lavet en liste over »illokutionære verber«, ikke »illokutionære handlinger«. ¹⁴ Han har derfor opstillet sin egen fem-gruppe af kategorier, der tager ideen om illokutionær kraft alvorligt, og hele tiden medtænker muligheden for kraftens virkning uden eller før dens sproglige ytring. Searle udelukker en af Austins kategorier (ekspositiver) og raffinerer og omdøber de fire andre. Verdiktiver bliver til to selvstændige kategorier, »assertives« (påstande) og »declarations« (erklæringer), eksercitiver bliver til »directives« (direktiver), kommissiver til »commitives« (fx løfte) og behabiver til »expressives« (fx undskyldning, tak). Direktiver er »talerens forsøg (...) på at få lytteren til at gøre noget« (Searle 13), en mere præcis men også mere insisterende definition end Austins. Searle betragter spørgsmålet som en underafdeling af direktiver, fordi den adspurgte forventes at svare. Det gælder generelt, at direktivernes succes (*felicity*) afhænger af den tiltaltes faktiske respons. ¹⁵

Her må jeg indskyde, at Austin undtog poesi fra teorien. Poetisk sprog betragtes, med Austins berømte vendinger, som »nedtoninger, parasitær brug osv., forskellig 'useriøs', 'uegentlig' og 'unormal' brug«. Han tilføjer: »det er ikke hensigten at få nogen til at gøre noget« (Austin

127/104). Som også den engelske digter W.H. Auden vidste, får poesi ikke noget til at ske.¹⁶ Manglen kan imidlertid også vendes til noget positivt: digte får intet til at ske, og intet er, som fx Henrik Nordbrandts og Paul Celans digte viser, et meget interessant poetisk stof.

Richards' ide om poetisk sprog som emotivt kan oversættes til Searles »expressives«. Det er jo ikke en ukendt ide, at poesi »kun« giver udtryk for følelser, stemninger og holdninger, og dermed ikke byder på alvorligt mente påstande, erklæringer eller forpligtelser. Digte hverken ønsker sig eller besidder således perlokutionær kraft, eller i hvert fald meget sjældent. Skønt digte nok kan betragtes som henvendelser, er de sjældent handlingsanvisende. Apostrofen ligner måske et eksercitiv eller et direktiv, men den forventer intet svar og ingen handling. Forventningen om den tiltaltes respons er på forhånd skuffet. Den fejlslagne prosopopeia, som jeg talte om tidligere, er således måske slet ikke nogen fiasko, og vi kunne i stedet bestemme apostrofens talehandlinger som håbe-fulde, men selverkendt håb-løse direktiver.

Inden vi går videre med direktiverne, skal det nævnes, at der også er apostrofer, der ikke er direktiver, men snarere etablerer, hvordan tingene forholder sig. Vi har således en art verdiktiver eller assertiver, når Ewald til sidst fortæller Moltke, på hvilken måde denne inspirerer ham: »Derfor, min ædleste M*** / Fylder du mægtig mit Bryst, og min Harpes / Sit-trende Stræng« (91), eller når sjælen informeres om dens afmægtighed: »O faldne Siel, saa skal du aldrig/ Stride dig op til dit lyse Udspring« (97). Med sin uafgørlige pendlen mellem påstand og profeti kunne sidstnævnte dog også siges at falde uden for talehandlingsteoriens typologi eller, hvorfor ikke, anspore til en ny kategori. Medmindre man blot vil konstatere, at den udgør en mislykket talehandling, fordi den ikke opfylder vellykkethedsbetingelserne for assertiver (verificerbarhed).

På trods af det næsten aprioriske afkald på succes er det alligevel interessant at undersøge de verber, der er knyttet til apostrofens direktiver, den virkning, det svar eller den handlingsmåde, der efterspørges (eller frabedes), som adressaten poetisk forventes, bedes eller beordres til at give eller gøre (eller undlade). Tonefaldet kan rangere fra ironi til patos (sidstnævnte er i overtal), der varierer med graden af passion eller tab. Her spiller Ewald i hele spektret fra humoren i klagesangen over skødehunden over lejlighedsdigtenes »kunstige« følelser til den ægte sorg i Arnsbach og den presserende fortvivlelse i fortabelses- og dødsdigtenes. Det er ikke tilfældigt, men tværtimod meget tankevækkende, at Lausberg betegner apostrofen som »talerens patetiske fortvivlelsseskridt«.¹⁷

Til talehandlingsteoriens direktiv svarer grammatikkens imperativ, til trods for at taleren meget sjældent er den »situationsmægtige«, for at citere Lausbergs vidunderlige begreb (Lausberg 15). Rækken af poetiske direktiver indeholder befalinger, men jo først og fremmest en række udtryk for afmagt. Strikte ordrer er meget sjældne i poesi. Der står eksempelvis ikke megen magt bag den bøn, der er maskeret som ordre i »Udrust dig, Helt fra Golgatha!/ Løft høit dit røde Skjold« (106).

Til tider møder man imperativer, der ikke er rigtig bønfoldende, men alligevel heller ikke ikke er det. Her er vi i apostrofens mest patosfyldte område. En af mine personlige favoritter er »lad«, en meget diskret imperativ, som man også kunne kalde svag bøn eller svagt direktiv. Den kan henvendes til en anden person, som kan udføre den ønskede handling, men oftest er anden-personens interventionsevne og -vilje mere usikker. Således fx i »Et hengivent Ønske«:

O du, hvis Vink fremkaldte Myriader,
 Af Intets tause Nat til dig! –
 Du Cherubimers Ven! – du Støvets Fader! –
 O lad dit Smiil besøge mig! – (60).

Man kan bede om mangt og meget, Ewald beder først og fremmest om at blive anerkendt som sanger og om at blive frelst. Og ofte var det omtrent det samme for ham. Det ser vi eksempelvis i »Til Sielen«, som indeholder en lang række henvendelser til sjælen. Kun en gang, måske, er adressaten en anden, nemlig i strofe 27: »Men da, o Himmel! naar nu hans evige / Kierligheds Flamme vældig ompænder dig«. Det er tilsyneladende en henvendelse, men reelt en interjektion, som det fremgår af fortsættelsen: »O da skal Takkens ømme Vellyst / Fylde din Sang og din høie Harpe!« Og nu skærer jeg sidste strofe til: »Da skal din Taare høit, som Cherubers Chor, / Prise den Aand (...) som opløfter Faldne!« (100). Igen falder vægten på lovprisningen, sangerens eget bidrag, og det minder ikke så lidt om den »rasende Stolthed« og »svermerisk[e] Drøm« (99), som tidligere i digtet udgjorde sjælens hybris.

Sammenhængen mellem sang og frelse er også tydelig i »Rungsteds Lyksaligheder« (54-56). Efter fire strofes præsentation af landskabet vender Ewald sig i strofe fem til syv apostrofisk til »Du Høye«, »O Almagt!«, »O Verdeners Fader! / (...) Du Stærke! – Du Viise! – / Gud! (...) o Fader!«, men først og fremmest for at denne ophøjede instans kan se og anerkende sangeren: »See Støvet kan bære«. Strofe otte begynder

»Lyksalige Digter, / Som Glæden indbød til sin Hytte«. Intet verbum knyttet til den første vending, så den vibrerer imellem apostrofisk tiltale og adresseløst udråb, mellem digteren som guddommelig delegat og som autonomt geni.

Mest perspektivrig for apostrofens teori er måske den sidste strofe:

Men Du, som allene
Fremkaldte den Lyst af min Smerte,
Siig! – Kan min Camoene
Udbrede sin Fryd i dit Hierte? –
O siig mig, Veninde! –
Kan Sangens Gudinde,
Med smeltende Toner belønne det Skiød,
Hvoraf min Lyksalighed flød? –

Disse vers giver anledning til at betragte apostrofen i den sammenhæng, der hos Lausberg benævnes *exsuscitatio*. Den består af tre figurer, apostrofe, *interrogatio* og *exclamatio* (tiltale, retorisk spørgsmål, udråb; Lausberg 145). Netop disse tre figurer samarbejder om at bringe »Rungstedts Lyksaligheder« frem til sin vellykkede slutning. *Exsuscitatio* har at gøre med patos, den sigter mod at vække, bevæge og begejstre tilhørerne eller læseren. Dette konglomerat kan dirigere vores opmærksomhed hen imod det retoriske spørgsmål, som ikke er uden betydning for apostrofen.

Ja, er det ikke sådan, at alle spørgsmål i poesi i virkeligheden er retoriske? Det har været overset i diskussionen af apostrofe. Når alt kommer til alt, er det da interessant, for ikke at sige mistænkeligt, at den mest berømte af alle diskussioner af det retoriske spørgsmål, de Mans bemærkninger om Yeats' »Among School Children« i »Semiologi og retorik«, overhovedet ikke nævner apostrofen, men stiller sig tilfreds med at diskutere spørgsmålet i versene: »O chestnut-tree, great-rooted blossomer, / Are you the leaf, the blossom, or the bole? / O body swayed to music, O brightening glance, / How can we know the dancer from the dance?«. ¹⁸ Som de Man plejede at sige i sådan et tilfælde, er tavsheden et symptom på dybere forstyrrelser. Hvilke mon?

Noter

1. Johannes Ewald, *Udvalgte digte*, udg. Esther Kielberg, (København: DSL/Borgen 1998), s. 173, (herefter citeret i teksten).
2. Johannes Ewald, *Herr Panthakaks Historie · Levnet og Meeninger*, udg. Johnny Kondrup, (København: DSL/Borgen 1988), s. 116, (herefter LM).
3. Heinrich Lausberg, *Elemente der literarischen Rhetorik*, (München: Hueber 1963), s. 145, (herefter Lausberg). Hvor oversætter(e) ikke nævnes, er der tale om min oversættelse.
4. Jf. Valerie Cunningham: »apostrophe is, of course, the fundamental trope of prayer«, *In the Reading Gaol: Postmodernity, Texts and History* (Oxford: Blackwell 1994), s. 392.
5. Således hos Staffeldt: »send os i Sanders elskværdige Pryd / Fornuftdydens jordiske Lige, / Og Alt til Eet hensmeltes i / Et Havblik af skøn Sympathie«; og hos Oehlenschläger: »Kom Blomster! Vi høre tilsammen vi«.
6. Jonathan Culler, *The Pursuit of Signs*, (Ithaca: Cornell University Press 1981), s. 143, (herefter Culler).
7. I dansk sammenhæng er det værd at notere, at apostrofen er fraværende i Peer E. Sørensens ellers meget grundige katalogisering og fortolkning af de retoriske dimensioner hos Ewald, *Håb og erindring. Johannes Ewald i oplysningen* (1989).
8. Paul de Man, »Autobiography as De-facement«, *The Rhetoric of Romanticism*, (New York: Columbia Press 1984), ss. 67-81; »Hypogram and Inscription«, *The Resistance to Theory*, (Manchester University Press 1986), ss. 17-53, (herefter de Man).
9. T.S. Eliot, *On Poetry and Poets*, (London: Faber 1957), s. 97, (herefter Eliot).
10. I »Apostrophe in life and in Romantic art: everyday discourse, over-hearing, and poetic address« (*Style*, 36:3, 2002, ss. 363-385, herefter Richardson) har Alan Richardson indledt en kortlægning af adressater på kognitivt grundlag, skønt dette teoretiske tilhørsforhold ikke forekommer nødvendigt, hverken for hans eller for andres klassificeringer.
11. J. Douglas Kneale, »Romantic Aversions: Apostrophe Reconsidered«, *Rhetorical Traditions and British Romantic Literature*, red. Bialostosky and Needham, (Bloomington: Indiana University Press 1995), ss. 149-165. Det er interessant at tænke over apostrofens placering i tek-

stens udfoldede forløb (indledning, midten, slutningen, afsluttende). Er det en stærkt markeret vending? Man kunne nok sige, at apostrofen er mest virkningsfuld, når den ikke indleder et digt, men bryder. En profileret vending for at tiltale en fraværende ikke-læser vil ofte højne patos. Det har også betydning for apostrofens virkning om scenen for dens fremtræden er tykt eller tyndt beskrevet. »Rungstedts Lyksaligheder« og »Natte-Tanker« indeholder rimelig fyldige beskrivelser af situationen, men de tynde er egentlig mere kompatible med figuren, fx »Til Sielen«, »Udrust dig« eller »Haab og Erindring«.

12. Jf. Peer E. Sørensen om »Fragment« i »Poesiens inversion. Ewald, Rifbjerg og Højholt«, *Mere lys! Indblik i oplysningstiden i dansk litteratur og kultur*, red. Mads Julius Elf & Lasse Horne Kjøeldgaard, (København: Forlaget Spring 2002), ss. 129-146.
13. J.L. Austin, *Ord der virker*, oversat af John E. Andersen og Thomas Bredsdorff, (København: Gyldendal 1997)/*How To Do Things With Words*, (Oxford University Press 1975), s. 174f./155f., (herefter Austin). Oversættelsen modificeret.
14. John R. Searle, *Expression and Meaning*, (Cambridge University Press 1979), s. 8, (herefter Searle).
15. Om hensigten bag »styrende« talehandlinger skriver Searle andetsteds: »Alle styrende talehandlinger er udtryk for et ønske om, at lytteren skal udføre den handling, som styringen går ud på«, John R. Searle, *Psyke, sprog og samfund*, oversat af Hans Vejleskov, (København: Danmarks Pædagogiske Universitetsforlag 2008 (1998)), s. 165f. På side 163-169 i dette værk får man den bedste kortfattede version på dansk af Searles opdaterede version af de fem talehandlings typer.
16. W.H. Auden, »In Memory of W.B. Yeats« (1940): »For poetry makes nothing happen«.
17. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (München: Hueber 1960), s. 375f.
18. Paul de Man, »Semiologi og retorik«, *Tekst og trope*, red. Lars Erslev Andersen & Hans Hauge, (Aarhus: Modtryk 1988), s. 37ff.

Johs. Ewalds oversættelse af Klopstocks *Der Messias*

Af Flemming Lundgreen-Nielsen

Around 1766, Johannes Ewald (1743-81) started to translate Friedrich Gottlieb Klopstock's still unfinished epic *Der Messias* from the revised version printed in Halle 1760. He only managed v. 1-298 of the first song. Some ten years later, he returned to the matter making a fair copy of the text and including 32 footnotes where he explained the difficulties that he encountered when trying his hand at Danish hexameters. Whatever Ewald aimed to do with these pages, nothing came of it. They were printed in two editions of his *Collected Writings* in 1851 and 1920-24. However, the text in theory and practice shows how careful Ewald wanted to be as a lyrical poet. This is discussed and exemplified in sections treating his handling of metre, vocabulary and idioms, his self-critical footnotes and his relation to German language and archaic Danish. Quotes from other contemporary Danish academics who in printed or hand-written attempts tried to cope with him are inserted. Klopstock and Ewald share the fate of being much more respected in the history of literature than still read as a classic. Yet both in their respective vernaculars introduced a specific lyrical style on the basis of a largely irrational imagery and a sometimes incomprehensibly condensed language. This along with an almost religious respect for poetry was a heritage they passed on to the next century.

Indledende

F.G. Klopstock udsendte sit livs hovedværk, eposet *Der Messias*, i årene 1748-73. Omkring 1766 begyndte Johs. Ewald på at oversætte den da ufuldførte tekst til dansk. Han kom ikke videre end til v. 298 i 1. Sang.¹ En egenhændig afskrift fra ca. 1776 af disse vers er bevaret som siderne 21r-29r i en kladdebog.² Denne tekst indeholder – moderne udgiverrettelser fradraget – ca. 270 selvrettelser³ samt 32 fodnoter med bemærkninger til oversættelsen, hvoraf den sidste, nr. 33,⁴ meddeler de tyske v. 124-125 (74).⁵ To verslinjepar får en alternativ version (68:1-6 og 72:30-34), og fodnoteteksterne nr. 2, 12 og 23 giver yderligere henholdsvis en halv og to (ukomplette) alternative verslinjer. Afskriften trykkes for første gang i 1851 og igen i en udtømmende tekstkritisk udgave i 1920.⁶ Trods offentliggørelsen har de ikke tiltrukket sig større opmærksomhed i Ewald-forskningen.⁷

Det udaterede foliohefte har haft en broget skæbne. En god del blade er blevet fjernet, og 37 blade er syet ind på en tom plads. Det umuliggør en

sikker datering af afskriften i forhold til håndskriftets øvrige tekstdele, der bl.a. omfatter forarbejder fra ca. 1773 til *Balders Død*, 1775.

Ewalds tyske *Messias*-forlæg har været Københavner-trykket fra 1755 i den 2. forbedrede udgave, som tryktes i Halle 1760.⁸ Forrest i bindet stod, som i 1755, Klopstocks lille afhandling »Von der heiligen Poesie«. Den svarer på klar prosa ja til det teoretiske spørgsmål i 1. Sangs v. 8-17, om digtekunsten tør nærme sig den kristne forsoningslære. Klopstock betoner, at gendigteren skal have geni og smag, og at hans videreudviklinger – »Erdichtungen« i den rette »Schreibart« – skal kunne stå sig for religionens domstol. Hans udformning skal komme fra hjertet og ikke være blot kløgt og intellektuel skarpsindighed (»Witz«). Når den bevæger *hele* modtagerens sjæl, gøres denne til scene for det ophøjede (»Schauplatz des Erhabnen«). Klopstock anser poesien for en hellig og moralsk handling, idet han på én gang fastholder ideen om udødelighed og tanken om forbedring af jordisk lyksalighed. Ewald må have læst denne fortale med interesse og har fra 1769 som personlig bekendt af Klopstock kunnet drøfte poesi og poetik med ham mundtligt. Trods sin bekvemme status som kongelig dansk stipendiat fra 1. juli 1750 til dødsdagen 14. marts 1803 lærte Klopstock ganske vist aldrig dansk, men Ewald havde gået i domskolen i byen Slesvig 1754-58 og talte ifølge eksamensprotokollen tysk, da han aflagde examen artium ved Københavns Universitet 4. juli 1758 for at kunne begynde et teologisk studium.

Hvorfor har Ewald mon renskrevet sin *Messias*-oversættelse et tiår efter, at han har opgivet den? Er det tilfældigt, at netop de oversatte vers hylder digtningens ret til at gendigte hellige begivenheder og derpå beskriver den følelsesmæssige baggrund for Messias' erklæring om at ville lide forsoningsdøden? Klopstock indfører endog en kristen muse i form af en »Sionitinn« (v. 235-237), der i tidligere versioner hedder »Muse von Tabor«, forklarelsens bjerg nær Nazaret. Inspiration hertil er utvivlsomt den antikiserende musepåkaldelse i Miltons *Paradise Lost*, læst af Klopstock i J.J. Bodmers tyske oversættelse, 2. udgave fra 1742.

Handlingen i de 298 heksametre, Ewald oversatte, forhåndsresumeres således i 1760-udgaven:

Meßias entfernt sich von dem Volke, geht auf den Oelberg, und verspricht Gott noch einmal in einem feyerlichen Gebete, die Erlösung zu übernehmen. Hierauf fangen die Leiden der Erlösung in seiner Seele an. Sein Engel, Gabriel, wird von ihm in den Himmel geschickt, das Gebet vor Gott zu bringen. Um den Himmel sind

lauter Sonnen. Gabriel geht durch einen Sonnenweg, von dem ehemals ein ätherischer Strom nach Eden herunter floß. Er hört auf einer der nächsten Sonnen ein Lied mit an, das allezeit, nach dem Dreymalheilig, gesungen wird. Eloa, der erhabenste unter allen Engeln, und den Gott besonders zu seinen Diensten braucht, kommt Gabriel entgegen, und führt ihn zu dem Altare des Meßias.⁹

Den bibelhjemlede handling i 1. Sang er indskrænket til, at Jesus kort før påske efter at have lært i templet om dagen ved aften gik op på Oliebjerget og tilbragte natten der (fx Mark 11,11 og 13,3, Luk 22,39, Joh 8,1-2). Resten består af Klopstocks »Erdichtungen« i smag med Miltons kosmiske syner og konflikterne deri.

Ville Ewald have oversat videre frem i Klopstocks *Messiad*, som han værdsatte hele sit liv? Han var fra midten af 1770'erne en fuldt udlært og forfinet verskunstner med en selvkritisk fornemmelse, der da var sjælden i dette håndværk. At han ikke skulle have fået øje på kantede og usikre stilgreb i sit afbrudte ungdomsarbejde, lyder utroligt. På den anden side kunne der for en poet med pengesorger være en sund boghandlertankegang i at få hele eposet ud på dansk, nu da den første samlede udgave, trykt i Halle, I-IV, 1751-1773, var afsluttet.¹⁰ I Ewalds privatliv indvarsler dybtfølt religiøs lyrik netop omkring 1777-78 hans vist nok ærligt mente overgang til en pietistisk farvet kristendom.

Fire andre spæde begyndelser fra sidst i 1770'erne til en dansk *Messias*-oversættelse er dog bevaret, så af en eller anden grund har forehavendet været aktuelt.¹¹ Oversætterne, der kendte hinanden rigtigt godt, er Jens Wadum (1746-1804), embedsmand og stifter af Ewalds fanklub Det danske Litteraturselskab i 1775, med v. 1-164 af 1. Sang bevaret i manuskript, juristen P.K. Trojel (1754-84) med v. 1-84 af 1. Sang, oplæst i november 1778 i Litteraturselskabet og trykt 1801, Ewalds skriftefader pastor J.C. Schönheyder (1742-1803) med v. 1-185 af 5. Sang bevaret som manuskript og Ewalds nære ven i de sidste leveår Friedrich Münter (1761-1830) med 10. Sangs slutning, der nu er tabt, men omtalt i dennes dagbog 1781 som drøftet i samtale med Klopstock.

En komplet oversættelse ved Hans Pontoppidan (1730-1802), fra 1777 præst i Rønne, afsluttedes i 1786, og han søgte via universitetsbogtrykker J.F. Schultz i 1787 forgæves at samle abonnenter. V. 1-461 af 5. Sang tryktes i tidsskriftet *Minerva* for november 1787, hvortil senere i 1929 kom v. 1-9 af 1. Sang.¹² Manuskriptet til hefte 3 med 11.-15. Sang er tabt, men hefte 1, 2 og 4 er bevaret.¹³ 1.-10. Sang har Københavner-udgaven

bind I-II, 1755-56, som forlæg. Hefte 4 med 16.-20. Sang må være efter Halle-udgaven 1773, da Københavner-udgaven standser i 1768 i og med 15. Sang.¹⁴ Pontoppidans håndskrift er dediceret til Frederik V's anden hustru, dronning Juliane Marie, der fra Struensees fald og henrettelse i 1772 frem til kronprins Frederiks magtovertagelse i 1784 havde ikke ubetydelig indflydelse på den førte politik i Ove Høegh-Guldbergs regeringsperiode. Enkedronningen kan måske ligefrem have bestilt oversættelsen.¹⁵

En videnskabelig undersøgelse af hele dette materiale foreligger ikke.¹⁶ Klopstocks hovedværk er til dato ikke blevet offentliggjort i en dansk oversættelse. Opgaven er hverken blevet nemmere eller mere tiltrækkende med tiden og vil næppe nogensinde blive løst. Ingen af de bevarede forsøg kan hjælpe en moderne oversætter stort.

Erobring af heksametret

Med den nordeuropæiske metriske reform, der når Danmark fra og med 1620'erne, vinder det regelmæssige metrum aleksandrineren (6 jamber med cæsur i midten) indpas i dansksproget epik, lyrik og dramatik, stort set i denne genrerækkefølge. Heksametret er derimod så godt som uopdyrket.¹⁷ Dets på dansk uvante gangart dannes af 5 daktyler, hvoraf de 4 første kan erstattes af trokæer eller spondæer, mens den 5. står fast, og den 6. og sidste versfod skal enten være 1 spondæ eller 1 trokæ. Versmålet har voldt den unge Ewald problemer, og i samtiden er han ikke ene om at reagere således.¹⁸ Den afbrudte Klopstock-oversættelse blev Ewalds eneste eksempel på ren heksameterdigtning.

Rytmen må Ewald stadig kæmpe for at opretholde. Hans gode kendskab til tysk fra skoletiden i Slesvig 1754-58 har snarere været til vildledning end vejledning. Hyppigt optrædende ord som »Mensch« eller »Menschheit« svarer nemlig ikke i stavelsetal til »Menniske«, »Menneskehed« eller »Menneskelighed«, og »Göttlichkeit« passer hverken til »Gud«, »Guddom« eller »Guddommelighed«, ligesom »göttlich« hedder »guddommelig« på dansk. Det sidste beklager Ewald i sin fodnotetekst nr. 29 til v. 101 med konstatering af, at oversættelsen »Himmelske« ville være for »lidet« sigende. Allerede i optakten må Ewald rytmisk betinget veksle »göttlichen Sohn« (v. 6) til »almægtige Søn« (66:14), hvad der teologisk set reducerer en overordnet bestemmelse til en enkelt guddommelig egenskab. Begrebet »unsterbliche Seele« (v. 1, jf. også v. 64, 213, 221) omdannes til »udøende Sjæl« (med tryk på »dø-«, 66:4), fordi »udødelige« giver

en ubetonet stavelse for meget. Ewalds notetekst nr. 1 meddeler det tyske adjektiv og røber derved dårlig samvittighed over valget af et ikke-gængs dansk ord. Ewald vover ikke her som P.K. Trojel at erstatte ordets trykløse »-e-« af en apostrof (elision) til »udødelig'«. ¹⁹ »Menschen« (v. 1) bliver – med den forgæves undskyldende fodnotetekst nr. 2 – til det kønsbestemte »Brødre« (66:4-5), og (Kristi) »Menschheit« (v. 2) bliver med samme skævhed til »Manddom« (66:7). En nødløsning er »Manden af Støv« (67:7) for »den Menschen« (v. 14), siden dukker »Mand« (73:15) for »Mensch« (v. 109) op som Kristi ord om hans inkarnation som Guds søn, der ellers ikke er specifikt kønsligt karakteriseret i evangelierne. Når »die Menschen« i Kristi udsagn (v. 136) bliver til det belærende eller påminnende »de faldne« (74:33), understreger Ewald afstanden mellem Guds søn og menneskeheden, mens Klopstocks Kristus fremhæver sin beslutning om at dø for at frelse menneskene. Ordene »de Faldne« dukker op lidt senere (75:11), nu som gengivelse af »die Sünde« (v. 143). Frelserens »Liebe« (v. 70) til menneskene må oversættes ved enstavelsesordet »Lyst« (originalen bringes i Ewalds fodnotetekst nr. 21), og det bliver ikke bedre af, at det foranstillede adjektiv »brünstiger« gengives heksameterventligt som »brændende« (70:28). I et rytmisk nødstilfælde bliver substantivet »Erquickung« (for det trætte legeme) til infinitiven »hville«, og det præcise verbum »verlangt« svækkes betydningsmæssigt til »vil maaskee« (v. 63, 70:15).

Præsens participier kan løse rytmiske vanskeligheder, men på bekostning af elegance. Klopstocks »Beim Grabe der Seher / Wächst dort unten ruhiges Moos in der kühlenden Erde« (v. 66-67) bliver til »Ved Seernes Grave, / Voxer et Roetilbydende Moos, Hvor Jorden er kjølig« (70:20-23), hvorved Ewald indfører en klunget sammensat dansk præsens participium og stryger det handlingsverbum »kühlenden«, der løber glat på tysk, til fordel for konstateringen »kjølig«, meningen med »ruhiges« er vel nærmest det »bløde« mos. I stedet for en ledsætning har Ewald uden træfsikkerhed forsøgt sig med et præpositionsled, først for vagt ved »i den kjølede Slette«, så for præcist med »paa kjølede Tørv-Bund« over for Klopstocks almene »Erde«. ²⁰ Wadum har »Ved Seernes Gravstæd / Voxer hist neden det roelige Moes i den kølende Jordbund«. Pontoppidan har to løsninger på sidste halvdel af den fulde linje: »i kjølige Grund udbredet« og »I den kjølede Grund (...) sig udbreder«. Trojel skriver »af den kjølige Jordbrud« (med en fantasifuld trykfejl for »Jordbund«!). ²¹ At englen Gabriel stod »feyrend« (v. 56) ved indgangen til bjerget Morija, bliver hos Ewald til det kejtede »I festelig Andagt« (70:3-4); P.K. Trojel udelader ordet. ²²

Da Messias på Morijas top nærmer sig »dem Vater« (v. 39), nødes Ewald til at redde rytmen ved indskud af et »evige« (68:26), men anfører i sin notetekst nr. 14 samvittighedsfuldt: »lagt til for Versets Skyld – «. Klopstock hæfter to ledsætninger på »Vater«: »der wegen des Volkes, / Dem die Stimme geschah, voll Zorn gen Himmel hinaufstieg« (v. 39-40) – baggrunden er, at en »gewaltige Stimme« (v. 35) har forkyndt Guds nedstigen og nærvær. Ewald klarer at løse stilen op til: »Som opirred mod Folket hvortil hans Stemme talte – « (68:27-28), men udbygger derpå det tyske vers' anden halvdel til en hel dansk verslinje: »Vendte sig bort fra vor Jord i en skrækkelig voxende Vrede – « (68:29-30), med tre bogstavrim på den labiodentale konsonant v- (samt ét tryksvagt tilfælde på initialt v-!). Guds bevægelse tilbage til det himmelske i Klopstocks »hinaufstieg« erstattes således af en understreget kassation af det jordiske, hvor »voll Zorn« forstærkes ved at blive subjektivt defineret som »skrækkelig« og objektivt tillagt en iagttagelig vækst. Ewald betyder dog i den lange notetekst nr. 15, at han er gået så lige ind i digterens ide, som det er muligt, og »kun har vovet at male den noget videre ud«, tvunget af »Versificationens Vanskelighed«.

Da »Ringsum nahm ihn der Oelbaum ins Kühle« (v. 53) bliver til »Kjø-lende Ollie Træe modtog ham« (69:22), kommenterer Ewald i notetekst nr. 17, at »Udtrykket taber i Oversættelsen«. Ja, afgjort. Fra samme situation – Messias i andagt på bjergtoppen – stammer billedet af den tjenende seraf Gabriel, der stod »am Eingang / Zwoer umdufteten Cedern« (v. 56-57) og så sin herre passere for at stige op – Ewald skriver »Under det Helliges IndGang, et Par omdunstede Cedrer« (69:26-27) og bytter originalens v. 55, 56, 57 om til 56-57, 55, 56. Det er acceptabelt, at en oversætter redder forlægget hjem ved omgruppering af ord inden for nogle få verslinjer, og Ewald hænges jo ikke af enderim. Han kommenterer i notetekst nr. 18:

Efter Ordene kunne jeg ikke oversætte dette, uden at blive uforstaaelig – Jeg troer at have truffet Digterens Tanke – Indgangen til Bjerget eller til Skoven synes mig ikke engang at kunde tænkes paa her Det er Bjerg-Spidsen, som Digteren bliver ved at forestille sig som det Hellige i Jerusalems Tempel.

Dette er en selvstændig tolkning. Fra v. 58 er Ewald atter synkroniseret med Klopstock. Stedet er hos Pontoppidan blevet savende i versrytmen: »Mellem to høye med AftenTaage omsvævede Cedre« og er ufrivilligt komisk hos Wadum, der forestiller sig »Tvende omtaagede Cedrer«, men

kan undskyldes med, at participiumsformen først fra det 19. århundrede noteres for betydningen »beruset«.

Klopstock nævner »allgegenwärtiges Anschau« (v. 217), hvor Ewald har »sit overalt nærværende Aasyn« (78:38-39); i sin undskyldende notetekst nr. 28 til det tyske vers 89 ønsker Ewald, at han også kunne oversætte »göttliches Schau« til »Herligheds Aasyn« (72:8). At »Tiefen« (v. 13) gengives »Af-Grund« (67:6) og ikke »Dyb« (pluralis), er rytmisk bestemt, men mens det første er et negativt ord, kan »Dyb« også have positiv betydning. Det er overflødigt, at »So hört meinen Gesang« (v. 20) skal ændres til »O saa mærk paa min Sang« (67:18) og ikke »hør paa«, og det ødelægger pointen med den påfølgende indtrængende gentagelse: »Hört mich« (v. 23), som oversættes »Hører! – « (imperativ pl.) (67:23). Én undvigelse i moderne øren kan undskyldes ved Ewald-tidens sprogstade. Klopstock bruger ordet »begeistert« (v. 297), hvad Ewald oversætter til »Henrykt i Aanden« (dvs. rykket hen) (82:38, jf. 82:36) med en genoptagelse af Klopstocks begreb »entzückungsvoll« tidligere i verslinjen. I Videnskabernes Selskabs danske ordbog erklæres verbet »Begeistrer« i 1784 for »Et nyt poetisk Ord, som man har begyndt at bruge i Poesie«,²³ og det knæsættes i realiteten først af Oehenschläger i det næste århundrede.

Der er en del eksempler på, at oversætteren enten *gør noget abstrakt* i forlægget *konkret eller omvendt*. Klopstock foretrækker gerne det stiliserende og abstrakte, mens Ewald er fristet til at gå i modsat retning med sansede eller realistisk gengivne detaljer. Det drejer sig dog også samtidig for Ewald om at fremskaffe nogle ord af den ønskede betydning, der i stavelsetal og trykfordeling kan fylde heksametret optimalt. Klopstock skriver om helvedes ånder, at en hvælving brister »Ungestüm« (voldsomt) under dem (v. 156), Ewald forsøger sig med det hørte »knagende«,²⁴ men ender med den uhjemlede tidsbestemmelse »pludselig« (75:32), der hverken angiver lyd eller styrkegrad.

Også en omvenden af *et negativt udsagn til et positivt eller omvendt* er et hjælpemiddel. Når Klopstock om det genskabte Edens kyst efter dommedag skriver »Nie wird dann sein Gestade von hohen Versammlungen leer seyn« (v. 220), bytter Ewald til det forsikrende »Evig skal høye Forsamlinger da bevandre dens Bredde« (dvs. strandbredder) (79:5-6). Wadum går tættere på: »Aldrig da bliver dens Bred fra høye Forsamlinger tom«.

Vekslen mellem ordklasser er yderligere et legalt hjælpemiddel, som kan illustreres i Klopstocks »ohne Verhüllung, ohne die Dämmerung« (v. 240) over for Ewalds »uskjult, ubeskygged« (80:7).

Nogle af de dunkelheder, Klopstocks digtning indeholder, oversætter Ewald ordret uden forklaring. Når Gud med et sært billede siger: »Ich breite mein Haupt durch die Himmel« (v. 141), er Ewald loyal, men ikke klarere ved at skrive: »I Himlene har jeg udbredet mit Hoved« (75:7-8). Ikke meget anskueligt.²⁵ Den gudskabte umålelige sfære (»Kreis«, v. 260) før menneskets tilblivelse »Formte sich noch in seine Gestalt« (v. 261), dengang Gud beså sit værk ved en vandring i det. Denne det skabtes endnu ufærdige status beskriver Ewald lidt mere stivbenet som »fremmed endnu i sit Kald til at være« (81:7-8).

Direkte oversættelsesfejl er der ingen af.

Arbejdsfodnoter

I sine 32 fodnoter, der kun gælder oversættelsens første halvdel til og med v. 125, leverer Ewald 27 gange forlæggets ordlyd.²⁶ 18 af disse noter indeholder ingen kommentarer. De øvrige forsyner Ewald med mere eller mindre detaljerede overvejelser, der belyser hans teknik. Tre gange fortvivler han om versmålets realisering: han anser sagen for »næsten umuelig«, medmindre en vis frihed kan tillades (nr. 3), og spørger sig selv, om han ikke snarere skulle have ladet teksten være »uoversificert« (nr. 15) og resigneret på versrytmen (nr. 26). En for så vidt præcisere version af v. 1 forkastes i notetekst nr. 2, fordi den gør »Hexameteren ildeklingende«, hvad Ewald efter datidige versregler dog ikke har ret i. Omskrivningen »Frugtæderens« over for Klopstocks enkle »Adams« (v. 3) er indsat for versrytmens skyld (notetekst nr. 3), skønt Ewald godt har set, at det langt fra forbedrer teksten.

Den sprogligt enkle vending i 1760-trykket »aus dunkler Ferne« (v. 9) drøftes i notetekst nr. 6. Den går dog fejlagtigt ud fra, at der står »In dunkler Ferne« (66:37), og det afføder urede. Ewald finder, at »i en mørk uafmaalelig Viide« (66:20-21) kan indeholde en passende tolkning af det tyske »dunkel«. Meningen er vel, at ordet både konkret betyder det »mørke« eller »sorte« og abstrakt står for det »uigennemskuelige, uoverskuelige«. Ewalds ambition er at udtrykke mere end »kun det halve af Digterens Tanke«, og han kan derfor ikke nøjes med det ordrette »mørk«. Valget af det ulyrisk klingende ord »uafmaalelig« er nærmest i smag med diktionen i C.B. Tullins tankelyrik i prisdigtene om søfartens oprindelse og virkninger og om skabningens ypperlighed, henholdsvis 1761 og 1764. Men problemet er vist mere, at »Viide« (dvs. vidde) ikke dækker

»die Ferne«, men vælges for at passe til tysk »in« og i grunden er uforståeligt. Det er jordisk digtekunst, der set med Guds øjne kommer fra »det dunkle fjerne«, mens Ewalds version spørger, om jordisk digtekunst må hæve sig til besyngelsen af forsoningsværket til en himmelsk guddommelig sfære, hvor den ikke har hjemme. Mest oplagt ville et udtryk som »fra det fjerne mørke« have været. Wadum skriver »af mørkeste Afstand«, Trojel »fra dunkel Fiernhed«,²⁷ Pontoppidan har »af langtfraliggende Mørke«.

Ewalds noter drøfter især ordvalg. Han må gøre enhver oversætters erfaring, at en glose på ét sprog rammer midt imellem to på et andet. Klopstocks verbum »entweihte« (v. 24) om byen Jerusalem, der efter hyldesten til Kristus som jordisk hersker palmesøndag er blind for hans sande betydning og væsen, oversættes til »vanærte sig« (67:25), men i notetekst nr. 10 finder Ewald dette svagere end det tyske ord og muligheden »vanhelligede« for stærk, så han kunne ønske, at »vanviede« var forståeligt dansk – det insisterer han dog ikke på. Senere kaldes Jerusalems borgere substantivisk (i dativ pl.) »diesen Entweihten« (v. 31), hvad Ewald oversætter som »disse Ureene« (med tryk på »-ree-«) (68:11). Trojel har her henholdsvis »vanær'de« og »disse Vanhellige«.²⁸

Klopstocks omtale af den hellige stad Jerusalem får i Ewald-notetekst nr. 12 en alternativ løsning. På tysk kaldes byen »itzt ein Altar des Bluts vergossen von Mördern« (v. 27), altså ordret »nu et alter for det blod, der udgødes af mordere«. Oprindeligt skrev Ewald, at byen nu kun var et alter »bestænkt« (en verbalisering af den tyske genitiv »des«) med »Blodet af myrde« (67:30-31), det sidste ord har varianten »dræbte«.²⁹ Da Klopstock specifikt mener Kristi blod, forbedrer Ewald til »bestænket med Blod, som udøstes af Drabsmænd« (68:5), endende i en fin og tilladelig slutspønde.³⁰ I noteteksten meddeler han endda, at verbet »bestænket« burde have været »besmittet«, men at dette »Bie-Ord« kun passer til »Stad« og »Pleyerske«, ikke til »Alter«. Den grammatiske term betegner her ikke et adverbium, men det modsatte af et betydningstungt »Hovedord«.³¹ I Ewalds sprog betyder »besmitte« vist først og fremmest »gøre syndefulde«, så ræsonnementet må være, at dette verbum kun kan bruges om noget, der betyder »menneske(r)« eller i det mindste kan personificeres.³² Et sådant ord ville unægtelig have været tilsat af Ewald, der dog ikke »uden Nødvendighed« vil vige fra sin original – »besmitte« opgives altså igen. Det konkrete »bestænke« dækker også nok bedre Klopstocks negative blodalter eller blodige alter. Trojel har det mere almene: »nu et Altar for Blodet, som Mordere udgiød«.³³

Notetekst nr. 23 drejer sig om begyndelsen af v. 80: »Ringsum lagen die Hügel beströmt von Düften der Dämmrung«, der bliver til »Høyene svømmede rundt omkring ham« (71:15), hvor dels verbet brugt om jord- eller klippehøje virker overdrevent, dels pronomenet »ham« er uklart (om forsoneren Kristus, der hverken findes eller underforstås i Klopstocks verslinje). Et ubrugt alternativ tror Ewald havde været nok så godt, nemlig »Rundt omkring laae Høyene svøbt' etc.«. Måske, men »laae (...) svøbt« er en tilstandsbeskrivelse, der ikke fanger bevægelserne fra tusmørkets vellugtende luftstrømme. I sin egen digtning bruger Ewald ellers med forkærlighed billedet af noget »strømmende«, når han skildrer elementerne ild og vand (og – i mindre grad – luft).³⁴ Trojel forsøger sig heldigere med »Høiene laae rundt om beströmt af Skumringens Dufter«. ³⁵ Wadum foreslår det humpende »Rundt om laae Høyene, i lifligste Aften-Tusmørke«, Pontoppidan forbedrer rytmen til »Runden om Høyene laae«. Notetekst nr. 24 beklager, at dansk til tyskens »in Düften der Dämmrung« ikke har et passende ord for »Düfte«, og oversætter derpå til »i Quællets Dunster« (71:15-16), med udtrykkelig forsvar for det arkaiserende danske ord »Quellet« (dvs. kvælden) som stærkere end »Aftenen« og lydligt mindre stødende end stavelsen »-mørk-« i et »Tusmørket«. Om »Düfte« er lette tåger eller flygtige dufte, kan ikke afgøres i den tyske tekst, det kunne også være begge dele, men på 18. århundredes dansk er det ligedan, så Ewalds indvending er ikke præcis. Fortsættelsen hos Klopstock (v. 81): »Gleich als wären sie schon neuerschaffen, und blühend, wie Eden«³⁶ fordanskes til »Ligesom var de alt skabte paa nye; og friske som Eden – « (71:17-18). I en separat notetekst 25 oplyser Ewald, at i hans forlæg står der »blühend«. Trojel klarer problemet med »som de alt paa ny vare skabte og blomstred' som Eden«.³⁷

Notetekst nr. 26 beklager, at »durchschauten« (v. 88), som betyder »igjennemskuede«, på grund af versrytmen må nøjes med at hedde »skuede« (71:19). Dertil kan føjes, at »den Inhalt« (v. 82) af, hvad Jesus siger, og som kun han og Gud Fader fuldt ud forstår, er gengivet som »dets Indhold« (71:20), men det eneste danske neutrumsord i det foregående er genitiven »Quællets« (71:16), som pronomenet ikke går på – Ewald forudsætter måske et uskrevet »det talte« om Jesu ytringer; adverbiet »Grændseløs« (71:21) fra tysk »Gränzlos« (v. 83) forvirrer yderligere.³⁸ Notetekst nr. 28 behandler verslinjen »Durch mein göttliches Schaun, bezeichnet, und glänzender sahen« (v. 89), hvor Kristus med Gud Fader ser frem til kommende dage med frelse og evig forsoningspagt, som vil stråle stærkere end deres fælles glæde over skaberværket i sin tid. Ewald

vil i sin nød tolke det tyske »Schaun« som »Aasyn«, for »saa er den øvrige Afgivelse ikke saa stor, som den synes at være« (72:36-37). Løsningen går an. Ordet »bezeichnet« oversat ligefremt til »betegned« (ved guddomsblik) (72:7) kan være ældre religiøst sprog for »(af)mærket«.

Under alle omstændigheder giver de kommenterende noter et indtryk af Ewalds samvittighedsfulde arbejde med teksten. Når de dukker op i hans egenhændige af- eller renskrift,³⁹ er det vel, fordi den skulle være endt i et prøvetryk og en subscriptionsindbydelse. Tilsvarende overvejelser fra de andre oversættere haves ikke.

Germanismer og arkaiserende dansk

I en del tilfælde bringer Ewald i håndskriftets margin, over en linje eller i fodnotetekster udvalgte ord fra den tyske originaltekst. Det sker enten for at forklare germanismer eller for at forsvare omskrivninger.

For »des Bundes« (dvs. pagten om Kristi forsoning) bruger Ewald germanismen »Bundets« (69:3), men dog også »Forbund« (66:11), »Pagts« (71:23) og »Pagtens« (73:12) (til henholdsvis forlæggets v. 41, 4, 84 og 107). Linjen (i frelserens tiltale til Jorden) »in deiner niedrigen Ferne« (v. 104) er med »i din vide din nedrige Frastand« (73:6-7) misforståelig for en moderne dansker, hvad allerede Ewalds dobbeltoversættelse med »vide« vist nok fornemmer (jf. en regibemærkning i *Adam og Ewa*, hvor ordet »nedrig« om Satan er synonymt med »lumsk«⁴⁰). Notetekst nr. 31 til stedet har et »NB«, der aldrig udlægges. »Niedriger Staub« (v. 194) bliver til »nedrigt Støv« (77:29, om serafim Gabriels fart gennem kosmos, hvor kloder for hans fødder er som støv beboede af orme for en vandrer på en vej). Ordene »niedrig« og »nedrig« går fra og med Holberg-tiden hver deres veje på de to sprog, på tysk bevares en objektiv betydning af »lav, ringe« (også overført), på dansk bliver hovedvægten efterhånden lagt på »lumpen, gemen, nederdrægtig« (hvilket på nyere tysk hedder »niederträchtig, nichtswürdig«). Komparativen af perfektum participiet »geliebteres« (v. 105, om øjemed) følger Ewald i det på dansk helt umulige »elsktere« (73:8). Germanismen »Skimmer« (76:23, om det lys, Gabriel udbreder på Jorden) fra »Schimmer« (v. 170) er ikke god, men tidstypisk.⁴¹ Noget heldigere er dannelsen til »sanftthränendes Auge« (v. 106): »stille taarende Øye« (73:10), men verbet slår ikke rod på dansk. »Einmuth« (v. 90) (enstemmighed, enighed) oversættes til »Samfund« (72:9), hvad der vil forvirre nutidslæsere. Skævt virker også »süßen wallenden« (v. 108) forstået

som »søde hoppende« (glæder, om Kristi oplevelse af at være menneske) (73:13), »boblende« eller »brusende« ville være korrekte, men Ewalds kreativitet må roses. Klopstocks noget kunstige »dem ersten Getöse kry-stallener Meere« (v. 262) (om baggrundslydene på Guds første vandring i den nyskabte og endnu mennesketomme natur) gengives som »det første Bulder af brusende Have« (81:11), med variantforslaget »skummende«,⁴² altså mere realistisk end hos Klopstock, hvor det glasklare havvand nærmere associerer til stille end til storm. Klopstock karakteriserer keruber-nes harper i verbet »Schallen« (v. 231), som Ewald så oversætter med verbet »skingre« (79:23), hvor »gjalde« nok var præcisere (det skingre ville på tysk blive gengivet i verber som »gellen, schrillen, schmetter«).

Tysk har som bekendt tre grammatiske køn, og feminin genus skal også i sammenligninger og overført tale (metaforer) bevares med endelsen »-in«. Ewald skriver »EfterLignerske« (67:1) for Klopstocks »Nachahmerinn« (v. 11) om (die) »Poesie«, »Pleyerske« eller »Pleyerinde« (67:30, 68:32 og 68:4) for »Pflegerinn« (v. 27) om »die Stadt«⁴³ og »Forkynderinden« (68:22) for »Verkündigerinn« (v. 37) om (eine) »Stimme« (tilskrevet Gud). Ewalds danske hunkønsformer i de tre substantiver forstås imidlertid kun af den, der gennemskuer, at tysk genus er blevet til dansk sexus; en gevinst kan ligge i den vundne daktyliske rytme. Både grammatisk og bogstaveligt hunkøn demonstreres i »Guds Beskuerske« (79:34) for »Seherinn Gottes« (v. 236) om Klopstocks zionitiske muse, og i samme vers har Ewald endda omskrevet »Hörerinn hoher unsterblicher Stimmen« til »vænt ved høye ved evige Stemmer« (»vænt« er rettet fra »vant«).⁴⁴ En klokkeklar germanisme er »bildete« (v. 165) gengivet »bildede« (76:14, om gudgivne tanker hos Gabriel), og Klopstocks »dich« (v. 174) står endog på tysk i Ewalds oversættelse (76:30)! Han gengiver »bewölkte« (om Jordens natur) (v. 192) ordret som »beskyede« (77:25) og danner et »sigtbarlig« (78:13) for tysk »sichtbar« (v. 204), men ingen af ordene vinder borgerret i dansk sprog.

Undertiden er også Ewalds dansk for langt fra vor tids. Det tyske »im Bilde« (dvs. symbolsk) (v. 52) gengives ved det nu uforståelige »forbildende« (69:21). Ordene »sein ganzes Betragen« (v. 181) udtrykkes for moderne læsere uheldigt i »hans heele Forretning« (77:5, om hvad englen Gabriel i nær fremtid vil foretage sig – »forrette« – for Guds trone, oplevet af den fremsynede Kristus). Verbet »rauschenden« (om en lund) (v. 207) oversættes til det kraftige »ruskende« (78:18-19), hvor på moderne dansk »brusende« ville have været bedre, fordi Klopstocks øvrige tekst her paralleliserer til rolige bjerge, en fredelig dal og en skyggefuld løvsal (i v.

206, 209-210). Men på ældre dansk kan både Sneedorff og Ewald citeres for at lade »ruske« betyde »bruse, knitre« – Ewald bruger det i *Philets Forslag om Pebersvendene*, 1771, om sit ideal af en anstændig ung smuk kvinde, hvis enkle, pletfrit hvide og ukunstlede dragt netop ikke som persisk silke »rusker« erotisk forjættende om hendes fødder.⁴⁵ Videre i oversættelsen her taler Ewald på dansk i samme ældre betydning om sfæriske harmonier, der »Ruskende« (79:21) på vindenes vinger søger imod solens kyster, hvor Klopstock skriver »Rauschend« (v. 230). Et gentaget »sinnlos« (v. 152-153, om helvedes ånder, der i magtesløshed over for Gud ødelægger sig selv) oversættes »sindløs« (75:26 og 75:28), hvad der skal betyde »sanseløs, ude af sig selv, fra forstanden« (om deres fortvivelse), Wadum har »sandsesløs«; Ewald bruger selv det daktyliske ord »sandse-løs« i *Balders Død*, 1775.⁴⁶

Enestående er det, at genitiven »Adams« (v. 3) afføder en selv gjort og ikke umiddelbart fattelig kenning, »Frugtæderens« (66:8-9, om den første mand), dog med en undskyldning i fodnotetekst nr. 3. Eva spiste som bekendt af kundskabstræets frugt *før* Adam (1. Mos 3,6) – men hun ville måske i Ewalds sprog være betegnet »-ædersken« eller »-æderinden«?

Af gode løsninger, hvoraf der er flere end af de tvivlsomme, skal her nævnes enkelte virkelig spændende. Klopstocks konkrete »vorm schauenden Auge der Gottheit« (v. 30) forkortes nok ufordelagtigt til det mere abstrakte »for Alvidenheds Øye« (68:9-10), mens til gengæld omtalen af Jerusalem-borgerne ændres, så »sie waren, Gott zu verstehn, zu niedrige Sünder« (v. 38) gendigtes som »til at fatte Gud, var de alt for nedeltet i Synder« (68:24-25) – et forvarsel om det endnu mere konkrete »Leer«, de faldne i Ewalds ode »Til Sielen«, 1780, ikke kan hæve sig fra (str. 13 og 17); Klopstocks originale ordlyd bringes dog i notetekst nr. 13. Wadum, Trojel og Pontoppidan bliver alle tæt på Klopstocks abstrakte formulering. Kristus på toppen af bjerget Morija øst for Jerusalem siges at være »am benachbarten Himmel« (v. 72), hvilket utvungent bliver til »ved Himmelens Grændser« (70:32-33), en rettelse fra det mere konkret meteorologiske »tæt under Skyen«.⁴⁷ »Zügen der Menschheit« (v. 112) klares fint hjem rytmisk som »Menniske-Skabning« (73:21-22). Guds vrede stemme »im donnernden Wetter gesprochen« (v. 77) præciseres til »talt i tordnende Lynild« (71:9-10), hvor adjektivet syntaktisk er underordnet det kronologisk første led i processen, lynet; Wadum har »i tordnende Uveir udtalt«, Trojel »talet ud i en Torden«.⁴⁸ Udtrykket »vorm nahen Gewitter« (v. 149) udbygges til det konkretere »Under de lumrende Skyer, hvori tunge Tordener hänge« (75:19-20), ledsætningen lød oprindelig mattere

»som nu hastig vil briste«. ⁴⁹ Rytmask og sprogligt er Ewald nøjagtig nok, når »Fernanbetend, von neuen Gedanken gewaltig erhoben« (v. 159, om den bedende Gabriel) oversættes »Langtfra tilbedende, mægtig opløftet af nyfødte Tanker« (76:3-4), hvor adjektivet har varianten »fremmede«. ⁵⁰ Lige så vellykket er »tusind' alfare Veye« (i kosmos) (77:30-31) for Klopstocks »tausend eröfnete Wege« (v. 195, med trykfejl); Wadum har »tusind aabene Veye«. Kysterne, som skaberen passerer i sin inspektion af det skabte, tilføjes ledsætningen »die sich, wie Welten, zusammengebirgten« (v. 263), altså bragte sig sammen som bjerge, hvad der hos Ewald bliver til en appositionel perfektum participium »opbunkede paa hinanden, som Verdner« (81:12-13), mens to varianter med verbet »opstable« kasseres. ⁵¹

Konkluderende om Ewalds tekst

Det overordnede indtryk af Ewalds gengivelse bliver, at den ved nogle formelle træk gør Klopstocks ofte enkle ord og sætninger mere skriftsproglige, undertiden ved at indføre udtryk, der ikke alene er kejtet omskrivende, men også ukendte på dansk. Således fx når »die Dichtkunst« (v. 9) bliver til perifraser »den digtende Kunst« (66:20, »digtede« ville have været bedre), Wadum skriver »Digter-Kunsten«, Trojel »Digtkonsten«. ⁵² Eller når det enkle tyske »die Reihe der Zeiten (...) die Tage der Zukunft« (v. 88) bliver til den af heksametret bestemte kombination: »Tidernes *Rad, Tilkommelsens Dage*« (oprindeligt stod der »Tilkommende«⁵³) (72:5-6); de (her) kursiverede ord virker prædikenagtigt højtidelige. Samme virkning gør bøjningsformer som »revst« (68:7) til »losriß« (v. 28), »steegst« (68:19) til »hinaufstieg« (v. 40), »veedst« (73:3) til »weißst« (v. 102), »est« (80:21) til »bist« (v. 248), »fremgikst« (81:2) til »bey deinem Hervorgehn« (v. 257) og »stoedst« (81:15) til »standest« (v. 264); de var allerede i skrivende stund gammeldags, men kunne formidle en klang af ærværdig religiøs sprogbrug. Forkortelsen »der'« (68:15) for »deres« er ikke ukendt i Ewalds versforfatterskab.

Andre gange – men sjældnere – bliver teksten ewaldiseret, fx i den ovenfor (ved v. 38) citerede indsættelse af det drastiske handlingsverbum »nedelted«. Ewald er desuden gladere for kraftige modsætninger end Klopstock, forklarligt gennem de velkendte forskelle på de to digteres temperament og livsløb. Udtrykket »sanftes Entzücken« (om følelser hos fremtidens kristne) (v. 150) forstærkes til »Gysen af Vellyst« (75:23-24),

og den følgende »süßbetäubend Gefühl des ewigen Lebens« (v. 151) bliver til »af det evige Liv en sødt forvirrende Forsmag« (75:25), hvor de to gange »for-« måske skal afspejle det svimlende og rundtossede. Tre gange indfører Ewald gentagelser uden dækning hos Klopstock (v. 10, 200 og 220-221 over for 66:22-23, 78:1-3, 79:5 og 7) simpelt hen for at overholde versemålet. I prøvestykkets sidste verslinje fremkalder Guds skabelse af den øverste seraf Eloa et billede af enhed imellem skaberen og det skabte. På tysk hedder det, at Eloa »sank, verloren in Gottes Anblick« (v. 298). Ewald skrev først, at Eloa »sank, og forsvandt i Guddommens Aasyn –«, og gjorde således et finit verbum af Klockstocks perfektum participium. Dernæst retter han »forvandt« til »bortsank«⁵⁴ med en varieret gentagelse. Den intensiverende form med foransat »bort-« understreger subjektets bevægelse (82:38-39). I disse eksempler tilslutter Ewald sig Klopstocks virkningsæstetik.

En metrikspecialist (og æstet) dømmer 200 år senere lakonisk og uargumenterende om Ewald: »Hans overs. af Klopstocks Messias I, 1-305 (V, 66) er et besværet forsøg«.⁵⁵ Stikprøver i Wadums, Trojels og Pontoppidans versioner af 1. Sang giver til resultat, at Ewalds manuskript trods alt nok leverer den mest intense overførelse af indholdet og den bedste beherskelse af Klopstocks metrum.

Messiadens betydning

Klopstocks *Messias* blev 1750'ernes kultbog for begejstrede unge læsere, der – ikke overraskende – senere knyttede oplevelsen af teksten sammen med deres ungdomstid. Selv da Klopstocks tekster blev overhalet af udviklingen i tysk litteratur gennem fx Goethe, Schiller, Voss, Wieland, Novalis og Hölderlin, bevarede mange beundringen for Messiaden og dens digter. En ubetinget respekt grænsende til ærefrygt og andagt mødte ham i al hans levetid. Hvad der betog – nok navnlig hos kvinder – var det stille ophøjede, det engleagtige, der både prægede Messiaden og mennesket Klopstock. Som ung mand var han lystig i selskab, pige glad og charmerende, hvad der både overraskede og forargede hans schweiziske lærerester, alvorsmanden J.J. Bodmer, som i 1750 ville tage sig af ham. Under sit Danmarksophold frem til 1770 var Klopstock en ivrig rytter i det nord-sjællandske, om vinteren løb han på skøjter i odesving (på Lyngby Sø). Siden lod han sig kanonisere som den hellige digter. Den unge Goethe var en af dem, der fandt en velkommen digterisk frihed i hans rimløse oder,

men dog i 1774 ved et besøg af den store mand så ham som typen på en værdig, tilknapet og noget selvhøjtidelig diplomat.⁵⁶

På længere sigt betød Klopstocks digtning et væsentligt kunstnerisk nybrud for det tyske sprog, selv om teksterne utvivlsomt allerede, mens han levede, var langt mere beundrede end læste. Også Ewald fornyer sit fædrelands sprogkunst, om end ikke i den dengang utrykte og ufuldførte Klopstock-oversættelse.

Ekskurs

I den aldrende Georg Brandes' Goethe-bog fra 1915 er Klopstock for resten – noget uforståeligt ud fra Brandes' ellers liberale relativisme – genstand for et af dansk litteraturforsknings groveste overfald. Under sin gennemgang af Goethes berømte og berygtede dagbogsroman *Den unge Werthers Lidelser* beskriver Brandes, hvorledes Werther og Lotte ifølge 16. juni-optegnelsen sammen ser ud på en stille brusende og vel-lugtende regn efter et tordenvejr, og hun uvilkårligt udbryder: »Klopstock!« Brandes ræsonnerer derpå over denne de unges genoplevelse af Klopstocks ode »Die Frühlingsfeier«, 1759 (med revideret version i *Oden*, 1771):

hvem kan i vore Dage betragte Klopstocks vulgære og indbildske Fjæs, hvem kan læse hans Værker uden at undres over den Dyrkelse, der saa længe blev ham til Del og som mer end noget andet røber, paa hvilket lavt kunstnerisk og aandeligt Stade det tyske Folk i hans Levetid stod.⁵⁷

Brandes kasserer i det følgende Klopstocks heksameter-teknik, hvad der ikke vidner om kendskab til datidens teorier om antikke græske heksameters overførelse til moderne sprog. Når Brandes frastødes så voldsomt, kan det skyldes dels Klopstocks fromladne »Bedehus-Poesi«, dels hans afvisning i 1776 af Goethe på grund af dennes påståede umoralske indflydelse på den purunge Weimar-hertug Karl Augusts livsførelse.⁵⁸ I Brandes' Goethe-bog nævnes Klopstock kun i neutrale personopregninger eller i negative sammenhænge, aldrig rosende eller med blot forståelse. Brandes' afsky for Klopstocks fysiognomi er i øvrigt en benægtelse af, hvad Goethe som ung havde fået ud af at analysere bardens ansigtstræk på Lavatersk.⁵⁹ Hverken Jens Juels portræt fra 1779 eller Anton Hickels fra

1798 eller vidnesbyrd fra samtidige, der besøgte Klopstock, synes at bekræfte Brandes' forbløffende hadefulde karakteristik.⁶⁰

Samtidsoplevelser af Klopstock

Johs. Ewald døde så ung, at han næppe nåede at registrere Klopstocks dalende betydning som avantgarde-digter i tysk litteratur. Læsning af Messiadens 6. Sang⁶¹ trøstede og styrkede ham endnu om aftenen 16. marts 1781 før hans død næste dag. Kilden hertil er vennen Friedrich Münters samtidige trykte mindeord på tysk 1781 og dansk 1782.⁶²

På en rejse til Holsten i 1787 mødte Jens Baggesen for første gang Klopstock i hans hjem i Hamburg mandag den 10. september og blev efter eget udsagn i en dagbog modtaget som Bibelens fortabte søn af den ungdommeligt virkende og elskværdigste »Selskabs Olding«. Klopstock læste op af sit posthume (!) drama over den tyske grammatik (!!), og de morede sig sammen over hans satiriske Lukian-stil. Ved bordet forførtes Baggesen af Klopstocks glæde over at blive feteret af en ukendt ung gæst til at nyde mere snustobak og vin end nogensinde før i sit liv. Senere samtalede de længe i Klopstocks »lillebitte Museum« (studerekammer) over en ølcocktail, værten selv miksede. De var blandt andet fælles om en veneration for Johannes Ewald. Fra dette besøg vandrer en drøftelse af heksametersvers på tysk og dansk (ud fra et håndskrift med de tre første sange af Voss' tyske *Iliade*-oversættelse, først trykt i 1793) og en skildring af Klopstocks udfoldelser i ridekunst diskret kamufleret over i det kapitel i *Labyrinten*, I, 1792, der omhandler Baggesens næste besøg i 1789.⁶³ Han tegner her atter et elskværdigt, men også mere formelt stileret billede af den nu 65-årige digter, med vægt på det blide og afdæmpede hos ham, et træk, som også andre i samtiden lagde mærke til. Baggesen fandt, at Klopstocks neddæmpede deklamation af egne digte var et *forte*, som ikke overstiger andre menneskers *piano*, og hans *pianissimo* er så godt som uhørligt, så modulationens rigtighed og finhed altid prioriteredes over dens styrke.⁶⁴

Uvenligere og mere usammenhængende er Schack Staffeldts portræt fra et besøg hos barden i januar 1796. Staffeldt, der allerede havde skrevet et da utrykt hyldestdigt til ham efter et første møde i maj 1793,⁶⁵ traf i den 72-årige Klopstock en lille med alderen krumrygget (»verschoben«) person, med et meget indtagende og selskabeligt væsen. Men han var også en mand, der først og fremmest fremhævede sig selv og sin digterberøm-

melse. Da det tilbage i 1793 var gået op for ham, at Staffeldt omhyggeligt nedskrev alle sine rejseoplevelser, lagde han nu hele tiden an på at imponere og levede i gang, gebærde og blik op til sit ry for »das Epische« (episk væsen og fremtræden), forstået som »Größe und Hoheit«. I en følelse af nu kun at være en »Exdichter der Deutschen« luftede Klopstock ifølge Staffeldts notater »gräulichen und bittern Ehrenneid« imod Schiller, Wieland og især Goethe, hvis naturskildringer han fandt blindt opfattede, usorterede (»ohne Auswahl«) og uden forskønnende træk. Staffeldt sammenfatter sine indtryk af ham i de barske ord »ein aufgeblähter Poet« med skæv dømmekraft.⁶⁶ Og dog skal Staffeldt i sine sidste leveår, da han hengav sig til filosofiske refleksioner og læste skønlitteratur, stadig have værdsat *Der Messias*: »Unter den deutschen Dichtern war *Staffeldt* mit *Klopstock* und *Lessing* sehr vertraut. Die *Messias* hatte er in treuem Gedächtniße bewahrt«.⁶⁷

Arven fra Messiaden

Klopstocks virkning var dobbelt. Han befriede det tyske digtersprog fra ældre regeltvang ved at knæsette enderimsfrie vers, enten som heksametre og andre antikke former eller som frie vers, og han satte også i billedsprog og ordvalg fantasi og følelse fri fra oplysningstidens forstands- og fornuftsherredømme. Og lige så vigtigt: han blev ved sin personlige fremtræden et eksempel på, at en digter i kraft af sit geni godt kunne hæve sig til samfundets højeste klasser og blive accepteret – og ikke mindst lønnet – som åndsaristokrat af idealistiske enevældige fyrster (*in casu* den danske kong Frederik V og markgreve Karl Friedrich af Baden) uden at skulle beklæde et embede.

Ældre læsere afskyede Klopstock, fordi han opstillede gåder uden at give løsninger. Tilmed respekterede han i deres øren ikke de håndværksmæssige krav til digtekunst. De hævdede, at når digtning ikke havde enderim, let opfattedelige rytmer og et tydeligt indhold, kunne enhver sproglig ytring udgives for poetisk.⁶⁸ Det omvendte var ikke synligt for dem, nemlig at betegnelser som »Digter« og endog »Genie« med alt for gavmild hånd blev strøet ud til alskens rimende versemagere.

Allerede i 1751 tilbød den norskfødte teolog Nicolai Nannestad i *Lærde Tidender* (nr. 50) hjælp til det danske publikum med en omskrivning af Klopstocks tilegnelsesode til kongen foran i *Messias* til dansk hverdagsprosa. Han tillod sig endog at mene, at en umiddelbar uforståelighed just

var en kvalitet ved ethvert betydningsfuldt digt.⁶⁹ Da netop denne ode er relativt begribelig, illustrerer tilfældet, hvor uvant Klopstocks diktion forekom selv veluddannede mennesker. Fordybelsen i *Messias* faldt også Johs. Ewald svært og lykkedes først efter tre eller fire gennemlæsninger.⁷⁰ Endnu i 1782 udgav præsten Henrik Ussing bogen *Oplysende Anmærkninger til bedre at forstaae og nyttigere at bruge Sangene i den nyeste Psalme-Bog*, hvor navnlig de Klopstock-inspirerede salmer af Birgitte Boye i Ove Høegh-Guldbergs salmebog 1778 fik deres koncentrerede udtryk opløst i omstændelig prosa.⁷¹ P.C. Stenersen hævdede i 1752, at Klopstock i *Messiaden* har skrevet et vægtigt forsvar for kristendommen og gjort »det høye, det heroiske i vor Religion føleligt« for spottere langt bedre end mangen en ortodoks teolog med sine prædikener.⁷² Den gamle Holberg indrømmede derimod rent ud, at han ikke begreb Klopstock.⁷³

En bagklog eftertid kan i Klopstocks poesi se, hvorledes den poetiske tiltræknings- og gennemslagskraft i metaforer og øvrigt digterisk sprog begynder at få egenverdi og umærkeligt for samtiden skiller sig ud fra det religiøse råstof. Skildringer af lysfænomener i kosmos afløser hos ham de foregående perioders naivere og mere konkret belærende fremstillinger. Han hævdede sin suveræne ret til uklarheder såvel i de fremfabulerede scener som i stilen. Digtning bør tolkes, ligesom kirken altid har gjort det med de bibelske forlæg, der var Klopstocks udgangspunkt. Læseren forventes selvstændigt at arbejde på at få udbytte og glæde eller nydelse af teksten. Læsningen skal efter Klopstocks sparsomme teoretiske skrifter være en oplevelse, der rykker hen og river med, kort sagt: der virker. Balancen forskydes fra den rette lære til den religiøse følelse, udtrykt heftigt, kort og stærkt. Selv om Ewald i sine allersidste år vist nok bøjede sin sjæl ind under pietismen og følte sig frelst derved, udviklede han dog en selvgyldig digterisk individualisme, som han bliver tidens bedste eksempel på og efterlader som en arv, dansk litteratur i det 19. århundrede skulle vedgå. Den omhu, hvormed han læste Klopstock og forsøgte at oversætte ham, er kun en lille del af hans poetiske frigørelsesprojekt. Men lidt har også ret, når det gælder en digter af Johs. Ewalds rang og vægtfylde.

Litteratur

A. Danske *Messias*-oversættelser på Ewald-tiden:

Ewald, Johannes: ca. 1766, egenhændig afskrift fra ca. 1776 i NkS 489^e, nr. XIII, fol., Det Kongelige Bibliotek. Utrykt i samtiden, trykt i *SS V*,

- 1920, s. 66-82, med rettelser registreret i *SS VI*, 1924, s. 344-349. 1. Sang, v. 1-298, heksametre.
- Wadum, Jens (usigneret): ca.1776, NkS 1218 d, III, 4° = Forhandlinger og Arbejder fra Det danske Litteraturselskab, Det Kongelige Bibliotek. Utrykt. 1. Sang, v. 1-164, heksametre.
- Trojel, P.K.: ca. 1778, NkS 1218 d, III, 4° = Forhandlinger og Arbejder fra Det danske Litteraturselskab, Det Kongelige Bibliotek. Oplæst i Det danske Litteraturselskab i november 1778, trykt ved K.L. Rahbek (red): *Udvalgte Digte af Peter Magnus og Peter Kofod Tröjel*, II, 1801, s. 18-26, som »Forsøg til en Oversættelse af Messiaden«. 1. Sang, v. 1-84, heksametre.
- Schønheyder, J.C.: ca. 1779 (usigneret), NkS 1218 d, III, 4° = Forhandlinger og Arbejder fra Det danske Litteraturselskab, Det Kongelige Bibliotek. Utrykt. 5. Sang, v. 1-185, prosa.
- Münter, Fr. 1781, 10. Sangs slutning. Ifølge sin dagbog har Münter drøftet oversættelsen med Klopstock 17. juli 1781. Ej bevaret, heksametre.
- Pontoppidan, Hans: 1786 en komplet oversættelse afsluttet (Eaton 1929, s. 190), bevaret i original i NkS 174 c, 4°, I-III (hefte 1, 2 og 4, idet hefte 3 med 11.-15. Sang tabt). Udbudt i subskription uden held i 1787. Senere afskrift af hefte 1-2 = 1.-10. Sang i NkS 174 b, 4°, I-II (noget afvigende fra originalmanus). Tryk: 5. Sang v. 1-461, i *Minerva* november 1787, og 1. Sang, v. 1-29, i Eaton 1929, s. 190-191. Resten er utrykt, heksametre.

B. Trykt litteratur:

- Albertsen, L.L.: Forsvar for digteren Birgitte Boye i anledning af 200-året for Guldbergs salmebog, i: *Hymnologiske Meddelelser*, 1978, s. 11-29. København.
- Arnholz, Arthur: *Dansk verslære til brug ved undervisning og selvstudium*, II. *Centrale talevers*. København 1972.
- Baggesen, Jens: *Labyrinten eller Reise gennem Tydskland, Schweitz og Frankerig*, I-II. København 1792-93.
- Blicher, Henrik: Schack Staffeldt – die Nachtseite seiner späteren Lebensjahre. En kommenteret gengivelse af etatsråd C.A.G.J. Engels optegnelser om Schack Staffeldt, i: *Danske Studier 1994*, s. 67-99. København.
- Blicher, Henrik (udg.): *Schack Staffeldt: Samlede digte, 2: Trykte digte og 3: Tekstkritik, varianter og kommentarer*. København 2001.
- Bohnen, Claus: Friedrich Gottlieb Klopstock, i: De Boor og Newalds *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*,

- VI. *Aufklärung, Sturm und Drang, frühe Klassik 1740-1789*, s. 230-254. München 1990.
- Brandes, Georg: *Wolfgang Goethe*, I. København 1915.
- Brix, Hans, V. Kuhr, Svend Aage Pallis, Niels Møller (udg.), med bibliografi ved Carl Dumreicher & R. Paulli: *Johannes Ewalds Samlede Skrifter efter Tryk og Haandskrifter*. Bd. I-VI. København 1914-1924 (Fotooptryk 1969, med teksttillæg udg. af Erik M. Christensen).
- Bull, Francis: *Fra Holberg til Nordal Brun. Studier til norsk aandshistorie*. Kristiania 1916.
- Dansk Ordbog*, ved Videnskabernes Selskabs Bestyrelse, I. København 1793.
- Eaton, J.W.: *The German Influence in Danish Literature in the Eighteenth Century. The German Circle in Copenhagen 1750-1770*. Cambridge 1929.
- Fafner, Jørgen: *Dansk Vershistorie*, I. *Dansk Verskunst* II, 1: *Fra Kunstpoesi til lyrisk frigørelse*. København 1994.
- Frandsen, Ernst: *Johannes Ewald. Et Stykke dansk Aandshistorie*. København 1939.
- Henriques, Alf: Et genfundent Ewald-dokument, i: *Danske Studier* 1938, s. 75-79. København.
- Klopstock, F.G.: *Der Messias*. Erster und Zweiter Band. København 1755.
- Klopstock, F.G.: *Der Messias*. Erster Band. Zweite, verbesserte Ausgabe. Halle 1760.
- Klopstock, F.G.: *Der Messias*. Samlet og revideret udgave. Altona 1780.
- Liebenberg, F.L. (udg.): *Johannes Ewalds Samtlige Skrifter*, I-VIII. København 1850-55.
- Liebenberg, F.L. (udg.): *Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter*, I. København 1851.
- Magon, Leopold: *Ein Jahrhundert geistiger und literarischer Beziehungen zwischen Deutschland und Skandinavien 1750-1850*, I. *Die Klopstockzeit in Dänemark. Johannes Ewald*. Dortmund 1926 (det udkomne).
- Molbech, C.: *Digteren Adolf Vilhelm Schack Staffeldt. Et biographisk Ud-kast*. København 1851.
- Möller, Hans: *Beiträge zur Charakteristik der Dichtungen Johs. Ewalds*. Kiel 1906.
- Møller Nielsen, Kai: *Homer-oversættelser og heksameter-digte. Linjer gennem den danske litteraturs historie*. Odense 1974.
- Münter, Friedrich: Nachrichten von Johannes Ewalds Leben, i: *Deutsches Museum*, 2. 1781, s. 131-148. På dansk i: *Dansk Museum*, I, (juniheftet) 1782, s. 680-700. København.

Ordbog over det danske Sprog, I-XXVIII. København 1918-1956. Forkortet *ODS*.

Rahbek, K.L. (udg.): *Udvalgte Digte af Peter Magnus og Peter Kofod Trøjel*, I-II. København 1801.

Rønning, F.: *Rationalismens tidsalder. Sidste halvdel af det nittende århundrede. En literærhistorisk fremstilling. Første del: Det klopstockske tidsrum. 1750-1770*. København 1886.

SS, se Brix.

Spang-Hanssen, E.: Nogle Holbergiana, i: *Danske Studier 1964*, s. 116-123. København.

Stenersen, P.C. (under pseudonymerne Frønning Skeyværingsen og Thor Nyegaard): *Critiske Tanker over De riimfrie Vers*. København u.å. [1752].

Sørensen, Peer E.: *Håb og Erindring. Johannes Ewald i oplysningen*. København 1989.

Thomsen, Ejnar: Et og andet om Evangelisk-christelig Psalmebog, i *Danske Studier 1961*, s. 45-66. København.

Zeruneith, Keld: *Soldigteren, en biografi om Johannes Ewald*. København 1985.

Noter

I notetekster forkortes Ewalds *Samlede Skrifter*, I-VI, 1914-24, til: *SS* + bindnummer i romertal.

1. Klopstocks smukke verslinje, hvor himmeltronens lysstrøm ned over Edens have sammenlignes med regnbuens farver eller morgengryets (»Gleich den Farben des Regenbogens, oder der Frühe,«), trykkes først (som v. 203) i hans udgave af digtet fra Altona i 1780 og er Ewald ubekendt.
2. NkS 489^e, nr. XIII, fol., Det Kongelige Bibliotek, jf. manuskriptbeskrivelse *SS VI*, 1924, s. 411-412.
3. *SS VI*, s. 344-349.
4. Ewalds nummerering af fodnoterne går fra 1 til 33, men en note nr. 27 mangler i manuskriptet, både som tal i teksten og som notetekst.
5. Fremover bringes side- og linjetal fra *SS V*, s. 66-82, adskilt ved kolon, i parenteser i selve fremstillingen, fx: »(66:1)«; Ewalds udhævelser ved understregning, som gælder ord, han har forsynet med noter,

er ikke respekteret her, men kan eftergås i *SS V*-trykket. Alle tyske citater med versnummer i parentes, fx (v. 23), henviser, hvor ikke andet meddeles, til bind I af Halle-trykket i 2. udgave, 1760.

6. Liebenberg, F.L. (udg.): *Johannes Ewalds Samtlige Skrifter*, III. København 1851, s. 296-308; teksten er afskrevet af Christen Thaarup (†1849), der ville have placeret den efter *Adam og Ewa*, men Liebenberg finder den »for lidt heldig« til at stå andre steder end i bindets Anmærkninger. En komplet tekstkritisk udgave med Ewalds 32 fodnoter gengivet og oplysning om samtlige rettelser fremkom ved Svend Aage Pallis i 1920 i *SS V*, s. 66-82, og 1924 i *SS VI*, s. 344-349 og 411-412. Den noget ureglementerede situation omkring Liebenbergs Ewald-udgivelsesvirksomhed er fortalt af Paul V. Rubow i bogen *Oehlschlægers Arvtagere*, København 1947, s. 70-78.
7. Magon 1926, s. 295-296 samt noterne 45-49 på s. 526, er den første til at udnytte trykket i *SS V*, 1920. Frandsen 1939, s. 25-27, har en vag omtale af Messiadens betydning for Ewald. Møller Nielsen 1974, s. 46, har 5 linjers omtale ifølge Magon og indrullerer s. 48 uden bevisførelse Ewalds forsøg blandt de andre samtidige, der er »kunstnerisk mislykkede, specielt i rytmisk henseende«. Zeruneith 1985, s. 431, note 12, og Sørensen 1989, s. 336, nøjes med hver lidt over 1 linjes omtale af projektet. Fafner 1994, § 178, s. 311-312, har på halvanden side 5 eksempler på Ewalds kamp med – eller mod – rytmen.
8. Jf. *SS VI*, s. 344. Möller 1906, s. 7, fodnote 1, meddeler, at Ewalds forlæg ikke er tidsskrifttrykket fra 1748, men derimod (»genau«, som han skriver) bind I fra 1755; denne forkerte oplysning gentages hos Magon 1926, s. 295 og s. 526, note 46, hvor det samlede antal verslinjer hos Ewald følger anslås til 305 af originalens vers. Möllers kapitler »B. Stoffliche Entlehnungen aus dem Messias« (s. 35-47) karakteriserer navnlig Ewalds skuespil *Adam og Ewa*, *Balders Død* og *Fiskerne*. Möller læser Klopstock fra *Werke*, 1799. Se i øvrigt note 10 nedenfor.
9. Klopstock 1760, upagin. [s. 2].
10. Udgivelseshistorien er kompliceret. 1.-3. Sang udkom (anonymt) i tidsskriftet *Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes* i Bremen og Leipzig allerede i 1748 og i bogform i Halle 1749 i en piratudgave, men genoptryktes i et bind I med 1.-5. Sang i 1751, hvortil Klopstock brevligt havde meddelt noter. Halle-udgavens bind II, 1756, med 6.-10. Sang er et optryk af bind II i en Københavner-udgave

- fra 1755, ligesom Halle bind III, 1769, med 11.-15. Sang optrykker bind III fra 1768 af Københavner-udgaven (der stopper her), og Halle bind IV, 1773, fuldfører offentliggørelsen med 16.-20. Sang. Indimellem kom i 1760 Halle bind I i en 2. udgave, forbedret efter Københavner-udgavens bind I, 1755. En ny samlet udgave, revideret med omhu af Klopstock, udkom i Altona i 1781 (med trykkeår 1780) og en Ausgabe letzter Hand fyldte bind 3-6 i Klopstocks *Werke*, Leipzig 1799.
11. Data i dette og det følgende afsnit er hentet hos Møller Nielsen 1974, s. 46-48.
 12. Eaton 1929, s. 191-192, ifølge Møller Nielsen 1974, s. 276, note 16 efter nyere afskrift i NkS 174 b, 4°, se nedenfor note 14.
 13. NkS 174 c, 4°.
 14. En nyere (udateret) afskrift af hefte 1 og 2 (indbundet i to fløjlsbind) i nærmest prentet, altså ikke-gotisk, skrift er bevaret som NkS 174 b, 4°, med en del forskellige læsemåder i forhold til den gamle renskrift og 1787-trykket.
 15. Magon 1926, s. 231-232 samt s. 521, note 383-384.
 16. I det følgende af nærværende behandling bringes nogle eksempler på oversættelse af enkeltord og udtryk fra Wadums, Pontoppidans og Trojels gengivelser (i sidste fald med sidetal fra trykket 1801).
 17. Anders Arrebo prøvede sig i »Fortale til Skaberen« og »Første Uges første Dag« i sit skabelsesdigt *Hexaëmeron*, tr. posthumt 1661 ved hans søn, frem med en kompliceret heksametervariant med tvungent mandligt indrim efter cæsuren og kvindeligt enderim, men gik i et dobbelt anhang over til jambiske aleksandrinere med fast kvindeligt enderim i hele resten af teksten. Selv hans nærmeste elev og beundrer, Thomas Kingo, der ellers virkelig lærte barokstilistik af ham, brugte aldrig heksametre.
 18. Se eksempler i Fafner 1994, s. 302-310.
 19. Rahbek 1801 II, s. 18.
 20. *SS VI*, s. 345.
 21. Rahbek 1801 II, s. 24.
 22. Rahbek 1801 II, s. 23.
 23. *Dansk Ordbog*, ved Videnskabernes Selskabs Bestyrelse, I. København 1793, s. 286 (siderne med bogstavet B lå færdigtrykt allerede i 1784).
 24. *SS VI*, s. 346.
 25. Det gengiver Salme 8,2, som på nyere bibeldansk lyder i tiltale af Gud (Jahve): du, som bredte din majestæt [eller: højhed] ud over himlen.

26. Nr. 1, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 31 og 33 er præcise gengivelser. Nr. 6, 16, 18, 20, 24, 30 og 32 afviger ubetydeligt fra 1760-trykket, nok snarere på grund af distraktion hos Ewald end forlægsките (jf. også forglemmelsen af en note nr. 27). Ewalds skrift synes temmelig åben og hastig i denne renskrift af en tabt original.
27. Rahbek 1801 II, s. 19.
28. Rahbek 1801 II, s. 20 og 21.
29. SS VI, s. 344.
30. Jf. Fafner 1994, s. 312.
31. Jf. ODS 2, sp. 690, og 8, sp. 532.
32. ODS 2, sp. 419, jf. fx Tit. 1.15; se også *Levnet og Meeninger*, SS IV, s. 272.
33. Rahbek 1801 II, s. 21.
34. Fx i »Følelser ved Den hellige Nadvere. En Ode«, 1780, SS II, s. 257-258.
35. Rahbek 1801 II, s. 25.
36. Sammenstødet mellem »schon« og »neu-« må skulle læses som en spondæ.
37. Rahbek 1801 II, s. 26.
38. Ordet skal nok betyde »uindskrænket; ubegrænset«; normalformen på tysk er »grenzenlos«.
39. Magon 1926, s. 295-296, kalder først manuskriptet for »Entwurf und Abschrift«, dernæst for »Entwurf für die Veröffentlichung sauber in ein Heft umgeschrieben«, skønt udkast fra ca. 1766 ikke er bevaret; udtrykket »Übersetzungsfragment« s. 526 forekommer korrektere. Möller 1906 kender kun Liebenbergs tryk i 1851 af en ny afskrift fra sidste halvdel af 1840'erne (se her note 6).
40. SS I, s. 192.
41. Rahbek 1801 II, s. 23: Trojel rækker ikke frem til v. 170, men har til v. 51 et forlægsbestemt »Skimmer«, hvor Ewald skriver enstavelsesordet »Glands« (69:19).
42. SS VI, s. 348.
43. Pontoppidan har endog her et »Pleyemoder«.
44. SS VI, s. 348. Det tyske ord for »legekammerat« kønsbestemmes også til »Gespielinn der Engel« (v. 235), hvad Ewald klarer ubesværet med »Englers Veninde« (79:32-33).
45. ODS 17, sp. 1468; SS II, s. 81.
46. SS III, s. 29.
47. SS VI, s. 345; Rahbek 1801 II, s. 25: Trojel har »Spidse, som grændser til Himlen«. Dette sted hos Klopstock er i øvrigt indholdsmæssigt

- signal om overgangen også i digtning fra det ptolemæiske til det kopernikanske system.
48. Jf. den eneste inversion i kongesangen fra *Fiskerne*, 1779: »Fra Danmark lyner Tordenskiold« (SS III, s. 188); Rahbek 1801 II, s. 25.
 49. SS VI, s. 346.
 50. SS VI, s. 346.
 51. SS VI, s. 348.
 52. Rahbek 1801 II, s. 19; Trojels form er ikke optaget i *ODS*.
 53. SS VI, s. 345.
 54. SS VI, s. 349.
 55. Arnholtz 1972, s. 246, note 12.
 56. »Klopstock aabenbarede sig da i Frankfurt lille, velbygget, med afmaalt Holdning, der dog ikke var stiv. Han havde et Væsen som en Diplomat, der repræsenterer ikke en Fyrste, men højere Magter, var Stedfortræder for Religion, Sædelighed og politisk Frihed (...) Patriark med en Verdensmands Væsen« (Brandes 1915, s. 160). Brandes' (uoplyste) kilde er Goethes *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*, 3. del, 1814, 15. bog.
 57. Brandes 1915, s. 142.
 58. Brandes 1915, s. 82 og 219-220.
 59. Brandes 1915, s. 160.
 60. Bohnen 1990, s. 230-254, indeholder en anderledes besindig og nuanceret karakteristik af Klopstock som digter og som litterær institution.
 61. Messiadens 6. Sang beretter om tilfangetagelsen af Jesus, forhøret over ham og dødsdommen.
 62. Münter 1781, s. 148, jf. Magon 1926, s. 499.
 63. August Baggesen: *Jens Baggesens Biographie*, I. 1764-1793, 1843, s. 149-155; den originale dagbog (NkS 504, II, 8°) for 10., 12., 13., 14. og 15. september samt 1. oktober, som Henrik Blicher skal have tak for at have henvist til, har en lidt bredere og sprogligt mindre friseret fremtrædelsesform.
 64. Baggesen 1792, kap. »Klopstock«.
 65. Blicher 2001 2, s. 346-347, og 3, s. 353-354.
 66. Liebenberg, 1851, s. 72-79. En anden åndfuld gæst oplevede i maj 1795 oldingen som åben, elskværdig og venlig, med en forening af barnlig uskyldighed og en Homers genius (Molbech 1851, s. 68, note 57).
 67. Citat fra Blicher 1994, s. 78, af juristen C.A.G.J. Engels optegnelser om Staffeldt (fra begyndelsen af 1840'erne). Engel (1799-1863) om-

- gikk Staffeldt fra efteråret 1823 og til hans død 26. december 1826 og var eksekutor i hans bo.
68. En af disse var den norskfødte Gerhard Treschow (1703-65), præst i Birkerød og Trinitatis (jf. Bull 1916, s. 84).
 69. Magon 1926, s. 155 og 157.
 70. Jf. Ewalds da utrykte fortale fra 1770 til *Rolf Krage*, i Henriques 1938, s. 78.
 71. Jf. Thomsen 1961, især s. 56-58, og Albertsen 1978, s. 11-29.
 72. Stenersen 1752, s. 5.
 73. Klopstock, der var flyttet til København midt i april 1751, nævner den 66-årige Holbergs afvisning af Messiaden i et brev til den tyske fabeldigter Friedrich von Hagedorn 19. oktober 1751, jf. Rønning 1886, s. 185, og E. Spang-Hanssen 1964, s. 122.

Kierkegaards skjulte polemik mod Heiberg og Martensen i sidste afsnit af *Om Begrebet Ironi*

Af Mads Sohl Jessen

Søren Kierkegaard mentions two of his Danish contemporaries, Johan Ludvig Heiberg and Hans Martensen, in the final chapter of his master's dissertation *The Concept of Irony* from 1841. This article seeks to demonstrate that Kierkegaard is actually in this very chapter conducting a hidden polemics against these two important figures in the Danish Golden Age by employing some highly ironic allusions to Heiberg's *On the Significance of Philosophy for the Present Age* (1833) as well as his satirical long poem »A Soul after Death« (1840) and Martensen's laudatory review of the poem in the newspaper *Fædrelandet*.

Første del: Becks dadel og Kierkegaards replik

Kierkegaard forsvarede den 29. september 1841 sin magisterafhandling, der som bekendt bærer titlen *Om Begrebet Ironi med Stadigt Hensyn til Socrates*. Afhandlingen bliver det efterfølgende år i *Fædrelandet* i to numre fra henholdsvis den 29. maj og 5. juni anmeldt af lic. theol. & dr. phil. Andreas Frederik Beck (1816-61), der også havde opponeret ex auditorio ved selve disputationsakten.¹ I slutningen af sin anmeldelse fra det andet nummer både roser og skoser Beck Kierkegaard:

Hr. Forfatterens Sprog er flydende, let, frit for al Indsnærpen i Skoletermini; Fremstillingen er gjennemtrængt af en vis Humor, som ogsaa vil gjøre Skriftets Læsning tiltrækkende for den blot Danede. Derimod maa det dadles, at der findes en Deel Allusioner og Hentydninger i Bogen, som vistnok de Færreste forstaae, og i hvilke navnlig Referenten ikke kan havde den Ære at følge Hr. Forfatteren.²

Beck dadler altså Kierkegaard for at have brugt allusioner i *Om Begrebet Ironi*. Den tre år ældre anmelder har muligvis fornemmet, at Kierkegaard vil noget med disse allusioner, men han indrømmer, at han ikke forstår dem. Kierkegaards ironiske replik til Becks dadel findes i afslutningen af artiklen »Aabenbart Skriftemaal«, der udkom i *Fædrelandet* den 12. juni. Magisteren skriver i konfrontativ stil:

Der er flere Allusioner, som Dr. Beck ikke har forstaaet, deraf slutter Dr. Beck, at jeg fortjener Dadel; hvad om man nu sluttede saaledes: Derfor fortjener Dr. Beck Dadel? Denne Slutning ligger langt nærmere, thi min Afhandling er jo ikke beregnet paa Dr. Beck alene, hvorimod Dr. B. **proprio muto** er optraadt som min Recensent, og forsaavidt kunde det vel fordres, at han skulde gjøre sig Umage for at forstaae.³

Herefter formulerer Kierkegaard yderligere to slutninger, hvor det irettesættende tonefald forlades til fordel for det humoristiske og sarkastiske:

Den anden Slutning kunde lyde saaledes: der er flere Allusioner, som Dr. Beck ikke har forstaaet, altsaa fortjener Forf. Roes. En tredie Slutning kunde fremsættes saaledes: der er flere Allusioner, Dr. B. ikke har forstaaet, altsaa fortjener Dr. B. Roes; det er nemlig et Tegn paa en roesværdig Naivitet, men deraf følger ingenlunde, at Forfatteren fortjener Dadel.

Siden denne artikels hovedformål er at nylæse det sidste afsnit i magisterafhandlingen, skal der ikke yderligere dvæles ved Kierkegaards negative vurdering af Becks evner som læser.⁴ Blot skal der gøres opmærksom på, at Kierkegaards fordring om at gøre sig umage for at forstå hans allusioner kan generaliseres. Det er ikke blot Beck og samtidens læsere, men også eftertidens læsere, der risikerer at fremstå som naive ifølge Kierkegaard, hvis ikke de gør sig, eller vi gør os, umage for at finde frem til og fortolke hans allusioner.

Anden del: Kierkegaards angribende ironi

Det kan ikke vides, om Beck i særlig grad havde det sidste afsnit i *Om Begrebet Ironi* i tankerne, der, som det vil fremgå af denne artikel, rummer en kompakt mængde af allusioner. Afsnittet har den tvetydige titel »Ironi som behersket Moment. Ironiens Sandhed« og fylder ikke mere end seks sider i originaludgaven. Jeg skal her tage udgangspunkt i to citater, hvor Kierkegaard refererer til sidste del af sit titelvalg: »Ironiens Sandhed«. Det er en præmis for artiklens argumentation, at Kierkegaard i disse citater kvalificerer den form for ironi, han selv praktiserer i afsnittet.

Det første citat har en direkte truende karakter: »Men vee den, der ikke kan taale, at Ironien vil gjøre Regnskabet op. Ironien er som det Negative Veien; ikke Sandheden, men Veien«. ⁵ Man kunne omformulere udsagnet og sige, at Kierkegaards ironi finder sin sande berettigelse ved et negativt ladet angreb. Magisterens ironi har et udestående med bestemte personer, men dette udestående gøres ikke eksplicit; regnskabet gøres op indirekte ved hjælp af allusioner. Kierkegaards ironibegreb kan således ikke praktiseres uden allusionen. Det andet citat lyder således: »Ironien limiterer, endeliggjør, begrænder og giver derved Sandhed, Virkelighed, Indhold«. ⁶ Kierkegaards ironi angriber de personer, der måtte forfalde til at idealisere det uendelige og det ubegrænsede.

Hvis Kierkegaard på ironisk vis i afsnittet ønsker at gøre regnskabet op med bestemte personers virkelighedsopfattelse, må de i sagens natur høre til blandt hans samtidige. I afsnittet nævner forfatteren fire personer: Shakespeare, Goethe, Heiberg og Martensen. De to førstnævnte hørte ikke til blandt de levende i 1841, hvorimod Heiberg og Martensen var en vigtig del af det akademiske og kulturelle miljø i Kierkegaards samtid i København. Artiklens tese er således, at Kierkegaard på subtil vis angriber disse to personer i afsnittet. Det er ligeledes en del af tesen, at Kierkegaard for så vidt kun tilbyder Shakespeare autentisk ros, hvorimod Goethe også må lide en skjult negativt ladet kritik.

De næste tre afsnit handler derfor om, hvordan Kierkegaard i det skjulte polemiserer mod Heiberg og Martensen i det afsluttende afsnit af *Om Begrebet Ironi*. En sådan skjult polemik kræver, at Kierkegaard iscenesætter allusioner til bestemte tekster af Heiberg og Martensen. De tre afgørende tekster er de følgende: Heibergs *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid* fra 1833 og samme forfatters satiriske langdigt »En Sjæl efter Døden« fra *Nye Digte*, der udkom den 21. december 1840. Og den tredje er Martensens rosende anmeldelse af *Nye Digte*, og især det nævnte langdigt, i *Fædrelandet* nr. 398-400 fra den 10.-12. januar 1841.

Tredje del: Goethe og Heiberg som selvbiografiske forfattere

En af Kierkegaards oftest anvendte polemiske teknikker mod Heiberg er at holde ham fast på noget, han har skrevet forholdsvis langt tilbage i tiden:

Man har ofte nok lovpriist **Shakspeare** som Ironiens Stormester, og der kan jo heller ingen Tvivl være om, at man har havt Ret deri.

Shakspeare lader imidlertid ingenlunde den substantielle Gehalt fordampe i et flygtigere og flygtigere Sublimat, og forsaavidt som hans Lyrik stundom culminerer i Vanvid, saa er der atter i denne Vanvid en overordentlig Grad af Objectivitet. Naar Shakspeare saaledes forholder sig ironisk til sit Digt, saa er det netop for at lade det Objective raade.⁷

Kierkegaards brug af ordet »imidlertid« viser indirekte, at han udtrykker uenighed med en tendens i samtiden eller måske ligefrem en given forfatter, der har argumenteret for, at de shakespearske temaer opløser sig i interesse for ligegyldige fænomener. Kierkegaard alluderer til et bestemt sted i *Om Philosophiens Betydning*, hvor Heiberg nedkanoniserer Shakespeare på denne vis: »Interessante Charakteerskildringer, mærkelige Begivenheder, som opvække Forundring og Skræk, psykologiske og historiske Memorabilier ere de Gjenstande, i hvilke han [Shakespeare] taber sig«. ⁸

Når man opdager en potentiel kierkegaardsk allusion, vil man ofte erfare, at allusionens svære tilgængelighed (jf. Beck-citatet) blandt andet skyldes, at allusionen først og fremmest synes at have Kierkegaards skjulte polemiske fjende som den egentlige modtager. Dette fortolknings-spørgsmål skal ikke uddybes mere her, men jeg har foreslået, at kalde denne særlige allusionspraksis for Kierkegaards tyvesprog.⁹ Hvor tyvesproget almindeligvis defineres som »et kun for indviede forstaaeligt sprog« (ODS), hvor de indviede er i fælles forståelse i positiv forstand omkring tyvesprogets virkemåde, så er Kierkegaard i modsatrettet forstand i sit tyvesprog kun for alvor interesseret i at få sine fjender som de særligt indviede.

Før jeg kommer nærmere ind på Kierkegaards polemiske argument, er det nødvendigt med en kortfattet introduktion til de sider, Heibergs nedvurdering af Shakespeare indgår i. For Heiberg diskuterer den europæiske litteraturs største skikkelser på disse sider. Og han knytter deres litterære bedrift til genren læredigtet, der »betegner Poesiens høieste Udvikling«. ¹⁰ Læredigtet har ifølge Heiberg »Erkjendelsen af det Uendelige, den filosofiske Erkjendelse, til sin Gjenstand«. ¹¹ Hovedgrunden til at læredigtet er den højeste genre formulerer Heiberg på denne måde: »Hvorledes Poesien bliver til Philosophie, kan siges med eet Ord: det skeer nemlig ved *Læredigtet*«. ¹² Blandt de få læredigtere nævner Heiberg blandt andre Dante, Calderon og Goethe; Shakespeare derimod er ikke læredigter. Han taber sig ifølge Heiberg i dramatiske repræsentationer af

psykologiske mærkværdigheder og fortidige begivenheder i den engelske nations historie. Heiberg kvalificerer i skriftet yderligere Goethes store betydning: »Goethe og Hegel ere upaatvivlelig de to største Mænd, som den nyere Tid har frembragt«. ¹³ Hegel er imidlertid ikke læredigter, så i nyere tid er Goethe ifølge Heiberg den klart vigtigste læredigter.

Kierkegaard foreholder indirekte Heiberg i det ovenstående citat, at det ingen mening giver at påstå, at englænderens kunst er uden substans for den indeholder sand objektivitet. Kierkegaard mener med det objektive i denne sammenhæng, at Shakespeare ikke fremskriver sin dramatiske kunst ud fra sin egen subjektivitet. Shakespeares ironiske tilbagetrukkethed fra sin egen kunst er objektiv i den forstand, at den ingen relation har til digterens personlige liv. Andre forfattere end Shakespeare kan derimod godt anklages for at inddrage det personlige i deres kunst. Og Kierkegaard giver netop sin skjulte polemik mod Heiberg og Goethe denne retning med disse knudrede formuleringer:

Man pleier i Almindelighed at sige, at Digterens personlige Liv vedkommer En ikke. Dette er ogsaa ganske rigtigt; men i nærværende Undersøgelse turde det være paa sin Plads at erindre om *det Misforhold*, der i denne Henseende ofte *kan* finde Sted.

Hertil kommer, at dette Misforhold faaer større og større Betydning, jo mere *Digteren ikke* er forbleven paa det Geniales *umiddelbare* Standpunkt. Jo mere Digteren har forladt dette, desto nødvendigeres bliver det ogsaa for ham, at have en Total-Anskuelse af Verden, og saaledes i sin individuelle Existents at være Herre over Ironien desto *nødvendigeres* bliver det for ham, at være til en vis Grad *Philosoph*.¹⁴

Kierkegaard argumenterer for, at der er visse digtere, for hvem det ikke lykkes at skabe kunstnerisk objektivitet, da deres personlige liv begynder at influere deres litterære virke. Dernæst mere end antyder han, at dette misforhold får større betydning, når man er til en vis grad filosof. Ifølge Heiberg er Goethe en læredigter, hvorimod Kierkegaard argumenterer for, at han til en vis grad er filosof. Kierkegaard kobler dette forhold med den nævnte misforholdsproblematik i sin omtale af Goethe:

Er dette nu Tilfældet, da vil ogsaa den enkelte digteriske Frembringelse ikke staae i et blot udvortes Forhold til Digteren, han vil i det enkelte Digt see et Moment i sin egen Udvikling. Derved var det,

at Goethes Digter-Existents var saa stor, at han fik sin Digter-Tilværelse til at congruere med sin Virkelighed.¹⁵

Goethe er til en vis grad filosof, dvs. at hver eneste litterære produktion, han har skabt, bør anskues som et moment i Goethes egen digterudvikling. Kierkegaard bringer her det omtalte misforhold i spil på en særdeles tvetydig måde. Derfor skal hans ros til den tyske digter heller ikke tages for pålydende. Ironien i passagen er, at Goethe ikke har del i det kunstnerisk objektive, men han har kun del i sin egen i kvantitativ forstand store subjektivitet eller ego, der har afskærmet ham fra at få sin digtertilværelse infiltreret af andres virkelighed. Der er harmoni mellem Goethes tilværelse som digter og hans personlige virkelighed, men dette har intet med kunstnerisk objektivitet at gøre. Kierkegaard anklager hermed indirekte Goethe for kun at have været i stand til at skrive selvbiografiske tekster:

Hos **Goethe** var nu Ironien i strængeste Forstand et behersket Moment, den var en Digteren tjenende Aand. Paa den ene Side afrunder det enkelte Digt sig ved Ironien i sig selv; paa den anden Side viser det enkelte Digtværk sig som Moment og derved afrunder den hele Digter-Existents sig i sig selv ved Ironien.¹⁶

Det er i ironisk forstand, at Kierkegaard her bruger vendingen »i strængeste Forstand«. Goethes enkelte digt, digt værker og digtereksistens er fuldstændigt afrundet i sig selv. Hans ironi er så strengt behersket, at den kun lever fuldstændigt indkapslet i Goethes egen eksistens og således ikke har noget at gøre med noget andet menneskes virkelighed. Dernæst tilføjer Kierkegaard denne sætning: »Professor **Heiberg** staaer som Digter paa samme Standpunkt«. I Kierkegaards sidestilling bliver det klart, at han ligeledes anklager Heiberg for litterær »selvbiografisme«. Hvad der i retorisk forstand kunne fortolkes som en hyperbel, viser sig ved nærmere eftersyn at være en ironi.

Kierkegaard nævner Heiberg i samme åndedrag som Goethe og Shakespeare. Det kan forlede læseren til at tro, at han helt oprigtigt mener, at den danske digter er på niveau med disse to litterære giganter, men intet kunne være mere forkert. Kierkegaard er kun på Shakespeares side, derved at hans skjulte nedrakning af Heiberg også involverer ham i en parallel indirekte nedrakning af Goethe. Med den synlige hånd hæver Kierkegaard Heiberg til de goethiske skyer, hvorimod han med sin usynlige hånd lader dem falde til jorden med et brag.

Kierkegaard bruger begrebet om »behersket Ironi« som et ironisk begreb, hvormed han i det skjulte angriber både Heiberg og Goethe som digtere. For det er kun Shakespeare, der ifølge Kierkegaards æstetiske argument i sin kunst behersker et sandt moment af objektiv ironi. Goethe og Heiberg behersker kun en lang række af falske momenter af subjektiv ironi. Shakespeare virkeliggør den menneskelige virkelighed i sin dramatik, mens Goethe og Heiberg kun virkeliggør deres egen respektive virkelighed i deres litteratur.

Fjerde del: Heibergs »Sjælen« står for skud

I Kierkegaards efterfølgende skjulte polemik mod Heibergs »En Sjæl efter Døden« bruger han Martensens anmeldelse som afsæt for angrebene. Kierkegaard kommenterer sin samtids forfald således: »Indsigt ikke blot i Menneskeslægten, men selv i Guddommens Hemmeligheder falbydes for saa godt Kjøb, at det seer ganske betænkeligt ud«. ¹⁷ Dette citat rummer en allusion til Martensens definition på den apokalyptiske poesi, som Heibergs »En Sjæl efter Døden« med undertitlen »En apocalyptisk Comedie« tilhører som genre: »I Korthed kan den apocalyptiske Poesi betegnes som den, der lader os gjøre et Indblik i den hiinsidige Verden«. ¹⁸ Kierkegaard udtrykker i det ovenstående citat sin betænkelighed ved Martensen, der så frejdigt tør påstå noget sådant. Og Kierkegaard udtrykker også skepsis over for Martensens verdensbillede, når han i anmeldelsen af Heibergs digt skriver: »At imidlertid baade Helvede, Skjærsilden og Paradiset virkeligt ere til, derom forvisses vi ikke blot ved Religionen, men ogsaa ved Poesien og Philosophien«. ¹⁹ Kierkegaard er ikke interesseret i at nægte, at der findes en længsel i mennesket efter det fuldkomne:

Men denne Længsel maa ikke udhule Virkeligheden, tvertimod maa Livets Indhold blive et sandt og betydningsfuldt Moment i den høiere Virkelighed, hvis Fylde Sjælen attraaer. Herved faaer Virkeligheden sin Gyldighed, ikke som en Skjærsild; thi Sjælen skal ikke saaledes luttres, at den ligesom ganske nøgen, blank og bar skulde løbe ud af Livet. ²⁰

Kierkegaard problematiserer i det skjulte Martensens forsikring om skjærsildens autentiske virkelighed. Martensens længsel efter dette udhuler virkeligheden, men hvilken sjæl er det Kierkegaard alluderer til med ordet »Sjælen«? Det præciserer Kierkegaard i den efterfølgende sætning:

»Virkeligheden vil derfor ikke vrages, og Længselen skal være en sund Kjærlighed, ikke en kjælen, blødagtig Listen sig ud af Verden«. Heibergs hovedperson »Sjælen« udbryder i begyndelsen af »En Sjæl efter Døden«, efter at det er gået op for ham, at det er hans navn, der står på gravstedet:

Saa maa jeg være død! ... Hvad skal man sige!
Den Vei skal jeg og alle mine Lige.
Men jeg vil ikke mere,
Da Tingen ei kan ændres, raisonnere,
Men see at liste mig til Himmerige.²¹

Kierkegaard alluderer med ordet »Listen« til »liste«. På det skjult polemiske fortolkningsniveau er Kierkegaards ironi, at Heiberg har vraget virkeligheden med denne barnagtige hovedperson, der udtrykker et sådant ønske om at liste sig til paradiset. I denne passage, der falder et par sider før det ovenstående citat, håner Kierkegaard også i det skjulte Heibergs hovedrolleindehaver i digtet:

Der hører Mod til, naar Sorgen vil bedaare En, naar den vil lære at forfalske al Glæde til Veemod, al Længsel til Savn, ethvert Haab til Erindring, der hører Mod til da at ville være glad; men deraf følger ingenlunde, at ethvert voxent gammelt Barn med sit vamle Smiil, sine glædedrukne Øine har mere Mod end den, der bøiede sig i Sorgen, og som glemte at smile.²²

Det er en mærkværdig passage. For Kierkegaard skriver tilsyneladende om alvorlige eksistentielle anliggender, og så dukker dette groteske billede op: »ethvert voxent gammelt Barn med sit vamle Smiil, sine glædedrukne Øine«. Kierkegaard alluderer her til to steder i »En Sjæl efter Døden«. For det første alluderer han med vendingen »sine glædedrukne Øine« til afslutningen på første akt, hvor Heibergs bedsteborgerlige sjæl bliver rørstrømsk og siger til Sankt Peder:

See, ædle Mand, see Taaren i mit Øie,
Mit rørte Hjertes varme Tak du tage!²³

Derudover alluderer Kierkegaard med vendingen »ethvert voxent gammelt Barn med sit vamle Smiil« til denne passage, hvor sjælen forsikrer Aristofanes om, at han skam sætter pris på oldtiden:

Jeg har Intet imod den,
Uden Det, den er saa gammel;
Derved blev den mig lidt vammel;²⁴

I Kierkegaards skjulte invektiv er det ikke længere antikken, der er gammel og vammel. Det er derimod sjælen selv. Og Kierkegaards hån er ikke blot rettet mod en litterær repræsentation, for ethvert digt af Heiberg, der til en vis grad er filosof, markerer et moment i hans digterudvikling. Det er Kierkegaards perfekte underliggende ironi i afsnittet, at denne sjæl, der har så let til tårer, markerer et moment i Heibergs indre selvbiografi som forfatter.

Femte del: Martensen bedriver vranglære

I afsnittets sidste formuleringer henleder Kierkegaard læserens opmærksomhed på begrebet om det humoristiske. Eftersom Kierkegaard i sidste sætning opfordrer læseren til at læse Martensens anmeldelse, hvis han eller hun vil have »Stof til Eftertanke« med hensyn til det humoristiske, må man formode, at han refererer til Martensens definition af dette begreb i hans anmeldelse af Heibergs *Nye Digte*. Martensen kvalificerer deri det humoristiske som særligt kristent:

Det Humoristiske, der udelukkende tilhører Christendommen, indeholder hele Ironien, den poetiske Retfærdighed over den faldne Verden, men tillige Kjærlighedens og Forsoningens Fylde. Den indeholder den hele Verdens-Smerte overvunden i et Rigdoms Dyb af Glæde.²⁵

Den kristne humors ironi består ifølge Martensen i at have gennemskuet verdens sande tilstand som falden og alligevel ikke forfalde til en blot negativ respons på dette, men tværtimod en forsonende gestus i troen på Guds kærlighed til og forsoning med mennesket. Kierkegaard alluderer med sit dobbeltspil på verbet »indeholder« til dette citat på denne destruktive facon:

Humor indeholder en langt dybere Skepsis end Ironie; thi det er ikke Endeligheden, men Syndigheden, Alt her dreier sig om; dens Skepsis forholder sig til Ironien som Uvidenhed til den gamle Sætning: credo quia absurdum; men den indeholder ogsaa en langt dy-

ber Positivitet; thi den bevæger sig ikke i humane, men i the-anthropiske Bestemmelser, den finder ikke Hvile ved at gjøre Mennesket til Menneske, men ved at gjøre Mennesket til Gud-Menneske.²⁶

Dette citat fortæller en hel del om Kierkegaards kompromisløshed. For Kierkegaard forlener ikke her begreberne skepsis og positivitet med nogen som helst positiv værdi. Forfatteren antyder i disse generelle formuleringer, at Martensen med sit »kristne« begreb om det humoristiske vil gøre mennesket til guddommen, hvilket til alle kristne tider har været et af det menneskelige kætteris centrale udtryksformer. Kierkegaard afslutter hermed *Om Begrebet Ironi* med at insinuere, at Martensen bedriver vranglære på den kristne teologis gebet.

Sjette del: Konklusion

Paul V. Rubow omtaler i *Goldschmidt og Kierkegaard* Kierkegaards store gæld til Heiberg:

Kierkegaard skyldte ham sin litterære og det halve af sin filosofiske Dannelse; han var ham ubetinget skyldig. Uden Heiberg var han aldrig blevet den store Forfatter, den lykkelige Læser og Digter.²⁷

Her er der til gengæld efter min vurdering tale om autentisk hyperbolsk sprogbrug. Kierkegaard henvender i magisterafhandlingens sidste afsnit sine allusioner til Heiberg og Martensen, men denne »henvendelse« er ikke karakteriseret ved en discipels skjulte ønske om at hylde dem, hvem han i åndelig forstand skylder alt. Den er snarere præget af en polemisk kriger, der netop i retorisk forstand er i færd med at øve sig i sit ironisk-alluderende og i dansk litteraturhistorie mageløst agonistiske maskespil; det maskespil, der senere i samme årti gjorde ham i stand til at producere en lang række formidable pseudonyme værker. Kierkegaard var aldrig på noget tidspunkt i sit virke som forfatter en Heiberg-discipel. Han havde tværtimod i allerhøjeste grad brug for Heiberg i negativt ladet forstand i forfatterskabets tidlige fase.

Den amerikanske satirieforsker Melinda Allika Rabb har reflekteret over, hvordan de største skikkelser i den engelsksprogede satiriske litteratur i 1700-tallet omtalte deres skjulte angreb:

Satirists like Swift and Pope could and did refer to their »attacks« as »laughing with a few friends in a corner,« an image of (not particularly democratic) camaraderie with a membership limited to those perceptive enough to penetrate the secrets and concealed meanings of satiric allusions and insider jokes.²⁸

Selvom Kierkegaard som forfatter i mange henseender er sammenlignelig med eminente polemikere og satirikere som Pope og Swift, så dyrkede han ikke et sådant elitært venskabeligt hemmelighedskræmmeri med nogen anden forfatter i samtiden. I den posthumt udgivne »Bogen om Adler«, som Kierkegaard begyndte at skrive i sommeren 1846 og fortsatte med at skrive på helt frem til sit dødsår, lyder en bemærkelsesværdig sætning: »Thi jeg er ikke uden Kjendskab til hvad der gjærer i Tiden, jeg følger med, om end i særskilt Kahyt.«²⁹ Kierkegaard har allerede i 1841 som 28-årig med sin afhandlings sidste afsnit besluttet sig for at intrigere mod og fælde dom over samtidens falske autoriteter fra sin særskilte kahyt.

Noter

1. For nærmere oplysninger vedrørende denne, se *Søren Kierkegaards Skrifter* 1-28, K1-K28. Udgivet ved Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Jette Knudsen, Johnny Kondrup, Alastair McKinnon og Finn Hauberg Mortensen, København: Gads Forlag 1997, K1, s. 143-145. Herefter forkortes udgaven *SKS*.
2. Her citeres fra Rasmus Nielsen: *S. Kierkegaard's Bladartikler*, København: C.A. Reitzel 1857, s. 208.
3. *Ibid.*, s. 39.
4. For et portræt af Beck og Kierkegaards forhold til ham, se Brian K. Söderquists artikel: »Andreas Frederik Beck: A Good Dialectician and a Bad Reader« i Jon Stewart (red.): *Kierkegaard and his Danish Contemporaries Tome I: Philosophy, Politics and Social Theory*, Aldershot: Ashgate 2009, s. 1-12.
5. *SKS* 1, s. 356.
6. *Ibid.*, s. 355.
7. *Ibid.*, s. 352-53.
8. Johan Ludvig Heiberg: *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid*, København: C.A. Reitzel 1833, s. 42.

9. Mads Sohl Jessen: *Tyvesprogets mester. Kierkegaards skjulte satire over Heiberg i Gjentagelsen*. Upubliceret ph.d.-afhandling 2010. Denne artikel bygger på s. 37-47 i afhandlingen.
10. *Om Filosofiens Betydning*, s. 40.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Ibid., s. 36.
14. *SKS 1*, s. 353.
15. Ibid.
16. Ibid., s. 354.
17. Ibid., s. 356.
18. Hans Martensen: »Nye Digte af J.L. Heiberg« i *Fædrelandet* nr. 398, spalte 3206.
19. Ibid.
20. *SKS 1*, s. 356-357.
21. Johan Ludvig Heiberg: *Nye Digte*, København: C.A. Reitzel 1841, s. 33.
22. *SKS 1*, s. 355.
23. *Nye Digte*, s. 57.
24. Ibid., s. 68.
25. *Fædrelandet* nr. 398, spalte 3212.
26. *SKS 1*, s. 357.
27. Paul V. Rubow: *Goldschmidt og Kierkegaard*, København: Gyldendal 1952, s. 80.
28. Melinda Alliker Rabb: *Satire and Secrecy in English Literature from 1650 to 1750*, New York: Palgrave Macmillan 2007, s. 6-7.
29. Her citeres fra Søren Kierkegaard: *Nutidens religiøse Forvirring. Bogen om Adler*, København: C.A. Reitzels Forlag 1984, s. 87.

Mindre bidrag

N.A. Abildgaards kobberstik til Johs. Ewalds

»Lykkens Tempel«

In Danish history of art Nicolai Abildgaard's drawing and Johann Friderich Clemens' ensuing engraving from 1780 illustrating Johannes Ewald's allegoric fable 'The Temple of Fortune' (1764) in volume I of his *Collected Writings* have mainly been treated as forerunners of Abildgaard's more independent and more personal painting on a fire screen from about 1785, called »Templum Fortunae«. However, a close examination of the engraving demonstrates that all individualized characters depicted can be found somewhere in Ewald's text. Abildgaard chose to concentrate on a group of people who had resolved to give up any ambitions of advancing themselves in worldly affairs but who also were unable to believe in eternal life after death. Abildgaard appears deliberately to have disregarded the idealistic and maybe even religious moral of Ewald's story. Where Ewald found those losers to be either fatalistically indifferent or unrestrained to the point of half madness and therefore only gave them attention in passing, Abildgaard showed them to be determined, stable and almost dignified, thus heralding a modern humanism which was only to emerge and gain ground later in the nineteenth century.

Johs. Ewald fik i 1780 udgivet bind I af sine *Samtlige Skrifter*, med dedikation til Christian VII og en lang og særdeles værdifuld selvbiografisk fortale. De seks illustrationer af den jævnaldrende N.A. Abildgaard omtales dog ikke her. En af dem gjaldt optrykket af den allegoriske novelle »Lykkens Tempel. En Drøm«, der oprindeligt så dagens lys i 1764 i bind II, stykke 3, af Det smagende Selskabs skriftrække (med nyt oplag 1770); bortset fra et titelkobber i hvert af de 7 bind er serien ikke illustreret. Ewalds mening om det Abildgaardske stik kendes ikke, og det er uvist, om de to havde truffet hinanden personligt.¹ I de resterende bind, der efter Ewalds død 17. marts 1781 udsendtes i årene 1782-91 (med et 2. oplag 1814-16), var Abildgaard og hans kobberstikker og nære ven J.F. Clemens erstattet af den europæisk berømte tyske modegrafiker D.N. Chodowiecki. Det menes, at kongefamilien og hoffet i København, der abonnerede på i alt 50 eksemplarer, stod bag i forargelse over de 5 illustrationer i bind I til Ewalds syndefaldsdrama *Adam og Ewa*, hvor det første menneskepar var tegnet lige så upåklædt som fortalt i 1. Mosebog.² Digteren selv skal også have været utilfreds med dem, og det vides, at han havde foreslået andre subjekter (men desværre ikke hvilke), som Abildgaard imidlertid ikke accepterede et eneste af. Chodowiecki både tegnede og stak og nedkom med en »fermt upersonlig række illustrationer, der ikke kunne vække anstød«.³

Indholdsreferat

Novellen »Lykkens Tempel« er en allegorisk drøm, som fortælles af et jeg uden navn eller nærmere identitet – en konvention overtaget fra den kurante *Tilskuertidsskrift*genre. Forståelsen styres stramt ved hjælp af personnavnestoffet, så ingen læser kan unddrage sig, og det er klart lige fra linje 1.

Drømmens landskab omfatter fire lokaliteter. På et højt og fjernt bjerg ligger den evige lyksaligheds tempel, som dog altid er indhyllet i skyer og derfor ikke kan øjnes, men skal tros. I almindeligt jordniveau findes på »en stille og eenlig Høi« en »Nøisomheds Boelig«, der har fået dette navn af to beboere, faktisk to himmelske døtre, Arete (dvs. praktisk dyd) og Eusebia (dvs. from religiøsitet); det er et sted bestående af »ringe og næsten øde Hytter« (62).⁴ Nærved, men placeret i et morads er der »en Bygning kaldet Lykkens Lazaret« (66), som er lidt, men ikke meget bekvemmere indrettet. Neden under disse to opholdssteder ses i den yndigste dal med arkadisk natur den timelige lykkes prægtige tempel, der er bygget i en rundkreds (»Rundeel«, 64), så den kan nås fra alle sider af de vandrede. Jeget står splittet i valget mellem de fire muligheder. Med et billede, han henter fra rokokoen hyrdelitteratur, føler han sig som hyrden Damoet, der er forelsket i den henrivende nymfe Galathea, men skræmmes bort af sin strenge faders røst (63) – hyrdinden og den frodigt-skønne natur står for de yndige, men farlige fristelser ved al verdslig lykke, mens faderskikkelsens indtrængende advarsler svarer til himmelsøstrenes belæringsforsøg.

Overordnet docerer Ewalds jeg-fortæller efter en god del blandede erfaringer, at man bør foretrække troen på noget usynligt, åndeligt og himmelsk frem for at gå efter behag i alle mulige jordiske karrierer. Den asketiske tilværelse passer kun få, og et ophold i lykkens lazaret, hvor man får sine egne private laster og lyster til læger og sygeplejere, er ikke videre behageligt heller.

Trods sin sympati for de to idealistiske søstre tiltrækkes jeget dog voldsomt af den jordiske lykkes tempel. Arete påtager sig at føre ham om i det, men han gør sig hurtigt fri af hende for at skifte mellem diverse anføreri, der benævnes »Affecter« (65, dvs. voldsomme følelsesudbrud) og påstås at være af himmelsk oprindelse. Den selvstændighed, han derved bilder sig ind at vinde, fordærves dog snart af affektdamernes vilkårlighed, så jeget fortryder og giver sig til at lede efter den pålideligere Arete for at blive genforenet med hende.

Undervejs passerer han en række af templets 100 porte. De 99 er forbeholdt et bestemt, undertiden meget begrænset klientel, og adgangen til dem administreres især af Affecterne. 16 porte beskrives i udvalgte detaljer (således skribenternes, de skinhelliges og skøgenes), mens 11 andre omtales summarisk. 4 af portene – dem for Fliid, Dyd, Guds frygt og Ærlighed – er lukket og låst med nøgler, der er kastet bort. Én port, ti gange så stor som hver af de andre, er dog almen og fælles. Jeget bliver af Arete sluset ind her, hjulpet også af mændene Ærlighed og Fliid, og takket være en menneskelig ven af Arete, den ansete oplysningsmand Arist (dvs. den bedste), kommer han til sidst ganske tæt på lykkens gudinde og hendes overflødig-

hedshorn. Han opdager »noget falskt og tvunget« (79) i hendes venlige smil og finder blindhed og uberegnelighed i hendes forhold til omverdenen. Kvinder ved navn Leilighed, Misundelse, Frygt og Kiædsommelighed får ham til at pleje sine egne interesser. Befrielsen kommer, da jeget oplever, at Arist andægtigt henter åndelig styrke ved at rette blikket imod den evige lyksaligheds fjerne tempel, og derpå giver sig til at efterligne ham. Glansen og med den fortryllelsen fra alt det, der kan opnås timeligt, forsvinder. Den paradisaftige natur i dalen udvirkede »en vis Døsigthed« (66), og grundvolden på det umådeligt høje rundtempel var »mere konstig end stærk« (70). Pragten var »lutter Blendverk« (63). Mørket sænker sig omkring ham. Og så »pludselig« (81) står himmeldatteren Eusebia midt i den timelige lykkes tempel ved hans side, han kaster sig med et heftigt skrig af glæde og forundring i armene på hende. Det indebærer et ja til nøjsomhed og evighedstro, og historien ender således for så vidt smukt i en håbefuld idealisme. Men netop skriget vækker det drømmende jeg til den virkelige virkelighed og gør omfavnelser til en grum grimasse, og så kan fortællingen anskues én gang til: bagfra.

Et litterært forbillede har nok været »Forglemmelsens Tempel« i *Den patriotiske Tilskuer*, nr. 81, 26. oktober 1761, af J.S. Sneedorff, Ewalds første beskytter og litteraturlærer. Her har en jegdrømmer mareridt om alt, hvad der går i glemmebogen af gode og onde menneskelige indsatser, for til slut at opleve lykken ved at vågne.⁵ Hos Ewald går det omvendt: idealet er i sigte i en drøm, der slutter så brat, at det vågnede jeks tilstand må være en nedtur. Allerede den 21-årige digterspire Ewald gør i det flertydige ironiske.

Forskning

Abildgaards stik forestiller den timelige lykkes tempel. Det er i nyere tid navnlig behandlet af to kunsthistorikere. Bente Skovgaard offentliggjorde i sit katalog fra 1978 over Abildgaards tegninger (for Statens Museum for Kunst) hans hastigt nedkradsede blyants- og penneudkast til stikket som sin fig. 12. Hun finder i sin karakteristik, at det er

en underlig uvirkelig, melankolsk, næsten uhyggelig stemning, der dominerer. Kompositionen er bygget op med et barokt anlæg af symmetriske trapper, men det hele er skudt skævt hen til den ene side af billedet, det betoner noget usikkert, ustabil. Vrimlen af mennesker til og fra templet, deres rådvilde miner, den mærkelige kurvemand, alt samarbejder om at give beskueren fornemmelsen af en drøm, som er på vej ind i mareridtet.⁶

Det lyder jo nærmest som tysk ekspressionisme fra omkring og lige efter 1. verdenskrig, men beskrivelsen bekræftes hverken af skitsen eller kobberstikket. Begge er rationelt sammensat og net arrangeret – det »rådvilde« forekommer snarere »determineret«.

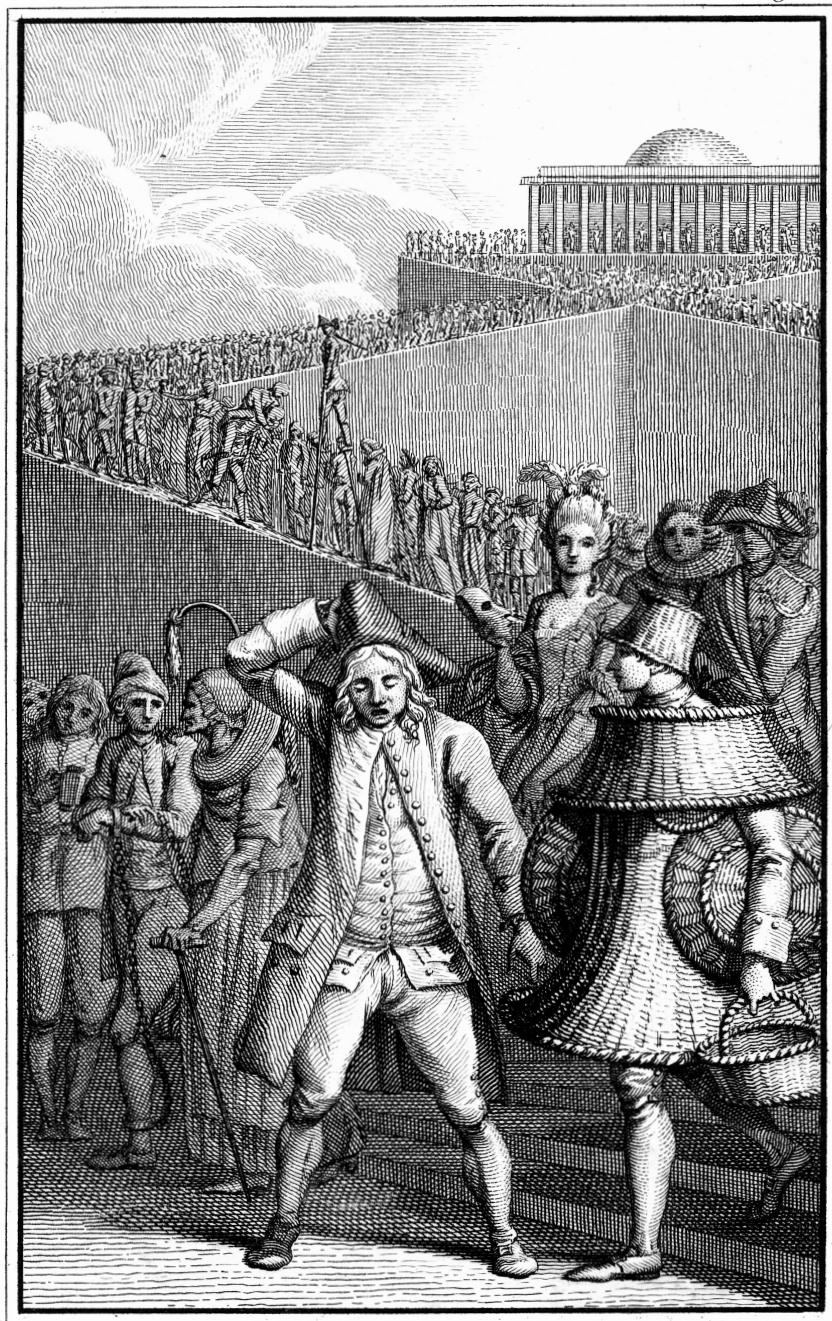
8 år senere ser Else Kai Sass i sin bog *Lykkens Tempel* fra 1986 – muligvis med fin ironi – sin forgængers personlige indtryk af skitsen som »et interessant eksempel på kunstnerisk indføling«. ⁷ Hvor Skovgaard gav op over for kurvemandens identitet, har Sass imidlertid studeret det tekstlige forlæg og kan derfor identificere en del af de afbildede personer som ewaldske. ⁸ Hun gengiver både Abildgaards skitse og det endelige stik, hver endda 2 gange, ⁹ men sigtet med hendes bog er i øvrigt først og fremmest at tyde og tolke Abildgaards kamin-skærmsmaleri fra 1785 med den påmalede latinske titel *Templum Fortunæ*. Det afføder et par problematiske tilbageprojiceringer fra den yngre skærm til det ældre stik.

Sass optrykker til orientering hele Ewalds novelle, ¹⁰ men har alligevel ikke sat en rigtig etiket på alle de personer, Abildgaard har fremdraget. En tekstnær bildegennemgang giver udbytte. ¹¹

Scenen

Sass sandsynliggør i sit Ewald-kapitel, ¹² at når den abildgaardske tempelbygning ikke svarer til Ewalds, skyldes det indflydelse fra det 17. århundredes rekonstruktionstegninger af Fortuna-templet i Praeneste (Palestrina) sydøst for Rom. Disse synes efter de afbildninger, hun bringer, at være mere klassicistiske end barokke. I baggrunden af sit billede viser Abildgaard templet øverst til højre ¹³ under en klar himmel som en antik bygning med 12 søjler i fronten (en 13. og sidste skæres af ved stikkets højre rand), ¹⁴ og midt på taget hæver en flad kuppel sig, som ligner yderkuppen på det romerske Pantheon-tempel. I stikkets højreside dannes en lodret linje, førende fra manden nederst med en dragt af tre omvendte kurve i aftagende størrelse over det mørke hår på den runde isse af en præst op til kuplen, der buer mod himlen. Pointen med gentagne buer opefter som en art pilespidser er fra tegnerens side måske skjult ironi, fordi flertallet af hans identificerbare personer bevæger sig i den modsatte retning: ned og bort fra Lykkens Tempel. Over de tætpakkede ramper øverst til venstre er himlen fyldt med nogle kraftige skyformationer, hvoraf de underste seks er svulmende panderter til tempelkuppen, mens de tre øverste buer truende nedad. På Abildgaards udkast skjules en del af templet af en hvid sky, som måske går tilbage til bjergtoppen i Ewalds fortælling, der er »ganske bedækket med lyse Skyer« (62) – men den færdige illustration har ikke dette træk med. Stikkets tunge skyer kan være et resultat af Clemens' professionelle skraveringskunst.

I mellemgrunden ses et stort trappeanlæg med ramper eller trappeløb, der fra to sider langsomt hæver sig mod tempelplateauet og krydser hinanden, så der opstår to retvinklede trekkanter, som er forbundet med hinanden til et liggende timeglas. I disse dannes i jordhøjde nogle store tomme og utilgængelige rum, der med nøgne, glatte og uoverstigelige vægge ligner fængselsgårde. En linje lige opad udgøres af sammenstødet på 90 grader af det forreste trappeløbs to

Abildgaard inv.

Clemens Sculpt.

fjerneste indermure og fortsætter, så den præcist rammer den femte tempelsøjle fra venstre, som atter markerer kuplens begyndelse på det flade tag. Nedefra begynder den med den solbelyste læg på det højreben, som kurvemanden har plantet på jorden. Linjen er ikke med på Abildgaards tegning og må skyldes Clemens.

I forgrunden forneden til højre ses eller anes trappetrin, hvis retning må være 90 grader på mellemgrundsrampen.

Stikkets tempel er helt og holdent konstrueret af Abildgaard og tydeliggjort af Clemens. Først da billedet skal befolkes, retter kunstneren ind efter teksten.

Personerne

Ewalds unavngivne jegfortæller er naturligvis ikke med – hans rolle er overgået til den udøvende kunstner.¹⁵

I forgrunden anbringer Abildgaard seks af novellens figurer, hvoraf fem er mænd. De fremtræder i positurer *en face*, næsten som emblematiske statuer. Yderligere to, en kvinde og en mand, gengives i perfekt profil, begge med en nedhængende og let bøjet venstre arm, hvis hånd henholdsvis hviler på en krykke og bærer på en lille kurv, mens deres højrearme er skjult. Dette gruppebillede er sammensat af Abildgaard.

Hver for sig tilhører de afbildede det typeregister, Ewalds jegfortæller opregner. Forrest står i hel figur den søvnige og ugidelige flegmatiker *Gierne-Roe*, gabende med »en opsperret Mund« (67), med lukkede eller stærkt nedadrettede øjne og – som kvinden til venstre under hans højre albue og kurvemanden lige til højre for ham – med venstre arm slapt nedhængende. Mest energisk er hans højre arm, der er løftet over hans hoved og beskæftiget med enten at sætte en tricornehat på eller tage den af. Den *uheldige frier*, af Ewald kaldt en »Hob Kurve, som syntes at flytte sig paa et Par menneskelige Been« (68), er bogstaveligt iklædt tre kurve som en herrekjole, trøje og hat og har yderligere en stor flad kurv under hver arm og en lille i venstre hånd (en sidste magen til skal nok indtænkes i den usete højre hånd). Kurvene, som han har fået af kræsne eller hovne kvinder, har nydelige afrundede former og belyses kønt af solen fra højre. Figuren bliver netop ved denne realisme mere absurd, end hvis han var fremstillet forvrænget. I teksten sukker han over kvindekønnet i et selvmedlidende udråb, men både Abildgaards skitse og Clemens' stik kaster skygger over hans øjne og mund,¹⁶ så afslagene har stivnet ham til en maske, en rigtig nowhere man.

Bag disse to hovedfigurer står nogle i anden række, stadig i jordniveau. Yderst til venstre løfter en barhovedet mand med et sløvt og skævt ansigt et krus med fod og tragtformet munding til brystet. Det er vel *Immerdurst*, Gierne-Roes alkoholiske selskabsbroder, som ifølge Ewald »ravede ved Siden af ham« (67).¹⁷ Ved denne mands side står en lænket mand med en bondes uldhue på hovedet. Det

kunne være en legemliggørelse af Ewalds idé om, at de, der søger Lykkens Tempel, for at komme ind ubetinget må underkaste sig affekterne, lade sig behandle som »Slaver« og »trække ved Lænker af deres Beherskerinder« (65), kort sagt være »lænkebundne« (71).¹⁸

Prominent anbragt er to kvinder, der på sæt og vis af Gierne-Roes solbeskinnede højre underarm forbindes til et par. Den ene til venstre for Gierne-Roe på scenens gulv i skyggesiden er en hæslig, gammel og mager kælling monteret med skøgestraffereds-kabet fedel, som er en violinformet transportabel gabestok med hul til halsen¹⁹ og en rævehale på stativ påhængt til at vaje over issen. Trods sin alder har hun rullet ærmet på venstre arm op til over en knoklet albue. Den anden er en yppig yngre dame stående på sjette eller syvende trappetrin, hævet over jorden. Hun belyses af solen på hår, ansigt og barm, er indbydende décolletteret og har en maske halvt løftet i højre hånd til tegn på, at hun er rede til bedrag, falskhed, hykleri. Hendes venstrearm hænger i lighed med de andres slapt ned, hvad der dog – klarest på udkastet – afslører, at den er æggende nøgen til lige over albuen. Det dyre fjerarrangement i hendes hår eller paryk signalerer, at hun går efter rige mænd. Hendes hårpynt er på udkastet tydeligt nok strudsefjer, en luksusmode, der ved forordning af 2. januar 1783 skulle blive forbudt, men alligevel fortsattes.²⁰ At hun kan være en af de kvindelige guider til tempelportene, som Ewald betegner med ordet *Affecter*,²¹ stemmer ikke med, at hun fjerner sig fra Lykkens Tempel og i øvrigt mangler et følge af klienter.²² De to figurer kan bedre være de »Qvindes-Personer af et fælt Anseende«, altså *prostituerede*, som Ewalds jegfortæller bevidst undgår (69). Ligheden mellem kurvemandens papagtige profil i sollyset og den gamle skøges silhouet i skyggen skal måske antyde, at de begge er et resultat af invalideret eller forlist kærlighed. Belysningen af trioen Gierne-Roe, kurvemanden og strudsefjersdamen, som får dem til at udgøre en trekant, der breder sig ud mod basis i jordhøjde, har Clemens iscenesat, for lys-mørke-fordelingen er ikke udkastets, men Abildgaard må have godkendt den.

Yderst til højre ses to ældre mænd, som Ewalds jegfortæller møder og straks opfatter positivt: »En uforsagt, skiønt nedtrykt Dyd fremskinnede af deres hele Væsen« (69). *Officeren* med bind for det ene øje og opbundet arm forestiller utvivlsomt »en graahærdet Krigsmand, fuld af Ar og Skrammer« med den »mere end tarvelige Klædedragt«. Ved siden af ham står en *præst*, der svarer til den hæderlige gamle lærer, som har hjulpet mange unge ind i Lykkens Tempel uden selv at komme der. De to har til fælles, at de fuldstændig er blevet glemt af dem, de bistod og gavnede.²³ Nu har de valgt at gå til nøjsomhedens bolig med udsigt – bogstaveligt og overført – til den evige lyksaligheds bjergtop. På udkastet er de omhyggeligt gråtonede, Clemens har forstærket dette til et bastant mørke, skønt de naturalistisk betragtet skulle stå i sollys.

Personen i første mellegrund skrævende på »saa høie Stylter, at man maatte faae Hoved-Svimmel af at see paa dem« (74), kan være en højtravende forfatter, der søger op til templets 6. port, skribenternes. Han har en meget lang hårpisk

stikkende ud fra baghovedet, hvad der nok skal ligne den kunstige stangpisk, det præjssiske militær anvendte, og han bærer tricornehat (begge dele også på udkastet). Set fra Ewalds poetologiske stude i 1764 er det da velsagtens en Klopstock-eftertilignende *odedigter*.²⁴ Den mand, der foran stultegængerer rider den modsatte vej på en anden mands skuldre (hvad der er tydeligere på tegningen end på stikket), kan være en *lykkeridder* som ham, der over fortællingens 7. port, narrenes, er forestillet (dvs. afmalet) i skikkelse af en Harlekin »siddendes paa Lykkens Skuldre« (74). Parret er under alle omstændigheder med sikkerhed på vej ned og har opgivet at fægte sig ind i den jordiske lykkes tempel. I nærheden af disse karikaturer ses en mand i præstekjole med krave og noget, der måske er en meget høj kvindeskikkelse pegende opefter. De skimtes også på udkastet, men har ingen plads i Ewalds fortælling og kan være forslag til variation af menneskene i den lange kø på steder, hvor forskelle endnu kan opfattes. I anden og tredje mellemgrund og i baggrunden afbildes utællelige og helt anonyme skarer med uvis gåretning (mest uklart på stikket).

Bevægelse

Abildgaard må bevidst have udvalgt sig nogle bestemte skikkelser fra Ewalds menneskegalleri til sin visualisering.²⁵ Det havde været i tidens artigste stil at illustrere den moralske idealisme, som jegfortælleren er noget tiltrukket af, og som til sidst bringer ham i armene på Eusebia og – i drømmefiktionen – lover ham en ædel evighed. Eller Abildgaard kunne med Ewald have latterliggjort alle de naive mennesker, der jager den vulgære lykke på timelighedens børs, mestendels forgæves. Det havde givet mange grovkommiske kontraster, egnet til kobberstikkets sort-hvide verden, som hos William Hogarth i England. Men han gjorde ingen af delene. Han koncentrerede sig om dem, der opgav håb og ambitioner og besluttede at lade skæbnen eller tilfældet råde – fabelens desillusionerede tabere.

Så elendig Ewalds jegfortæller end vurderer, at disse figurers eksistens er, kan de i Abildgaards tolkning høste en indirekte sympati for deres uhyklede menneskelighed. De skiller sig frivilligt ud fra køen af de stræbsomme spekulanter og søger i ligegyldighed, skuffelse, trods eller desperation ned ad trapperne mod gulvplanet. Og det er jo det stude, hans jegfortæller, kunstnerparret Abildgaard-Clemens og den, der til enhver tid læser teksten, møder dem på. De går fra »Lykkens Porte« (67) og lader sig gerne, ja ligefrem med fryd, indlægge på »Lykkens Lazaret« (66 og 69), et ord, der betegner dem som sårede i livets kampe, dog uden at præcisere nogen heltegeringer. Den ene del af dem ligger som uforbederlige flegmatikere og stoikere under for »Dorskhed« (66) i en art fatalisme og foragter alt inklusive sig selv. Den anden del dyrker som epikuræiske materialister en grov »Letsindighed« (66) og tilbøder udelukkende »Bacchus og Venus« (67) – læs: druk og hor – uden at betragte sig selv med nogen som helst

alvor. Fælles for de to grupper er, at de ikke tillægger den menneskelige vilje kraft til at ændre deres tilstand, endsigse befri dem fra den. Det er en tragisk moral, måske typisk for en overgangsperiode. Heroverfor udser den fortjente officer og ungdomslæreren sig så nøjsomhedens spartanske hytter, men er dog ved det mørke, der sluger dem, lige så oversete i stikkets komposition som i deres borgerlige liv.

Fortolkning og perspektivering

Alle individualiserede personer i Abildgaards og Clemens' illustration til »Lykkens Tempel« er karakteriseret, behandlet eller antydet et eller andet sted i Ewalds tekst. Det kan så være forvirrende, at nogle af figurerne dukker op i ændret gestalt eller funktion eller begge dele på Abildgaards kaminskærm fem år senere.²⁶ Inspirationen kan dog kun være gået fra bogillustrationen til det friere og måske mere personligt stemte kaminskærmsmaleri. At sætte Ewalds skikkelser, som i 1780 er præcise i al deres typologiske ensproethed, ind atomistisk i en mere universel ikonografi til forudspejling af kaminskærmsallegorien i 1785, er næppe berettiget.²⁷

Abildgaard benytter i 1780 lejligheden til at opstille et gruppeportræt af dem, der hverken tager imod religionens eller moralens trøst, men beror på sig selv, på godt og ondt. Det minder lidt om den programmatisk ateisme hos J.P. Jacobsen, hvis døende Ulrik Christian Gyldenløve anno 1658 i kapitel V af romanen *Marie Grubbe*, 1876, forgæves spørger efter et sted, der hverken er Himmerig eller Helvede, men bare er »en dyb, dyb Grav (...) for dem, der gik deres egne Veje, en dyb, sort Grav ned til Ingenting, slet ingen Verdens Ting«.²⁸ At nogle sjældne få i nøjsomhedshytterne kan glemme det utaknemmelige standssamfunds forkerte værdiprioriteringer og vente på bedring i evigheden, interesserer derimod ikke Abildgaard.

På sygehuset kan tabere leve uden at blive affordret bod og ruelse. De egentlige fæhoveder, som jegfortælleren i forbindelse med den almindelige brede portindgang ironisk kaldte »skikkelige Folk«, er identisk med den talstærke mængde »af alle Stænder, dog især af Studerende« (77). De gennemskuer ikke, at det jordiske stormagasin for lykken er et bedrag, og bruger alle deres kræfter på at avancere i køen. Jo tættere de i stikkets perspektiv kommer til tempelindgangen, jo mindre bliver de for til sidst at være reduceret til anonyme kroppe. Derved betones det kunstnerisk, at de gik i den forkerte retning. På denne særlige bagvendte facon er Abildgaard anno 1780 en forløber for en kommende moderne humanisme, endnu langt fra sejrende, men med et potentiale. Den purunge Ewald anno 1764 er over for ham en idealist af den art, som i 1770'ernes europæiske genikult netop er ved at gå af mode. Den lidende Kristus afløses – hos fx den unge Goethe og to tiår senere Schack Staffeldt i dansk lyrik – af den lidende Prometheus.

1760'ernes bedste æstetik, G.E. Lessings *Laokoon: oder über die Grenzen der Mahlerey und Poesie*, 1766, fastslår, at digtning skildrer handlinger og bevægelse i tid, mens bildende kunst fastholder samtidighed ved figurer i rum. Denne konstatering kan være årsagen til, at Ewalds jegfortæller lægger afstand til disse afvigere, der takker nej til dyd og til nåde: »Deres Adfærd svarede fuldkommen til det Begreb, som man havde gjort mig om dem. Nogle syntes ligesom følelse, andre stoiede, løb omkring og bar sig ad, som halv afsindige Mennesker« (67).

Men Abildgaard-Clemens forlener de samme typer med en næsten statuarisk værdighed. Abildgaard var hele livet skeptisk over for kirker og deres præster og bekendte sig til trosfrihed, tolerance og den enkeltes frie skøn.²⁹ Hans valg af personer til den eneste illustration til »Lykkens Tempel« kan være en demonstration, en skjult programmerklæring imod den pietisme, der var Ewalds baggrund og nok også hans slutposition. En vis uklarhed indtræder, fordi der er grænser for, hvor direkte en illustratør kan gå imod den tekst, han har påtaget sig at billedliggøre. Trods alt hedder det umisforståeligt, at jegfortælleren ved sin rundgangs begyndelse »fattede det faste Forsæt, i hvordan det og maatte gaae mig, aldrig at udvælge Veien til Lykkens Lazaret« (69). Hvis Ewalds jeg ikke kunne realisere sine dydige hensigter i andet end en drøm, der kom og gik, var Abildgaard ligeledes hæmmet og måtte nøjes med at lade måden, han komponerede sin tegning på, røbe sympati for dem, der forsøgte at blive og være sig selv.

Litteratur

- Borup, Morten (udg.): *J.P. Jacobsen: Samlede Værker*, I. København 1924.
- Christensen, Charlotte: *Maleren Nicolai Abildgaard*. København 1999.
- Ewald, Johannes: »Lykkens Tempel. En Drøm«, i: *Forsøg i de skønne og nyttige Videnskaber*, Tredje Stykke, s. 49-90. København 1764.
- Ewald, Johannes: »Lykkens Tempel. En Drøm«, i: Johannes Ewalds *Samtlige Skrifter*, I, s. 1-34. København 1780.
- Ewald, Johannes: »Lykkens Tempel. En Drøm«, i: Brix, Hans, og Kuhr, V. (udg.): *Johannes Ewalds Samlede Skrifter efter Tryk og Haandskrifter*, I, s. 66-82. København 1914.
- Kragelund, Patrick: *Abildgaard. Kunstneren mellem oprørerne*, 1-2. København 1999.
- Sass, Else Kai: *Lykkens Tempel*. København 1986.
- Schiermann, Hans (udg.): *Oversat Poesie for Poeter og Kunst-Dommere*, 1. Stykke. København 1762.
- Skovgaard, Bente: *N.A. Abildgaard. Tegninger*. København 1978.
- Sneedorff, J.S.: *Den patriotiske Tilskuer*, årgangene 1761-1762. Sorø.
- Sørensen, Peer E.: *Håb og erindring. Johannes Ewald i oplysningen*. København 1989.

Noter

1. Christensen 1999, s. 75.
2. Abildgaards udfordringer af den københavnske offentlighed i 1780 i Ewald-udgaven behandles af Sass 1986, s. 124-129, Kragelund 1999, s. 317-319, og Christensen 1999, s. 147.
3. Christensen 1999, s. 147.
4. Tal indsat i rund parentes angiver side i Ewalds *Samlede Skrifter*, I, 1914.
5. Et »Rygkets Tempel« forekommer i *Den patriotiske Tilskuer*, nr. 157, 19. juli 1762, i en anmeldelse af Alexanders Popes satire »The Temple of Fame. A Vision« fra 1715 i en dansk oversættelse (ved Hans Schiermann i *Oversat Poesie for Poeter og Kunst-Dommere*, 1. Stykke, 1762), men en opvågningsproces er ikke med her. I nr. 191 for 15. november 1762 bringes en drøm om et »Forfatterens Land«, der bl.a. rummer en flod, hvor man bedst lader sig drive hen med vinden og strømmen og endog sover sødt uden at drømme det ringeste – jeget vågner »af Skræk«, da han beordres til at sejle imod strømmen for at komme tilbage til »de Aarvaagnes og Levendes Land«. En drøm om »de Viises Land« i nr. 199 for 13. december 1762 slutter med, at drømmefortællerens vejleder forsvinder, og »jeg vaagnede«.
6. Skovgaard 1978, s. 115.
7. Sass 1986, s. 223.
8. Sass 1986, s. 56-60, 76-79, 86.
9. Sass 1986, s. 54 og 92; 57 og 78.
10. Sass 1986, s. 227-233.
11. I det følgende ses der bort fra de lærerige kunsthistoriske og samtidshistoriske kommentarer, Sass og andre Abildgaard-forskere (Carsten Bach-Nielsen, Charlotte Christensen, Povl Eller, Patrick Kragelund og Meir Stein) har afgivet med henblik på forståelse af kaminskærmsmaleriet fra 1785.
12. Sass 1986, s. 54-69, jf. Kragelund 1999, s. 146-150.
13. Det bør lige erindres, at originaltegningen bliver spejlvendt ved overgangen til kobberstik, så der byttes rundt på højre og venstre. I det følgende henvises til stikket, hvor ikke andet udtrykkeligt er bemærket.
14. På Abildgaards udkast er bygningen længere, med en 15-16 søjler, men stadig afskåret i tegningens yderkant.
15. Sørensen 1989, s. 324, hævder med urette i en billedtekst, at stikket »viser hovedpersonens møde med en, der netop har fået en kurv af sin elskede«. I hans billedgengivelse sammesteds dækkes i øvrigt noget af templets grundvold af en hvid klat (en fejl, der stammer fra det fotografiske optryk af Ewalds *Samlede Skrifter*, I, 1914, i 1969). I hans titelregister s. 433 skal den første henvisning til »Lykkens Tempel« rettes fra 223 til 323.
16. Skovgaard 1978, fig. 12, synes at være den lyseste moderne reproduktion af tegningen, Ewalds *Samlede Skrifter*, I, 1914, mellem s. 67 og 68, og Kragelund 1999, s. 150, tilsvarende af stikket. Sass' reproduktioner af begge er for mørke.

17. Sass fastslår dog, at Immerdurst ikke er med hos Abildgaard, og tyder kruset som en rasledåse til tigning hos samfundets udskud (Sass 1986, s. 60 og 86). Mens Ewalds tekst opviser en stor variation af menneskelige originaler og karikaturer, deriblandt religiøse og verdslige hyklere, snobbe og øjentjenere, byder den dog ikke på nogen, der lever ved og af simpelt og bogstaveligt tiggeri.
18. Sass 1986, s. 82-86, henviser ved sin kaminskærmstolkning til, at en lænket mand kan være en straffefange (i tidens sprog en »Slave«) af den art, som man så på de københavnske gader og kunne leje til forefaldende groft arbejde. Men en sådan optræder ikke i Ewalds novelle, som ikke kan verificeres geografisk. Derfor kan det da godt tænkes, at Abildgaard har benyttet dette særprægede lokalkøbenhavnske fænomen til sin skildring af en person med affektlænker på.
19. Sass 1986, s. 79-82, bemærker i anledning af kaminskærmen, hvor fedelen med huller også til hænderne er malet i fuld form, at det svarer til endnu bevarede museumsgenstande.
20. Jf. Sass 1986, s. 96.
21. Sass 1986, s. 59.
22. Christensen 1999, s. 157, foreslår, at damen »vel« har været igennem en af de porte, der var forbeholdt kvinder, nemlig henholdsvis sminkede pyntedukker og kurtisaner. Efter jegfortællerens rapport kan de, der igen udstødes fra disse, enten ty til porten for de skinhellige, der gør bod, eller også tage vejen ned til Lykkens Lazaret (75-76).
23. Sass 1986, s. 86, påstår, at præsten ikke findes nævnt i Ewalds novelle – åbenbart i ukendskab til, at specielt ordet »Lærer« hos Sneedorff ofte betyder en præst (fx *Den patriotiske Tilskuer*, nr. 2, 23. januar 1761), og at et præstekald tilsvarende kan hedde et »Lære-Embed«.
24. Sass 1986, s. 55, citerer Ewalds omtale af styltegængere uden at gøre opmærksom på, at den kun gælder skribenter af en vis skole.
25. Det er en underdrivelse, når Christensen 1999, s. 155, anfører, at Abildgaard ikke slavisk illustrerer alle tekstens lokaliteter.
26. Sass 1986, s. 86, noterer fx forgrovelsen af præsten til en åndløs fedegrís, »mæt og glad«, jf. hendes billeduddrag s. 79.
27. Christensen 1999, s. 157, sammenfatter sin behandling af 1780-stykket med formuleringen, at »det er ikke muligt at identificere alle elementerne med Ewalds parabel: Abildgaard uddrager essensen af fabeln og skaber et selvstændigt kunstværk«. Men »essensen« af Ewalds fabel udgøres netop ikke af disse figurer, som jegfortælleren snart væmmes så stærkt ved, at han for alt i verden vil holde sig borte fra Lykkens Lazaret (67) – og så hører læseren ikke mere hverken om dem eller deres kursted. Christensens ord kunne bedre gælde kaminskærmen, som hun derpå går over til at behandle med det resultat, at »Abildgaard iscenesatte Ewald« (s. 164).
28. Borup 1924, s. 91.
29. Kragelund 1999, 2, 314-328.

Et brev fra Poul Martin Møller til Rasmus Møller

Seven years ago, The Royal Library bought an unknown letter from Poul Martin Møller to his father Bishop Rasmus Møller. The letter is dated 13 of August 1836, and is only the third known letter from 1836. Møller writes about public and private matters: the latest news from Copenhagen's cultural life, the university and his concerns about the family's economy and his children's education. The letter is transcribed and provided with explanatory notes.

I begyndelsen af 2003 anskaffede Det Kongelige Bibliotek et hidtil ukendt manuskript af Poul Martin Møller (1794-1838) – et fire sider langt brev i lille oktav, der beskriver allerede kendte forhold i Møllers private biografi.¹

Understregninger i brevet gengives her med kursiv, sideskift er indsat i fir-kantede parenteser, det samme gælder de to suppleringer, der er indsat af hensyn til læsningen af brevet. Møllers egne rettelser, de genetiske varianter, otte i alt, gengives ikke. Alle bortset fra en enkelt drejer sig om små rettelser af ortografi eller interpunktion. En enkelt rettelse bør nævnes. Det er tilføjelsen over linjen af »Bestyreren« midt i det afsnit på blad 2r, der begynder med »Nu har jeg da sat mine Børn«. Angiveligt var hensigten den, at tilføjelsen skulle erstatte det personlige pronomen i 3. person maskulinum objektform »ham«. Rettelsen er ikke ført helt til ende, og i transskriptionen har denne apori fået lov at stå. Også Møllers særegne ortografi og interpunktion gengives som den er overleveret.²

Brevet lyder i sin helhed som følger:

[1r] Kjæreste Fader!

Kjøbhvn. 13 Aug.
1836

Jeg takker Dig mange Gange for al Din mod mig og min Familie udviste Godhed og Kjerlighed. – Vi kom efter vor Plan i god Tid til Rønnede-Kro om Aftenen og endnu mere betids til Kjøbenhavn den næste Dags Eftermiddag, hvor vi forefandt vort Huus i samme Stand, hvori vi havde forladt det. – Dine Ærinder har jeg, som det sig burde, røgtet, fra Fru Møller skal jeg takke meget for de tilsendte 20 Rdlr.; fra Kjøbmand Meilsøe har jeg modtaget en Quitting for de 2 Rdldr. for Hvid, hvilken beroer hos mig til Afhentelse, hvis den skal bruges som Bilag ved et Regnskab. – De 4 Rdlr. til Reitzel har jeg anmeldt som mig af Dig [1v] leverede, men har dog ikke strax udbetalt ham dem, da jeg for Tiden ved min Reise var kommen noget i Pengeforlegenhed. Men dette er da en Sag mellem ham og mig.

Den bekjendte Literatus Tønder, der gik omkring og solgte sine Arbejder under Navn af »Gammelt og Nyt«, er for nogen Tid [siden] fundet død i sit Værelse, medens hans Dør dog var tillukket udenfra; saa at han rimeligviis er bleven qualt af Mordere. Man opdagede først hans Legeme, da det ved Stanken anmeldte sig for Naboerne. Han skal i sit halve Betlerliv have samlet sig en betydelig Formue, som dog for Størstedelen er udenfor Røvernes Vold, da han havde kjøbt Statsobligationer, som lyde paa hans Navn. En Examinatus juris ved Navn Worm (altsaa ikke, som Rygtet først har gaaet, Janus Worm), der pludselig under et falsk Navn var reist til Lybek er derfra hentet [2r] tilbage som stærkt mistænkt for Deelagtighed i Mordet. Han skal allerede have tilstaaet at være i Besiddelse af nogle af den Dræbtes Penge, men fragaaer hidtil at have nogen Deel i Drabet. Om denne Historie taler man for Tiden i Kbhvn., saasnt man har bemærket, at »Veiret er godt.«

Nu har jeg da sat mine Børn foreløbig i von Westens Institut, med det udtrykkelige Forord, at jeg, uden Fortrydelse fra Bestyrerens Side, maa tage dem ud af dette Institut og sætte dem i Latinskolen, naar de bliver 10 Aar gamle. Før kunne de nemlig ikke blive optagne i nogen offentlig Latinskole. Jeg sagde *ham* Bestyreren, at Drengene ingen Ting havde lært i Jfr. Sibberns Skole. Han svarede, at det var en bekjendt Sag, at denne Forberedelses-Skole nu var ligesaa maadelig, som den nylig har været berømt. – Den første Dag, jeg lod Børnene gaae i Skolen, maatte jeg allerede lade dem faae 15 Bø[2v]ger.

Nu har jeg da begyndt mine gamle Forretninger i Borgerdydskolen, og er gandske restitueret fra min Sygdom. Jeg troer især, jeg er kommet mig af Reisen herind. – Bindsbøll har sagt til Chr. Winther, at han ikke agter at fortsætte Striden med Hans: hvad han forresten meente om Hanses Svar, har han beholdt in mente. – Ved Universitetet har en Scheel faaet det juridiske Professorat, og Ussing, hvem man sagtens ikke gierne vil støde for Hovedet, er bleven surnumerair Assessor i Hof- og Statsretten. – Reitzel er sat under Tiltale fordi han har havt til offentlig Udsalg et i Norge foranstaltet Aftryk af den Afhandling i Fædrelandet, som her var bleven undertrykt. Hvad der nemlig trykkes paa Dansk i Udlandet, maa her ikke forhandles, uden det kommer under foreløbig Censur. – Jeg beder Dig bringe Knud og Sine, Hans og Lovise, Jfr: Ross o.s.v. mange Taksi[1r]gølgelser for deres Artighed mod mig og Mine. Din hengivne Søn P. Møller. (Skr[efve]t med en slet Staalpen).

Som det fremgår, er brevet stilet til Møllers far, biskop i Maribo Rasmus Møller (1763-1842), og det er dateret »13 Aug. 1836«. På dette tidspunkt var Møller professor i filosofi ved Københavns Universitet, en stilling, han havde haft siden 1831, og han var stadig alene med sine børn. Hans første kone Betty Berg, med hvem han giftede sig 30. juni 1827, var død 30 år gammel den 15. maj 1834. Møller giftede sig igen i julen 1836 med Eline Bülow (1804-76).

Der kendes kun to breve fra Poul Møller fra 1836; et, hvori han takker for optagelsen i Det norske Videnskabernes Selskab i Trondheim (fra 10. oktober), og et udateret brev fra slutningen af 1836, også stilet til hans far, hvori han bl.a. fortæller om sit forestående bryllup med Elise Bülow.³

Brevet her bekræfter det forhold mellem far og søn, der kendes fra den øvrige del af korrespondancen mellem de to. Poul Møller takker for besøg på bispegården og for den hjertelige modtagelse, der blev ham og hans familie til del. Han har efter al sandsynlighed haft sin kommende kone Eline Bülow med til Maribo, siden han refererer til »mig og min Familie«.

Den respekt, der kendes fra de tidligste breve, er uforandret. Der er ikke blot tale om tvungen respekt for *pater familias*, men også om en høj grad af frihed mellem de to. Poul Møller var altid i økonomiske vanskeligheder, tidligt må han tage masser af ekstraarbejde i form af undervisning for at få enderne til at mødes, ligesom han gang på gang må bede faren om at hjælpe med lån. Hvad han også altid gør. Brevet viser at de økonomiske trængsler, selv for en mand med profesorsorge, tilsyneladende var kommet for at blive; om det er farens ærinder, han besørger, den sensationelle og slibrige mordsag om Tønder og juristen Worm, han omtaler, eller det er børnenes skolegang, så drejer det sig hver gang om penge.

Møller skal ordne en række økonomiske sager for sin far efter hjemkomsten fra Maribo, hvad der giver ham lejlighed til, naturligvis kun for en kort stund, at strække sin likviditet en smule. Han overtager farens mellemværende med boghandler C.A. Reitzel (1789-1853) og øger dermed for en stund sin kontantbeholdning.

Sagen om mordet på Jens Peter Tønder (1773-1836), begået af den smukke og begavede jurist Petri Claudius Ferdinand Emil Worm, var dette års mest omtalte og mest spektakulære mordsag: den 27. juli 1836 dræbte Worm (1814-1838) Tønder, stjal hans penge, medaljer og statsobligationer.

Møllers lakoniske beskrivelse af, hvordan Tønders lig blev fundet, »da det ved Stanken anmeldte sig for Naboerne«, er kun alt for levende. Worm havde tilsyneladende alt det, der skulle til for at vinde sympati, rovmorder eller ej; han var ung, smuk, en sværmerisk, poetisk begavelse, fyldt med religiøsitet og fantasi i det helt rigtige forhold. Den læsende offentlighed håbede til det sidste, at kongen ville benåde Worm. Det skete ikke. Den 8. september 1838 kunne Højesteret stadfæste, at han »bør miste sin Hals og hans Hoved sættes paa en Stage«. Hvad der også skete den 20. november samme år.

Børnenes skolegang ligger Møller på sinde, men er ikke uden problemer. Dårlige erfaringer på Jomfru Sibberns Skole, får ham til at flytte børnene til det von Westenske Institut. Det var en lærd skole beliggende i Nørregade i København. Skolen blev oprettet 1799 af Johan Christopher Westen (1769-1841) og fungerede i små 100 år frem til 1893.

Poul Martin Møllers lillebror Hans Ulrik Møller (1796-1862) udgav i 1834 *Forsvar for den evangeliske Kirkes Grundsætning*. Udgivelsen blev anmeldt af religionslærer på Borgerdydskolen, den senere biskop Severin Claudius Wilken Bindsbøll (1798-1871) i *Maanedsskrift for Litteratur* (XV). Hans Ulrik Møllers

reaktion på Bingesbølls anmeldelse gav efterfølgende anledning til strid. En strid som Bingesbøll, ifølge digteren Christian Winther (1796-1876), har besluttet sig for ikke at fortsætte.

Møller orienterer også faren om seneste nyt fra universitetet. Officeren, juristen, den senere justitsminister Wilhelm Anton Scheel (1799-1879) disputerede på opfordring af universitetsdirektionen for den juridiske doktorgrad i 1836, og blev samme år udnævnt til professor ved det juridisk fakultet. Scheels konkurrent til embedet, den jævnaldrende jurist og politiker Tage Algreen-Ussing (1797-1872) blev som plaster på såret udnævnt til ekstraordinær (»surnumerair«) landsoverretsassessor, inden han i 1840 tiltrådte professorembetet på det juridiske fakultet.

Boghandleren Carl Andreas Reitzel (1789-1853) er kommet i karambolage med censuren. Sagen drejer sig om *Bidrag til Kundskab om den danske Presses Tilstand*, som *Fædrelandets* redaktør Johannes Dam Hage (1800-1837) havde fået trykt i Norge. Reitzel havde ikke fået censurens tilladelse til at distribuere den, hvorfor politiet var mødt op hos Reitzel og havde tvunget ham til at udlevere de eksemplarer af Hages pjece, han havde liggende. Rygtet om myndighedernes indgreb over for Reitzel er nok løbet forud for offentliggørelsen, siden den først står at læse i *Fædrelandet* nr. 98 den 13. august 1836.

De afsluttende hilsner er til broren Hans Ulrik Møller og hans kone Louise (1804-78), hans næst yngste søster Nielsine Marie Møller (1802-54), kaldet Sine, og hendes mand Knud Sidenius (1802-56). Endelig er der også en hilsen til »Jfr: Ross« – forfatteren Petronella Margrete Ross (1805-75), som i mange år tjente i huset hos biskop Rasmus Møller. I 1871 udgav hun i Nykøbing Falster erindringerne *Skildringer af Biskop Dr. Theol. Rasmus Møllers private Liv, et Minde-skrift for Familie og Venner*.

Om den sidste bemærkning i parentes »(Skrevet med en slet Staalpen)« er der blot at sige, at den ikke har lagt hindringer i vejen for læseligheden. Brevet er skrevet med en meget læselig håndskrift, stort set uden rettelser, og disponeret så snævert, at Møller for at få plads til brevets afslutning, har vendt det foldede ark på hovedet, og skrevet brevet færdigt øverst på blad 1r, oven over det indledende »Kjæreste Fader!«.

Noter

1. Det Kongelige Bibliotek, NKS 4783, 4°.
2. Det gælder f.eks. »offentlig« og »Statsretten«.
3. Se Morten Borup *Poul Møller og hans Familie i Breve*, bd. I-III, København 1976; bd. II, s. 75-76 og 77-79.

Kim Steen Ravn

Jubilæumsanmeldelse

Lis Jacobsen f. Rubin (1882-1961): Studier til det danske Rigssprogs Historie fra Eriks Lov til Chr. III's Bibel. I. Lydhistorie. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag. København og Kristiania 1910. 278 sider.

I 2008 indførte dette tidsskrift en ny genre, jubilæumsanmeldelser. Jubilæumsanmeldelserne i de to foregående bind har alle været anmeldelser af 50 år gamle værker. I denne årgang er det første gang der bringes en anmeldelse af et 100 år gammelt værk. Værket er noget ganske særligt alene af den grund at Lis Jacobsen i marts 1910 blev den første kvindelige dr.phil. i nordisk filologi på afhandlingen *Studier til det danske Rigssprogs Historie fra Eriks Lov til Chr. III's Bibel*.

Da redaktionen spurgte mig om jeg havde lyst til at jubilæumsanmelde denne disputats, sagde jeg straks ja da jeg havde læst forordet til afhandlingen:

Den følgende Afhandling er første Del af en større Undersøgelse, hvis Maal er at skildre det danske Rigssprogs Historie fra det ældste Skriftsprog Tid til Nutiden. Undersøgelsen skulde omfatte Lydenes, Ordenes og Sætningsbygningens Udvikling. Den foreliggende Del skildrer Lydhistorien fra den ældste Tid til 1550 (s. 3)

Med dette udsagn har jeg indrømmet at jeg ikke havde læst disputatsen tidligere, men med min redaktørpost ved den kommende *Dansk Sproghistorie* og med min tilknytning til Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, som Lis Jacobsen stiftede i 1911, var det oplagt at råde bod på denne mangel. Men jeg vover at stille spørgsmålene: *Bliver et sådant værk læst i dag?* og *Er et sådant værk værd at læse i dag?*

På det første spørgsmål er svaret et klart nej. Jeg lavede en hurtig forbrugerundersøgelse på Det Danske Sprog- og Litteraturselskab blandt 23 medarbejdere der alle beskæftiger sig med sproget, litteraturen og historien. Af disse 23 havde én måske læst bogen i studietiden, og én havde skimmet den. Tre kunne mere eller mindre korrekt angive titlen på disputatsen, og seks mente at den handlede om »noget med runer«. De resterende havde ingen idé om eller forslag til hvad den handlede om.

Svaret på det andet spørgsmål kommer efter en nærmere beskrivelse af værket.

Lis Jacobsens plan og disputatsens anlæg

Det fremgår af disputatsens forord, som jeg citerede ovenfor, at Lis Jacobsens plan er ambitiøs. Det er det danske sprogs historie hun vil beskrive med en lyd-historie, en ordhistorie og en syntakshistorie. Det hele savnedes, det skulle der rådes bod på; hun ønskede sig en sproghistorie i tre bind og begyndte med en lydhistorie fra den ældste tid til 1550, året for udgivelsen af Christian 3.s bibel.

Disputatsen er klart struktureret. Efter det programmatisk forord følger en paragrafinddelt indledning der på 30 sider præsenterer disputatsens teser og resultater. I § 33 i denne indledning opsummerer hun hvad hun finder karakteristisk ved det danske skriftsprogs udvikling.

Hun fremhæver for det første at der i de ældste danske håndskrifter findes udprægede dialektskriftsprog, og at af disse forskellige skriftsprog danner det sjællandske grundlaget og enegrundlaget for rigssproget.

For det andet er det hendes påstand at sjællandsk bliver den udkårne dialekt fordi kongemagt og adelsvælde, kirkestyre og åndsvælde i det 12. århundrede var koncentreret på Sjælland. Hun understreger at kløften mellem rigssprog og sjællandsk fra det 14. århundrede bliver større og større.

Hendes tredje påstand er at grundlaget for rigssproget er statssproget, og at dette statssprog har været sjællandsk. Sproget i de ældste officielle danske diplomer er en direkte fortsættelse af det sjællandske skriftsprog, og sproget i de officielle diplomer gennemgår en jævn udvikling gennem statssproget i unionstiden og reformationstiden henimod det nu fæstnede skriftsprog.

Det fjerde synspunkt er at det jyske og skånske skriftsprog gik til grunde fordi der hverken mod vest eller øst fandtes en politisk modvægt mod Sjælland og heller ingen åndskultur der kunne give sprogene ny kraft.

Før Lis Jacobsen så afklaret præsenterer disse fire hovedteser, har hun redegjort for sit sprogsyn i forbindelse med en omtale af nordgermanernes fælles sprog:

men dette Sprog, det fællesnordiske Sprog, kunde ikke bevare Ensartetheden; thi det er Sprogenes Natur at udvikles, og Udviklingen vil blive forskellig, hvor Menneskene og Naturforholdene er forskellige, naar Forbindelsen mellem Individerne og Stammerne ikke er saa stærk, at Forskellene udjævnes, inden de fæstnes (s. 9)

Hun har desuden fremlagt sin mening om dialekternes udvikling og status:

Udviklingen har været denne, at der af Fællesmaalet har udviklet sig mangfoldige Maal, at disse ingensinde har dannet naturlige Maalgrupper, men at man har samlet de Maal, der taltes i samme Rige eller indenfor samme geografiske Enhed, under et fælles Navn, (Dansk, Svensk, Norsk – Jydsk, Fynsk, Sjællandsk). Noget absolut Skel har aldrig hverken politiske eller geografiske Grænser formaaet at sætte indenfor det gamle nord-

ske Sprogomraade (...) De danske Maal er altsaa ikke en sproglig, men en politisk Enhed (s. 9 f.)

Som en opfølgning på overvejelserne om afgrænsningen af de forskellige nordiske mål har hun klargjort sin opfattelse af forholdet mellem skriftsprog og talesprog og beskrevet idealtilstanden for skriftsprog, og desuden sammenlignet forholdene i Danmark med forholdene i Tyskland og Frankrig:

[Mange grænser kan drages på kryds og tværs mellem målene] Saaledes er Forholdet mellem Maalene, de talte Sprog. Og saaledes har Forholdet oprindelig ogsaa været mellem Skriftsprogene; saaledes maatte det være, saalænge der fandtes en levende Forbindelse mellem Lyd og Lydtegn. Men meget tidligt er denne Forbindelse svækket, idet man har anset det for rettest at skrive, ikke som man talte, men som ens Fædre skrev, eller som de mægtige skrev, d. v. s. Fortiden sejrede over Nutiden, én Egns Maal fik Herredømmet over andre Egnes (...) Det ideelle Skriftsprog er stedløst og tidløst – fælles for Nord og Syd, for Øst og Vest, fælles for Fortid, Samtid og Eftertid (s. 12)

Denne vægtige indledning fremfører i klart og velargumenteret sprog disputatsens hovedteser, og det lydhistoriske bevismateriale hentes for perioden indtil midten af 1200-tallet fra runeindskrifter samt enkeltord og navne fra latinsprogede tekster og for den følgende periode fra lovtekster og diplomer. Efter indledningen følger fire hovedafsnit, som hvert i detaljer underbygger de fire teser, der konkluderende blev fremsat i slutningen af indledningen. De fire hovedafsnit er:

1. *Lovsprogets Forhold til Rigssproget* (s. 39)
2. *Den sjællandske Dialekt i 14.-15. Aarh. og dens Forhold til Rigssproget* (s. 97)
3. *Statssprog og Rigssprog*, opdelt i afsnittene *Rigssprogsudvikling og Dialektudvikling* (s. 170) og *Det ældste danske Statssprogs Udvikling* (s. 181)
4. *Litteratursprog og Rigssprog*, opdelt i afsnittene *Sproget i Christian den Tredjes Bibel* (s. 207) og *Sproget hos Reformationstidens Hovedskribenter* (s. 227)

Det gælder for denne del af disputatsen at her sætter lydhistorien for alvor ind. Meget tyder på at den klare struktur og ensartede opbygning som disse afsnit har, er valgt med omhu. Alle afsnittene behandler (hvor det er relevant) lydlængde og lyd kvalitet (opdelt på vokaler og konsonanter) og slutter med en konkluderende oversigt. Lis Jacobsen, der var en glimrende formidler og popularisator, har uden tvivl været helt bevidst om at den lydhistoriske tour de force som hun hér præsenterer, kan være dræbende for overblik og koncentration. Den faste struktur og de

opsummerende afsnit undervejs er hjælpsomme for overblikket, og skulle en enkelt labialisering eller palatalisering smutte under læsningen, mødes hun igen med læseren i hvert afsnits konklusion. Lis Jacobsen har været opmærksom på at filologi, især i form af lydhistorie, kan være underholdende at bedrive, men ofte umulig at videregive på en tiltrækkende måde – for læseren er den simpelthen tit kedelig.

Disputatsens forgængere

Lis Jacobsens disputats er en stemme i en langvarig debat om modsætningsforholdet mellem skriftsproget og talesproget.¹ Ældre fremstillinger af forholdet mellem skriftsprog og talesprog skelnede ikke altid mellem lovhåndskrifternes sprog og lovtæksternes sprog. Forskerne tog for givet at håndskrifter af fx Jyske Lov var skrevet i Jylland og hørte hjemme dér, at der altså var en *geografisk* sammenhæng mellem tekst og affattelsessted. Dette kunne naturligvis være tilfældet, men var det ikke altid. Andre opfattelser var at forskellen mellem lovtæksternes sprog skyldtes at de var affattet til forskellig *tid*. Dette var N.M. Petersens opfattelse. Molbech mente at lovene var affattet på en ældre sjællandsk dialekt end håndskrifttidens. Han ser altså en forskel mellem et konservativt skriftsprog og en yngre dialekt, en forskel i *kronologi*. I modsætning hertil mente Lyngby og Wimmer at håndskrifterne gengav samtidens talesprog. Også Jessen og Saaby mente, nærmest som Molbech, at sproget i håndskrifterne var udtryk for et ældre sprogtrin, og at håndskriftsproget var begyndelsen til et traditionelt skriftsprog, et *normsprog*. Oluf Nielsen så også en tidlig fælles stræben efter et rigssprog byggede på sjællandsk såvel i de jyske som i de skånske håndskrifter. Lis Jacobsens opfattelse udtrykkes klart i følgende sætninger:

Der fandtes saaledes i 13. Aarh. flere jævnbyrdige og jævnmægtige danske Skriftsprog. Men det sjællandske Skriftsprogs Førstilling var allerede da historisk bestemt (s. 29-30)

Resultatet [er] at vort Skriftsprog ikke er et Fællesmaal for det gamle sjællandske, jyske og skaanske Skriftsprog, men bygger paa det i 13. Aarh. traditionelle sjællandske Skriftsprog (s. 30)

Det nuværende danske Skriftsprog er en direkte Fortsættelse af Kancelisproget i 14.-16. Aarh., og dette bygger atter paa Sproget i E[riks sjællandske] L[ov], det ældste sjællandske Skriftsprog (s. 31)

Disputatsens modtagelse

Marius Kristensen anmeldte disputatsen i *Danske Studier 1910*. Han anser værket for et ualmindelig værdifuldt bidrag til oplysning om modersmålets historie, ikke mindst på grund af den modsigelse værket indbyder til. Marius Kristensen havde tre hovedindvendinger mod afhandlingen. Lis Jacobsen er et »udpræget bogmeneske og har ikke den følelse for formernes ægthed, som kun den kan have, der har levet et samliv med dialekterne. Og hun nærer ikke en gang respekt for lydlovene, hvad man dog bør gøre, til man beviser deres urigtighed« (s. 133). Dernæst anholder han at Lis Jacobsen i alt for ringe udstrækning har brugt de primære kilder, håndskrifterne, men har ladet sig nøje med (fejlfyldte) udgaver. Endelig kan Marius Kristensen ikke acceptere værkets grundtanke, at sproget i Eriks sjællandske lov gennem cancellisproget som mellemlid er grundlaget for det nydanske rigssprog. Han mener derimod at rigssproget er skabt af de »mindst provinsbundne i folket« (s. 137), nemlig højadelen og gejstligheden. Dertil kom siden reformationens og bogtrykkerkunstens ensrettende indflydelse på bogsproget. Under indflydelse af Christiern Pedersen får sprogformer i bogtrykkene betydning for skriftsproget i det hele taget, og det finder sin endelige form i København og Malmø, byer der begge er præget af stærkt blandede befolkninger. Derfor får rigssproget en »middansk sprogform« (s. 137) der ligger tættest på det middanske sprog: sjællandsk.

I et gensvar til Lis Jacobsens svar (s. 208-213) på anmeldelsen fremhæver Marius Kristensen desuden at cancelliet (regeringen) – i modsætning til Lis Jacobsens antagelse – ikke havde fast sæde, men rejste rundt i landet (s. 213).

Verner Dahlerup opponerede ex auditorio, og hans opposition er trykt i *Arkiv för nordisk filologi*, bind 29, 1913. Verner Dahlerup har meget godt at sige om Lis Jacobsens disputats. Han fremhæver (s. 85) den omhyggelige gennemgang af de sjællandske håndskrifter fra den senere del af middelalderen. Han roser skildringen af lydforholdene i ældre sjællandsk, og han sætter pris på den omhyggelige skildring af reformationstidsforfatternes sprogbrug. Endelig understreger han den klare og overskuelige fremstillingsform. Men han er også stærkt kritisk. Han anholder at Lis Jacobsen bruger P.G. Thorsens utilfredsstillende og fejlfyldte udgave af AM 455, 12° som kilde til analysen af Eriks sjællandske lov (s. 85). Han anfægter det rimelige i at bestemme et håndskrifts alder alene ved hjælp af sprogformer sådan som Lis Jacobsen gør det, uden at inddrage palæografien (s. 89). Endelig påpeger han en lang række fejl og uøjagtigheder i detaljen (s. 85 ff.).

En del af de kritikpunkter, fremført af Marius Kristensen og Verner Dahlerup, som er refereret hér, kunne gentages eller suppleres, sådan som også Peter Skautrup gør det i sin sproghistorie (bind 1, s. 258 ff.). Peter Skautrup mener at en definitiv beskrivelse af forholdet skriftsprog/talesprog forhindres af den begrænsede håndskriftoverlevering og af de dunkle proveniens- og afskriverforhold. Han finder det dog nogenlunde sikkert at der ca. 1300 er en tydelig tendens til en fast ortografisk norm, og at denne norm må være fastlagt omkring 1200. Forsigtigt formoder han at det ældste centrum for en skriftnorm nok er domsko-

len i Lund. Den skriftradition som skabtes hér, er sikkert godtaget af og videreført i kancelliet.

Som en moderne læser af Lis Jacobsens disputats må jeg tilslutte mig kritikken af den manglende brug af primære kilder. Lis Jacobsen havde ikke pålidelige kildeudgaver til sin rådighed, og sært nok bortforklarer hun det i disputatsen og stiller sig tilfreds med de eksisterende fejlfyldte udgaver. Åbenbart har hun taget samtidens kritik til sig. Hun stiftede Det Danske Sprog- og Litteraturselskab blandt andet for at have en organisatorisk ramme til sin rådighed for tidssvarende kildeudgivelser. At hun desværre ikke fuldførte sit ambitiøse sproghistoriske projekt, hænger formodentlig også sammen med det kolossale arbejde der måtte lægges i et udgivelsesarbejde der kunne stille tilstrækkeligt materiale til rådighed for et fortsat arbejde med hendes sproghistorie. Muligvis lå Lis Jacobsens styrke ikke i det vedvarende, omhyggelige, kildebaserede analysearbejde. På trods af det omfattende dokumentationsarbejde hun har udført i eftervisningen af sin disputats' teser, slipper man ikke helt for undervejs at få mistanke om at analyser af og til tilpasses tesens berigtigelse snarere end fremstiller en ærlig og tilbundsående analyse af et problem. At man til tider farer vild i termerne rigssprog, statssprog og kancellisprog er ikke kun læserens skyld, men det hører til i småtingsafdelingen.

Ikke kun den akademiske verden bemærkede Lis Jacobsens disputats. I *Illustreret Tidende* Nr. 24 fra 13. marts 1910 er der i rubrikken *Ugen og Dagen* følgende usignerede notits² under et billede af »Fru Lis Jacobsen Dr. phil.«:

Den som for en Menneskealder siden saa Universitetets Porte aabne sig for de akademiske Borgerinder, mente maaske, at for disse stod Valget imellem Kvindens hjemlige Pligter eller Videnskaben. Hustru og Moder paa den ene Side – og man fandt for Resten ofte sin bedre Halvdel deroppe i de støvede Auditorier – eller paa den anden Side Forsagelse af Kærlighedslykken som Pris for Videnskaben. Kombination var utænkelig.

I Tidens Liv naaede Kvinden op ad Videnskabens Tempel, ogsaa Doktorhatten erobrede hun. Men den sidste Disputats, hvor Fru Lis Jacobsen, født Rubin, forsvarede sin Sag, den var mærkelig [*dvs.* 'bemærkelsesværdig'] derved, at den foregik i Nærværelse af hendes lille Datter. Det var med andre Ord Udslettelsen af Skellet. Kærlighedslykken, Moderglæden sluttede Pagt med Videnskabens Stræben efter Sandhedens Lys. Derfor blev det en Mærkedag. Forøvrigt ogsaa fordi Fruens Arbejde var fortrinligt.

I denne notits karakteriseres »Fruens Arbejde« som fortrinligt, men disputatsen er hér ikke hovedsagen. Det er derimod det bemærkelsesværdige i at for kvinden Lis Jacobsen sluttede kærlighedslykken og moderglæden pagt med videnskabens stræben efter sandhedens lys lørdag den 5. marts 1910 kl. 12 i universitetsannekset, Studiestræde 6. At denne pagt for Lis Jacobsen ikke var problemfri, er en anden historie som skal fortælles i en anden sammenhæng.

Sproghistoriens historie

I begyndelsen af denne anmeldelse – som jeg på grund af tidsafstanden har tilladt mig at konvertere til en historisk redegørelse – lovede jeg at svare på spørgsmålet om hvorvidt Lis Jacobsens disputats *Studier til det danske Rigssprogs Historie fra Eriks Lov til Chr. III's Bibel. I. Lydhistorie* er værd at læse i dag. Jeg mener at afhandlingen er læseværdig fordi den rejser og diskuterer vigtige temaer i forholdet mellem skriftsprog og talesprog, fordi den er et strålende eksempel på god formidling af hård lydhistorisk kost og fordi den sammen med sine forgængere og efterfølgere er en del af sproghistoriens historie i Danmark. Den endelige sandhed om disputatsens tema er ikke sagt endnu. Bliver den det?

Noter

1. Disse bemærkninger bygger på Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, I (1944), s. 258.
2. Jeg skylder bibliotekar René Herring tak for at have gjort mig opmærksom på denne notits.

Ebba Hjorth

Anmeldelser

Henrik Galberg Jacobsen: Ret og Skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005. Bind 1-2. Dansk Sprognævns skrifter 42. Syddansk Universitetsforlag, Odense 2010. 1202 sider, 699 kr. ISBN 978-87-7674-474-8.

Henrik Galberg Jacobsen har med *Ret og Skrift* beskrevet den officielle danske retskrivnings historie over en periode på 266 år. Historien begynder med Christian 6.s latinskoleforordning fra 1739 og slutter med Dansk Sprognævns *Ret-skrivningsordbogen*, 3. udg., 4. oplag fra 2005. *Ret og Skrift* er det hidtidige højdepunkt på forfatterens akademiske karriere og indbragte ham ved forsvarshandlingen på Syddansk Universitet den 7. maj 2010 den filosofiske doktorgrad. Siden starten af 1970'erne har Henrik Galberg Jacobsen behandlet officiel dansk retskrivning fra et historisk perspektiv i en lang række artikler og bøger hvoraf flere kan ses som forarbejder til den store samlede fremstilling af kildebaseret grundforskning som nu foreligger.

Værket er organiseret i 7 kapitler fordelt på 2 bind hvor kapitlerne 2-6 anlægger forskellige perspektiver på det empiriske materiale. Indledningen, kapitel 1 (bd. 1, s. 23-64), fremlægger afhandlingens formål, struktur og forudsætninger. Direktivkapitlet, kapitel 2 (bd. 1, s. 65-248), fremstiller officiel dansk retskrivnings historie gennem 51 udvalgte begivenheder i kronologisk orden. Normkapitlet, kapitel 3 (bd. 1, s. 249-610), karakteriserer de 30 normer som er repræsenteret i materialet. Ordlistekapitlet, kapitel 4 (bd. 2, s. 629-708), følger ændringer i stavemåden af omkring 1000 opslagsord fra norm til norm. Kronologikapitlet, kapitel 5 (bd. 2, s. 709-872), indeholder resumeer og korte karakteristikker af godt 1100 ortografiske direktiver og andre dokumenter som har haft betydning for de normer der er fastlagt i perioden. Bibliografikapitlet, kapitel 6 (bd. 2, s. 873-1104), rummer en alfabetisk bibliografi med kronologisk nøgle over de ca. 2450 ortografiske kilder som udgør det empiriske materiale, inkl. en oversigt over de benyttede biblioteker, arkiver, kataloger, bibliografier mv. Inden kapitel 7, som indeholder resume af afhandlingen på dansk og engelsk, er der et kort efterskrift (bd. 2, s. 1105-1114). Efterskriftet skiller sig ud fra den i øvrigt dominerende deskriptivitet ved selv at udgøre et holdningsindlæg i den standende normdebat, og det skabte en del opmærksomhed i medierne omkring tiden for bogens udgivelse.

Hvert kapitel bygger med interne referencer på et grundlag som successivt er fremanalyseret i andre kapitler. Bibliografikapitlet henviser direkte til det omfattende bruttomateriale fortrinsvis bestående af primærkilder og er det eneste som kun henviser ud af værket (bortset fra bibliografiinterne henvisninger). Kapitlet leverer den bibliografiske og arkivalske dokumentation for afhandlingen og giver

to forskellige indgange til materialet: en alfabetisk og en kronologisk, og i den alfabetiske del er de arbejder som er resumeret i kapitel 5, særmærket så de nemt kan lokaliseres. I kronologikapitlet hvis empiriske grundlag er kapitel 6, ligger fokus på de ortografiske begivenheder og deres indbyrdes sammenhænge sådan som de fremgår af de resumerede direktiver og øvrige dokumenter. Kapitlet er underopdelt i kortere tidsafsnit, for de ældste lags vedkommende på ca. 30 år og for de yngste på 5-10 år, og hver delperiode indledes af et afsnit med kronologiske stikord som i overskriftsform udpeger dens vigtigste begivenheder. Retskrivningsnormer som er beskrevet nærmere i normkapitlet, er fremhævet grafisk så man blot ved at læse stikordssektionen får et udmærket overblik over periodens temaer. Ordliste-kapitlet registrerer ændringer i den officielle stavemåde af en række ord på tværs af de behandlede normer udtrykt i retskrivningsordbøger og retskrivningsbekendtgørelser; listerne er emneopdelt efter de retskrivningsproblemer som strukturerer organiseringen af normkapitlet. I normkapitlet, som bygger på kap. 4 og 6, karakteriseres hver norm ud fra 28 udvalgte retskrivningsproblemer. Direktivkapitlet trækker på kap. 5 og 6, og indledningen henter sit grundlag i kap. 2-6.

Afhandlingen dækker officiel dansk retskrivning så længe en sådan har eksisteret, og derfor er den nedre grænse sat med latinskoleforordningen fra 1739 som er det ældste myndighedsdirektiv der nævner retskrivning, og som pålægger lærerne at »Ungdommen vænnes til en god og brugelig *Orthographie* i deres eget Sprog« (s. 67). Afhandlingen forpligter sig ikke på at undersøge *hvorfor* myndighederne begynder at interessere sig for dansk retskrivning, eller hvorfor det netop sker på dette tidspunkt, men nøjes med at konstatere at det hermed er dokumenteret. Kunne det fx have noget at gøre med reduktionen af antallet af latinskoler og planerne om et landsomfattende almueskolevæsen? Dansk blev først indført som fag i latinskolerne med den næste forordning, Christian 7.s latinskoleforordning, i 1775, og i hæren var tysk kommandosprog frem til 1773 hvor det afløstes af dansk. Den omstændighed at det omgivende samfund var flersproget, og at dansk endnu ikke havde erobret alle domæner, ville være en relevant baggrund at forstå ortografiinitiativet på.

I kraft af sit emne placerer afhandlingen sig inden for feltet sprogpolitik og -planlægning (s. 29). Myndighedernes begyndende interesse for ortografiske spørgsmål kan i den aktuelle historiske sammenhæng ses som et sprogpolitisk udtryk for statusplanlægning med det formål at promovere dansk, i forordningen: »Det Danske Sprog bør og i Skolerne *excoleres* og *Disciplene* vænnes til ligesaa vel at oversætte Latin paa Dansk som Dansk paa Latin« (s. 67). Einar Haugen sonder i sin model for sprogplanlægning mellem statusplanlægning (status planning) og korpusplanlægning (corpus planning).¹ Inden for statusplanlægning sonder han mellem beslutningen om udvælgelse (selection), i dette tilfælde af dansk over latin, og implementering (implementation) i uddannelsessystemet og samfundet i øvrigt. Med til udvælgelsesprocessen hører også en beslutning om hvilken slags dansk der skal fremmes, om det skulle være som Henrik Gerner havde argumenteret for i det forrige århundrede, at de »som vil lære at skrive

ret Dansk, de bør lære det aff *Metropolitanis* oc vise deris *Autoritet*»,² eller om man som Peder Syv mente, burde følge »Forstandige Sællandske Folkes, eller og andre Lærde Mænds myndighed, som bruge Sællandske, enddog de ej saa lige ere af Hovedstaden«,³ men denne diskussion er ikke medtaget i afhandlingen og falder også i tid delvis uden for dens område. Til gengæld behandles den løbende diskussion om selve valget mellem forskellige ortografiske principper indgående.

Mht. korpusplanlægning skelner Haugen mellem kodificering (codification) som standardiseringsprocedure og en efterfølgende videreudvikling (elaboration) af standarden. Ortografiske regler og ordbøger er typiske produkter af en kodifikationsproces, og det er således her afhandlingens hovedvægt ligger. Den overordnede planlægningsproces er gerne inddelt i faser hvor korpusplanlægning forudsætter statusplanlægning, men det er anerkendt at de to faser vanskeligt lader sig holde ude fra hinanden, og at »corpus and status planning cannot be separated from each other (...) Language-planning policies can never be corpus-oriented or status oriented exclusively«. ⁴ Et eksempel på denne vekselvirkning er at implementeringen af 1775-forordningen sættes i gang med Ove Mallings læsebog *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* (1777) endnu før kodificeringen har udmøntet sig leksikalsk i form af en ortografisk ordbog. Og i 1865 henviser myndighederne både til en ordbog og en salmebog for at dæmme op for tilslutningen til »den saakaldte Rask-Petersenske Skrivemaade«:

Forsaavidt nogen Lærer maatte ønske at erholde en Bog anvist til Veiledning ved Valget mellem de Forskjelligheder, som findes hos Forfattere, der betjene sig af den traditionelle Skrivemaade, ville Directionen behageligst henvisse ham til »Dansk Ordbog af C. Molbech« eller »Psalmebog til Kirke- og Huusandagt« (s. 93-94).

Der skelnes konsekvent mellem to slags forskrifter, statusdirektiver og indholds-direktiver. Statusdirektiver er »primært juridiske eller administrative forskrifter der udstyrer en norm med dens autoritet eller status og dermed konstituerer den som officiel retskrivningsnorm« (s. 27); termen statusdirektiv refererer således til »status« i en snævrere forstand end sprogplanlægningslitteraturens begreb om statusplanlægning.⁵ Indholds-direktiver er »tekster der beskriver det ortografiske indhold af en norm, og som fx angiver hvilke retskrivningsprincipper, retskrivningsregler og konkrete stavemåder man skal følge for at være i overensstemmelse med normen« (sst.). Det gælder endvidere at der altid skal »mindst et indholds-direktiv til for at konstituere en norm«. Forordningen fra 1739 har dermed status af et statusdirektiv, men da den ikke blev fulgt op af noget indholds-direktiv, konstitueredes den formelt set ikke som norm. Et indholds-direktiv er en ortografisk metatekst, en tekst om retskrivning, fx en ordbog, vejledning eller bekendtgørelse med regler for retskrivningen, men også modeltekster regnes for indholds-direktiver. En modeltekst forholder sig ikke til retskrivningen som emne, men praktiserer den. Det følgende statusdirektiv, Christian 7.s latinskole-

forordning fra 1775, blev i modsætning til 1739-direktivet fulgt op af et indholds-direktiv, i form af Ove Mallings modeltekst *Store og gode Handlinger* som udkom to år efter forordningen. Det er dermed først fra 1775/7 at der foreligger dokumentation for en konstitueret officiel norm for dansk retskrivning i afhandlingens forstand. Det er disse to typer af direktiver som driver kronologien i afhandlingens største kapitler, statusdirektiverne og deres aktører i direktivkapitlet (kap. 2) som behandler rammerne for retskrivningen, og indholdsdirektiverne i norm- og ordlistekapitlet (kap. 3 og 4) som fokuserer på det sproglige indhold i de forskellige retskrivningsnormer. Opdelingen er imidlertid ikke helt uproblematisk for som Robert B. Kaplan og Richard B. Baldauf Jr. skriver: »The fact is that any change in the character of a language is likely to result in a change in the use environment, and any change in the use environment is likely to induce a change in the character of the language«.⁶

De centrale stationer i direktivkapitlet er i det ældste lag Mallings *Store og gode Handlinger* (1777) og *Videnskabernes Selskabs Ordbog* (1793-1905), dernæst Rasmus Rasks *Forsøg til en videnskabelig dansk Retkrivningslære* (1826) som sekunderet af venen N.M. Petersen resulterede i den progressive »rask-petersenske retskrivning«, og dens samtidige, men konservative modpol repræsenteret ved Christian Molbechs *Dansk Ordbog* (1833/1859) som anbefaledes af myndighederne, i 1847 og 1865. Næste station fulgte efter det nordiske retskrivningsmøde i Stockholm (1869) som udmøntede sig i Svend Grundtvigs *Dansk retskrivnings-ordbog, stemmende med de på det nordiske retskrivningsmøde i Stokholm 1869 vedtagne regler* (1870), og som to år efter kom i en mindre reformerende, men til gengæld ministerielt anbefalet version med titlen *Dansk Haandordbog* (1872). Mod slutningen af 1800-tallet kommer myndighederne på banen med kultusministrene J.F. Scavenius' og efterfølgeren C. Goos' retskrivningsbekendtgørelser fra hhv. 1888-89 og 1892, fulgt op af Viggo Saabys *Dansk Retkrivningsordbog* (1891-1919) som leksikalsk indholds-direktiv. De følgende direktivstationer er centreret om de tre officielle retskrivningsordbøger, *Dansk Retkrivningsordbog*, udgivet af Undervisningsministeriets Retkrivningsudvalg (1923-1946) og optakten til Hartvig Frischs retskrivningsreform i 1948; *Retkrivningsordbog*, udgivet af Dansk Sprognævn (1955) og etableringen af Dansk Sprognævn; *Retkrivningsordbogen*, forfattet og udgivet af Dansk Sprognævn (1986 ff.), og den foreløbige endestation som kom i 1997 med ophøjelse af retskrivningsspørgsmålet til egentlig lov i retskrivningsloven (Lov nr. 332 af 14.5.1997 om dansk retskrivning) og sprognævnsløven (Lov nr. 320 af 14.5.1997 om Dansk Sprognævn), det lovgrundlag som den nuværende retskrivning hviler på; først med loven i 1997 blev bekendtgørelsen fra 1892 reelt ophævet.

Dette kortfattede sammendrag af direktivkapitlet kan på ingen måde yde den detaljerede og uhyre stofmættede, og hyppigt ligefrem underholdende, fremstilling i afhandlingen retfærdighed. De involverede aktørers – myndigheders, institutioners, foreningers og enkeltpersoners – samspil skildres kronologisk tæt og med konsekvent reference til direktiverne og den offentlige normkommunika-

tion i kronologikapitlet og bibliografien (kap. 5 og 6). Den store detaljerighed til trods er det et savn at retskrivningens historie ikke eksplicit kontekstualiseres og sættes i relation til historien uden for retskrivningen. Flere af de centrale årstal i retskrivningshistorien ligger besynderligt tæt på et spor af begivenheder som på forskellig vis har haft indflydelse på dannelsen af nationalstaten og dansk identitet, og hvoraf flere nævnes, men uden at det tematiseres om eller på hvilken måde den ortografiske diskurs i tidens løb har spillet ind i forhold til nationsdannelsen og udviklingen i den national(romantisk)e selvforståelse (bl.a. »1775-retskrivningen« lige inden indførelsen af indfødsretten (1776), »VSO-retskrivningen« (1805) og »Molbechs retskrivning« (første gang 1813) i samme periode som Englandskrigene (1801-1814), statsbankerotten (1813) og opløsningen af Danmark-Norge (1814); den »rask-petersenske retskrivning« (1826) midt i den danske guldalder; »1847-retskrivningen« og »1855-retskrivningen« lige før og efter borgerkrigen den første slesvigske krig (1848-50), enevældens afskaffelse (1848) og Danmarks Riges Grundlov (1849); »1865-retskrivningen« og stockholmermødet (1869) kort efter den anden slesvigske krig (1864); »1923-retskrivningen« kort efter genforeningen med Nordslesvig (1920); »1948-retskrivningen« efter anden verdenskrigs afslutning (1945)).

En anden gennemgående sondring i afhandlingen går mellem officielle og private retskrivningsnormer, og fokus ligger på eksplicite normer, »dvs. normer hvis indhold er eksplicit formuleret af en normskabende eller normsammenfattende aktør« (s. 26). En retskrivningsnorm er defineret som »et mere eller mindre udbygget system af ortografiske regler som tilsammen har et tilstrækkeligt enhedspræg til at det adskiller sig fra andre normer« (sst.). I afhandlingen forstås begrebet »norm« således på ingen måde som en samling af *uskrivne* regler, og det er defineret negativt i forhold til praksis – medmindre der er tale om en normskabende aktørs praksis, hvor resultatet bliver et indholdsdirektiv i modelform som det er tilfældet med salmebogen og Mallings *Store og gode Handlinger*. Dette er også en konsekvens af afhandlingens erklærede skopos som er begrænset til den officielle retskrivning,

dvs. den retskrivning der er eller har været anbefalet eller foreskrevet af en offentlig myndighed (kongen, »statsmagten«, Folketinget, undervisningsministeren osv.), og som skal følges af en gruppe borgere som står under den pågældende myndigheds autoritet, fx statsansatte eller eleverne i skolen (s. 25).

Dette er *ikke* en afhandling om hvordan folk har skrevet på dansk gennem de seneste århundreder, og termen privat retskrivningsnorm skal således heller ikke forstås som den norm private skribenter har fulgt eller følger i deres ortografiske praksis. De udvalgte private normer udgår fra aktører som er gået aktivt ind i debatten om de officielle de jure-normer, og som har haft »særlig betydning for udviklingen og fastlæggelsen af de officielle normer« (s. 29), og denne udvæl-

gelse medfører at de facto-normer som avisnormer og periodens tryknormer i øvrigt ikke figurerer blandt de beskrevne normer. En privat retskrivningsnorm er bestemt som »en (endnu) ikke-officiel eller ikke-autoriseret« retskrivningsnorm »bag ved eller forud for en officiel retskrivningsnorm, og en officiel norm kan normalt ikke forstås hvis man ikke også kender dens ikke-officielle forgænger(e)« (s. 25). Den ældste norm, »1739-retskrivningen«, indtager her igen en særstatus idet den ikke indsættes i en forståelsesramme af ikke-officielle forgængere. Grænsen mellem private og officielle normer udfordres i nogen grad af skoleret-skrivningerne, fx »Withs retskrivning« (1865) og »Roskilderetkskrivningen« (1868), som skulle følges af bestemte skolers elever, og som det i modsætning til de øvrige private retskrivninger ikke stod den enkelte frit at følge. Sondringen mellem officielle, (halvofficielle) og private normer minder meget om tankegan-gen i hhv. makro-, meso- og mikro-sprogplanlægning (macro-/meso-/micro-le-vel language planning) eller om sondringen mellem sprogplanlægning og sprog-forvaltning (language management).⁷

I normkapitlet karakteriseres 30 retskrivningsnormer hvoraf 18 er officielle normer og 12 er private; det er nemt at aflæse hvilken status den enkelte norm har idet de officielle normer præfigeres med det år de trådte i kraft: »1739-«, »1775-retskrivningen«, »Badens retskrivning« (1785-1801), »1800-retskrivnin-gen«, »ISO-retskrivningen« (1805), »Molbechs retskrivning« (1813-1859), »rask-petersensk retskrivning« (1826-1845), »1847-retskrivningen«, »Nykøbing-retskrivningen 1« (1847-1848), »1855-retskrivningen«, »Withs retskrivning« (1865), »1865-retskrivningen«, »Det pædagogiske Selskabs retskrivning« (1867), »1867-hærretskrivningen« (1867-1892), »Roskilderetkskrivningen« (1868), »stock-holmerretskrivningen« (1869), »modereret stockholmerretskrivning« (1870), »Nykøbingretskrivningen 2« (1870-1871), »1871-retskrivningen«, »1871-rigs-dagsretskrivningen« (1871-1948), »1872-«, »1889-retskrivningen«, »den litteraire Retskrivning« (1889), »1892-«, »1923-retskrivningen«, »1933-statsretskrivnin-gen«, »1948-«, »1955-retskrivningen«, »1956-folketingsretskrivningen« (1956 ff.) og »1986-retskrivningen«.

Hver enkelt norm beskrives indgående, og der opstilles en profil for den i ske-maform som gør det meget overskueligt at sammenholde forskellige normer og se på hvilke punkter de adskiller sig fra hinanden. Normerne karakteriseres konse-kvent ud fra et system bestående af 28 træk der hver kan antage 2-5 værdier. De 28 træk eller retskrivningsproblemer (RP'er) udtrykker afhandlingsens ret brede begreb om retskrivning som ud over stavning (bl.a. dobbelt- eller enkeltstavning af vokal, stavning af fremmedord, ét eller to ø-tegn) og tegnsætning (grammatisk komma, pausekomma, nyt komma) omfatter skriftart (gotisk eller latinsk skrift) og visse morfologiske og syntaktiske emner (bl.a. pluralisbøjning af verber, ét eller flere ord, orddeling ved linjeskift). Bredden afspejler inventaret af indholds-elementerne i de ortografiske direktiver. Det er altså direktivernes egen problema-tisering af ortografiske og andre emner som driver organiseringen, og proble-merne er ikke analyseret ud fra nogen ekspliciteret (lingvistisk) teoretisk position.

De private, ikke-officielle normer som er medtaget, tjener det formål at give forudsætningerne for at forstå indholdet af de officielle normer, fx kan forskelle mellem »1871-retskrivningen« og forgængeren »1865-retskrivningen« forstås via den private »modereret stockholmerretskrivning« (1870). Materialet er i det hele taget tilrettelagt på en måde som gør det fleksibelt at tilgå i forskellige sammenhænge. Man kan fx slå ned på en bestemt periode og undersøge de normer som sameksisterede eller afløste hinanden, og undersøge deres indbyrdes forhold, man kan perspektivere et konkret værks eller forfatterskabs ortografiske alder ved selv at opstille dets profil og sammenligne den med profilerne i kapitlet, eller man kan følge reguleringen af et enkelt træk fra norm til norm gennem hele perioden.

I ordlistekapitlet kan man på nært hold se konsekvenserne af de forskellige normer komme til udtryk i stavningen af ca. 1000 ord og ordformer ordnet efter de enkelte retskrivningsproblemer, fx *linje* som først faldt på plads i 2001 (i listen med eksempler på brug af *ie* eller *je*, overvejende i tryksvag stavelse efter *l, n, og d*, s. 682):

linje *Linie* 1739 = 1775 = 1800 = 1847 > *Linie/Linje* [note: 1872 har »**Linje** (som oftest skrevet *Linie*)«, 1880 har »**Linje** (el. *Linie* ...)«] 1872 > *Linie* 1889-Bek., § 16 = 1891 = 1892-Bek., § 15 = 1896 > [*linie*] 1948-Bek. > *linie/linje* 1955 > *linje* 2001

Hvis man ikke er klar over hvilket problem et bestemt ord er opført under, kan man slå det op i registeret (s. 1145-1202). Listerne rummer dels ord som kan tjene til illustration af de enkelte retskrivningsproblemer på tværs af så mange normer som muligt, dels periodens mest omdiskuterede og prominente enkeltord. Og ja, *majonæse/mayonnaise* er med, i listen med eksempler på stavemåder af fremmedord (s. 660) og listen med eksempler på diftonger på *-[j]* (s. 684).

Selv om afhandlingen ikke er »skrevet med en umiddelbar praktisk nytteværdi for øje« (s. 25), er det oplagt at gøre normkapitlet og ordlistekapitlet tilgængelige i elektronisk form, enten som de foreligger eller som del af en retrodigitaliseret udgave af de officielle retskrivningsordbøger med mulighed for at følge normeringshistorikken forud for de aktuelt gældende stavemåder.

Ret og Skrift udgør den endegyldige oversigt over officiel dansk retskrivning siden 1739. Bogen må umiddelbart regnes for referenceværket for dansk ortografihistorisk forskning i fremtiden, bibliografien er i sig selv en kraftpræstation, og takket være kronologikapitlets resumerede dokumenter behøver forskeren i de fleste tilfælde slet ikke ulejlig sig selv på biblioteket eller i arkiverne. Værket er desuden indrettet sådan at man i vid udstrækning kan læse dets enkelte dele selvstændigt, med udgangspunkt i enten registeret eller indholdsfortegnelsen, og ved hjælp af det interne henvisningsapparat samle sig et komplet billede af en bestemt begivenhed eller af et bestemt træks kronologi inden for officiel dansk retskrivning.

Noter

1. Einar Haugen (1983), »The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice«, i Juan Cobarrubias og Joshua A. Fishman (red.), *Progress in language planning: international perspectives* (Berlin: Walter de Gruyter & Co.), s. 270-275.
2. Henrik Gerner (1678-79), *Orthographica Danica*, i Henrik Bertelsen (udg.) (1979), *Danske Grammatikere*, (København: C.A. Reitzel), bd. 3, s. 64.
3. Peder Syv (1685), *Den Danske Sprog-Kunst*, i Henrik Bertelsen (udg.) (1979), *Danske Grammatikere*, (København: C.A. Reitzel), bd. 3, s. 217.
4. Denise Daoust (1997), »Language Planning and Language Reform«, i Florian Coulmas (red.), *The Handbook of Sociolinguistics* (Oxford, Melbourne, Berlin: Blackwell Publishing), s. 448.
5. Se fx Robert B. Kaplan og Richard B. Baldauf Jr. (1997), *Language planning from practice to theory* (Clevedon: Multilingual Matters Ltd.), s. 30.
6. Kaplan & Baldauf 1997, s. 28.
7. Se fx Kaplan & Baldauf 1997, s. 27 n. 1; Anthony Liddicoat og Richard B. Baldauf Jr. (red.) (2008), *Language planning and policy: language planning in local contexts* (Clevedon: Multilingual Matters Ltd.), s. 24, 242, 271 et passim.

Dorthe Duncker

Erik A. Nielsen: Kristendommens retorik. Gyldendal, København 2009. 544 sider, 399 kr. ISBN 978-87-02-07821-3.

Erik A. Nielsen: Thomas Kingo. Barok, enevælde, kristendom. Gyldendal, København 2010. 560 sider, 399 kr. ISBN 978-87-02-09277-6.

Med to majestætiske udgivelser, det kloge, rigt illustrerede værk *Kristendommens retorik* og den ligeledes opulente monografi *Thomas Kingo* har Erik A. Nielsen gennemført første halvdel af en storstilet plan i form af en serie på fire bind, som i løbet af 2011 også vil omfatte et digert værk om Hans Adolph Brorson, siden vil blive afsluttet med en slags katalog, et ikonografisk opslagsværk under titlen *Leks-ikon*. Som helhed skal serien *Billed-Sprog* på et stort, ja, nærmest gigantisk tekstmateriale udfolde den kristne billedfortolknings komplicerede og raffinerede strategi.

I denne udgør, som mange vil vide, tanken om menneskets »gudbilledlighed« et helt afgørende hængsel, af Brorson beskrevet således i »Den yndigste rose«: »Alt siden vi tabte den ære / Guds billedes frugter at bære, / var verden forvildet og øde, / vi alle i synden bortdøde«.

Denne tilstand er heldigvis ikke hele sandheden om os. Thi teologisk udtrykt blev det fordærvede urbillede »genrejst i Kristus«, hvorefter alle troendes

livsopgave er den at blive »Kristus lig« i så høj grad, som det er menneskeligt muligt (*Kristendommens retorik*, s. 209). Dette forhold mellem Kristus, set som urbilledet og det ufordærvede gudsbillede, og det individuelle menneske, der er et afbillede, men et *fordærvet* afbillede, udgør simpelt hen *den* kristne mønsterforestilling. Den definerer, som Erik A. Nielsen skriver, den kristne tro på samme vis som bestemte trin definerer menuet eller vals. Og hans sammenligning med disse danse er dækkende, for det særlige ved mønsteret er, at det i både bibeltolkningen og gudstjenesten udfoldes i og lededes som et forløb i tid. Dette sker ved udstrakt anvendelse af faste billeder, der vel at mærke ikke er »erkendende« som i f.eks. modernistisk lyrik, men tværtimod er forkyndende og under stadig henvisning til Bibelen betjener sig af *allegorien*, der knytter to ellers fjerne størrelser sammen via en betydningsmæssig lighed.

I sin rene form hører allegorien til den klassiske retoriks faste stilfigurer, men i den lange kristne tradition får figuren en anden, mystisk funktion. Her er der ikke tale om blot at illustrere en tanke, men om at *åbne sansningen for en tanke*, der i sidste ende viser tilbage til Skaberen selv. Hvor man sat over for en klassisk allegori skal »læse« sig frem til en særlig idé, som en taler har anbragt inde i billedet, så forventes man i den kristne allegori at møde en åbenbaring af guddommelig hensigt.

Det er sådan, Kingo bruger allegorien, når han i den prægtige aftensalme »Den klare sol går ned« (her i den nyeste salmebogs noget moderniserede og sammenkortede version) lader jeget »læse« blomstens visnen som tegn for livets korthed: »Jeg træder nu ud i det duggefulde græs, / naturen siger mig: »Bi lidt, stå her og læs: / Dit billed ser du her i blomster og i hø!« / Dag og nat / mig lærer brat, / at jeg engang skal dø«.

Det er i det hele taget sådan, de mange kristne digtere og malere gennem tiden har anvendt billeder: ikke (kun) som hos græske og romerske retorikere som redskaber til at belære og overbevise, men som forlæg for meditativ fordybelse og indre forklarelse.

Forfatteren har på forhånd reserveret den fyldigere belysning af billedbrug og retorik hos Kingo og Brorson til to selvstændige bind, og skønt han helt har måttet opgive en oprindelig plan om at skildre Grundtvigs for så vidt grænsesprængende brug af bibelske allegorier, dukker alle de tre store danske salmister op igen og igen i *Kristendommens retorik*. Men det gør skam også Dante, Shakespeare, Milton, John Donne plus en hel stribe af europæiske malere, mystikere, kirkefædre og teologer. Det vækker i sig selv respekt, at så vældig en belæsthed og kundskab lader sig føje sammen under et ordnende synspunkt. Ingen anden kunne have skrevet disse to (og de kommende) bøger.

Men særlig imponerende er det, at Erik A. Nielsen, trods det at han af fag er litterat, evner at spænde over hele trosbekendelsens treleddede register. I stedet for blot en skabelsesteologi, med blikket rettet mod Faderen, eller en mere eller mindre følelsesfuld kristologi mest koncentreret om Sønnen, præsenteres her en

kristendomsforståelse, der i ordets sande forstand viser sig *trefoldig*, dvs. med en nuanceret tænkning også over åbenbaringen for og gennem menigheden og det enkelte levende menneske. Anderledes sagt færdes forfatteren på sikker »paulinsk« grund og giver apostelen Paulus og dermed Helligånden alt, hvad de to kan trække, hvilket ikke vil sige så lidt.

»Ligesom alle dør i Adam, således skal også alle levendegøres i Kristus« skriver Paulus i Første Korinterbrev. Dette bliver uvægerlig et nøglested, når man skal forklare, hvad kristendommens retorik og billedlæsning går ud på. En nødvendig forudsætning er, »at de to bibelhalvdele er uløseligt forbundet, og at man kun ved at fastholde dette kan iagttage den kristne ånds udviklingshistorie« (s. 39), herunder som fortolker tage skridtet fra helligteksterne til en personliggjort lære om livsform, indstilling, livsførelse, karakter – eller, anderledes sagt, give gudsordet konsekvens, etisk og moralsk og for den sags skyld socialt og politisk.

Erik A. Nielsen opdeler, i overensstemmelse med det traditionelle skema, den kristne fortolkningslære i fire »tilstande«, hvor tekstens enkelte billede tildeles fire forskellige funktioner. Den *bogstavelige* læsning fokuserer på billedet som *afbildning* og spørger: Hvad står der, og hvad fremstiller det? Den *typologiske* læsning føjer Det Nye og Det Gamle Testamente sammen og ser efter *modbilledet*, idet man nu spørger: Hvad betyder det i Bibelens hele kontekst? Den *topologiske* eller også moralske læsning gør teksten til læserens *forbillede* og spørger: Hvilken virkning har dette på fortolkeren?

Og endelig stiger man i den fjerde fase, den *anagogiske* og eskatologiske, op til *urbilledets synspunkt* og spørger: Hvilken mulig placering har nu alt dette i læren om altings sammenhæng, herunder læren om de yderste ting, sådan som denne især er gennemspillet i Johannes' Åbenbaring?

Er man først sporet ind på dette, går der hurtigt sport i at knytte tekststeder sammen: Jødernes vandring over eller gennem Det Røde Hav kan ses genspejlet i Jesu indtog i Jerusalem, som jo gentages, hver gang Ordets lys trænger ind i en enkelt formørket sjæl. Eller syndefald og korsfæstelse kan flettes sammen hos Kingo, der beskriver Kristus som et filter, der kan rense slangens gift til balsam for den troendes sind.

Med et ordvalg af denne art bevæger Erik A. Nielsen sig nær ved grænsen for den genre, han har tilstræbt, den akademiske afhandling. Man spørger sig selv, om bogen, man her læser, er en bred introduktion, en dokumentation, et internationalt teoribidrag eller et fromt opbyggelsesskrift. Anderledes kan det måske ikke rigtig være. For helligteksten er tekst på en anden måde end andre, mere pragmatisk tekster. Den berører læseren som en eksistentiel person, der i berøringens øjeblik forvandles gennemgribende. Det at læse kristent eller læse som en kristen bliver således at åbne sig for mysteriets lys og indstille sig på, at ligesom der (med Sophus Claussens udtryk) nok findes en verden bag verden og dermed en sol bag ved solen, sådan findes der også i os selv (muligheden af) et øje omme bag øjet.

Det er dette anskuende og tolkende øje, Erik A. Nielsen bruger, når han læser billeder og salmer, og det er denne højere sans, han søger at kalde frem hos sin læser. Set fra hans synspunkt er det ved møderne med ældre vesteuropæiske malerier og digterværker kun en fordel, om man har Gud på hjerte og Bibelen på hjernen. Dermed placerer han sig i forlængelse af f.eks. den canadiske kritiker (og præst) Northrop Frye og dennes bog *The Great Code* (1982, da. 1992) – forskellen er blot, at Erik A. Nielsen noget mere eksplicit vedkender sig sin tro som sin læsnings nøgle og styrke, idet han her ved »tro« forstår »den på erfaring byggede tillid til, at der fra det skabende sprog til stadighed tilflyder mennesker billeder og udsagn, som de i deres liv kan indfri ved at tro på dem« (s. 475).

Læg venligst mærke til, at tro nærmest tautologisk defineres ved tro. Heri ligger en pointe. Man kan se og høre uden dog at se eller høre. Eller man kan se og høre på en sådan måde, at man fatter med hjertet. Hvor hovent det end nemt kan lyde, handler det om indvielse. »Kun den, der læser med Kristi ånd, vinder adgang til tekstens hemmeligheder« (s. 125). Fortolkningslæren udgår her fra troens præmis i den forstand, at den hævder, at læseren må møde teksten med et håb om at blive forvandlet ved den. Der er ikke kun tale om at læseren læser teksten, men også om, at teksten læser læseren, idet den bryder hans/hendes eksistentielle forsejling. For en slig betragtning er mennesket konstant »under pres fra det guddommelige«, der møder os i en dobbelthed af en trussel og et løfte – en forjættelse om at blive »tydet« som dem, vi inderst er. Erik A. Nielsen taler endda, i yderlig forkortning, om en underbevidsthed i religiøs sikkelse.

Med så åbent forkyndende formuleringer bliver *Kristendommens retorik* andet og mere end imponerende demonstration af belæsthed og billedkundskab. Bogen bliver også et oplæg til forhandling om et spørgsmål af næsten samme vigtighed som kontinentalpladernes rette placering: For hvad bør forholdet være mellem hjernen og hjertet, mellem universitetet og kirken, og findes der måske en tredje position mellem teologisk videnskabelighed og esoterisk mystik, mellem skeptisk rationalisme og inderliggjort sværmeri?

Erik A. Niensens bog udgør et tungtvejende indlæg til fordel for en sådan mulighed, og efterdi den som sagt næppe kunne være skrevet af nogen anden, gør man klogt i at bære over med hans verbale manerer og indstille sig på et lettere salvselsfuldt tonefald.

Lad mig slå ned et karakteristisk sted: »Den firefoldige tekstforståelse er af væsen poetisk, for så vidt som den forholder sig til verden ud fra den forudforståelse, at den er skabt« (s. 432). Skønt den meget specielle begrebsbrug forklares ved en note, der siger, at den græske glose »poiesis« jo betyder skabelse, så fremstår den citerede sætning som begrebslig manipulation.

Ville man drille lidt, kunne man sige, at ligesom Paulus gentagne gange fortolker sin indvielse som en indsættelse i et åndeligt embede, som han betegner med ordene »oikonomos mysterion Theou«, altså husholder over Guds eller gudsrigets hemmeligheder, sådan går Erik A. Nielsen frejdigt og modigt

ind i sin funktion som marketingchef for Jesus. Det medfører en ikke uproblematisk tendens til det spekulative – læseren bliver uvægerlig nervøs, når han indleder en ekskurs med ordene »Man kunne overveje...« – og det leder ikke sjældent til ha-stemt overoppustning af teksten. »Mange« hedder konsekvent »utallige«, og »indsigtsfuld« bliver til »genial«. To ofte anvendte yndlingsord er »kvintessens« og »kvintessentiel«, der, da vi når over i bogen om Kingo, næsten bliver et Sesam-Sesam. Men det er jo bare særtræk ved forfatterens begejstrede stil.

Mere ærgerligt er det, at fremstillingen i grundbogens første, hermeneutiske del er lovlig længe om at komme i gang og sine steder gentager sig selv (som s. 51 og 85, hvor næsten det samme siges på fire forskellige måder, eller s. 130, der uden krydshenvisning repeterer s. 99), ligesom man kunne brokke sig over, af og til med ét at blive præsenteret for generaliserende passager, som rettelig hører hjemme på indledningsniveau (f.eks. s. 90, 94 og 98). På detaljeniveau kan bemærkes, at der ikke er total konsekvens mht. om tekster på latin og gammeldansk skal oversættes eller ej (s. 188 roses den apokryfe *Visdommens Bog* for en særlig smuk formulering, som nok havde fortjent en forklaring, og s. 349 tændes genfødsdens ild i Maria, på et dansk de færreste kan læse).

På det terminologiske plan er der grund til at spørge, om overtitlen på første bind overhovedet er kløgtigt valgt. For hvad Erik A. Nielsen i realiteten gør, er ikke at indføre i en »retorik«, men at åbne og kortlægge den særlige disciplin, som han selv et sted mere præcist kalder »det kristne sprogs ikonografi« (s. 202). Om hans retorik-begreb må man sige, at det måske nok har reklame-værdi, men at det sættes til at dække for meget – og derved ender med at betegne for lidt. Og ville man gå videre og drage videnskabsteoretisk konsekvens af begrebsbrugen, kunne man nok mene, at *Kristendommens retorik* foretager en religiøs monopolisering og ekspropriering af fortolkningskunsten, idet den i hele sin tankegang sætter troen over tekstvidenskaben. Derved indvarsles et problematisk mellemværende, der, som vi om lidt skal se, også præger hele bogen om Kingo, hvor eros, digtning, tro og videnskab konstant geråder udi konflikter, der kun delvis ekspliciteres.

Et bindeled mellem de to bøger etableres s. 233 i Kingo-bogen, hvor den firdede tekstforståelses faser opregnes i sammentrængt form, betegnet a, b, b og c. Denne lapsus er desværre ikke noget særsyn, men på uheldig måde repræsentativ for bogen, der fremtræder som en indbunden, rigt farveillustreret, rundhåndet fondsstøttet, midlertidig prøveudgave.

Æren eller rettere vanæren herfor tilkommer selvsagt især forfatteren, men Gyldendal bør nok også tænke over, hvor kløgt det var at betro Kingo-bogen i hænderne på en medarbejder, der på det skønlitterære felt ikke just har ry for omhu og akribi.

Man får sine bange anelser, når man i indholdsfortegnelsen ser inkonsekvens i brugen af majuskler over for kapitæler samt manglende indrykning af slutkapit-

lets 13 underafsnit. Det er også i indholdsfortegnelsen, at man finder den første stavfejl og den første tegnsætningsfejl. Efter en kortfattet »Tak«, hvori forfatteren, noget uforsigtigt, anfører navn på sin redaktør, følger værkets første egentlige tekstafsnit og dermed første faktuelle fejl og de to første henvisningsfejl. Den faktuelle lapsus består i, at de hjælpsomme oversættelser ud for citerede verslinjer hævdes at stå i kursiv, skønt de er sat med afvigende typer. Henvisningsfejlene er af en velkendt art: Man har to steder simpelt hen glemt at erstatte korrektorens åbne »s. 000« med korrekt sidetal på de afsnit, hvortil man vil referere – et forvarsel om det register, der afslutter værket og er præget af både mangler og fejl.

Frygtindgydende kreativ er Kingo-bogen, når det gælder stavning af navne på folk. Henrich Steffens kaldes Henrik Steffens, Kingos stedsøn Jacob Worm kaldes Jakob ligesom Jesu discipel. Egil Skallagrimsson hedder Eigil, så man skulle tro han var fra Slangerup, og Per Olov Enquist må også finde sig i at få sit berømte navn molesteret. Andre navne optræder med forvirrende dobbelt- eller tredobbeltformer: Peder Schumacher / Peter Griffenfeld, Cesare Ripa / Césare Ripa, Rollenhaven / Rollenhagen, Wither / Winther, Georg / George, Stina Hansson / Stine Hansson, Wilfrid / Wilfried, Chr. IV / Christian IV, Frederik IV / Frederich IV, Mattæus / Matteus, Olden-Jørgensen / Olden Jørgensen. Tredobbelt gøres selveste Kong Christian V / Chr. V / Chr V, og en stakkels norsk digterinde kaldes såvel Dorothe som Dorothea samt både Engelbretsdatter og -dotter! Walter J. Ong, der tidligt i værket (s. 25) med fuld ret krediteres for bogen *Orality and Literacy*, måtte sådan set gerne have fået »Walter« med i sit navn.

Når det handler om titler på bøger, hersker der bimplende inkonsekvens mht. adskillelse af hoved- og undertitel med punktum eller komma, og der er ikke altid styr på, hvor meget af en titel der kursiveres, eller om den i det hele taget får lov at stå i kursiv, eller om originalens brug af store over for små begyndelsesbogstaver respekteres. Eneste forsonende moment er i denne sammenhæng, at end ikke Erik A. Niensens egne bøger får lov til at gå ram forbi: disputatsen *Holbergs komik* (1984) anføres på to forskellige måder, og *Lyrikere* fra 2001 skrives skiftevis med versaler og i kursiv. Til titlen på *Aandelig SiungeKoor* (første og anden part hhv. 1674 og 1681) har Kingo-bogen, så vidt jeg har kunnet tælle, seks forskellige former – i hvert fald flere end der ofres på *Evangelisk-Christelig Psalmebog* (1798), som får tre forskellige titler. Mindre unøjagtigheder skæmmer titlerne på edda-digtet »Havamål« (i bogen »Havamal«) og skjaldedigtet »Hovedløsen« (i bogen »Hovedløsning«); mere graverende er det, at Finn Hauberg Mortensens tobindsværk *Litteraturfunktion og symbolnorm* (1973) blot anføres (efter hukommelsen vel?) som *Litteratur & Symbol*. At Leonora Christinas selvbiografi ofte omtales både som *Jammersminde* og *Jammers Minde*, begrundes ikke, at dobbeltformen optræder i et videnskabeligt værk. Decideret sjusket er det at skrive »Brask: Naur GP II« og i virkeligheden mene Elias E. Naur: *Golgotha paa Parnasso*, bd. II, udgivet af Peter Brask, og det nærmer sig en jargonagtig

sprogbrug at påstå, at Christian IV »oversætter« sådan og sådan, men egentlig mene, at et givet bibelsted er udformet sådan og sådan i den danske bibel, der går under kongens navn (s. 322).

Et særligt problem har bogen med at tage stilling til samskrivning og deling af ord (*lige som* vs. *ligesom* på s. 110, *lige så* vs. *ligeså* på s. 452). Det er måske småting, men det er ligegodt ærgerligt at Kingos berømteste digt (eller i hvert fald et af hans mest kendte!) »Far, Verden, far vel« nok så tit får et moderne »farvel« med på vejen. Genitiverne kunne man nok have ofret større opmærksomhed. Så ville rubrikken »Passionsuiten« (s. 442) være bogstaveret korrekt.

Blandt bogens talrige stavfejl er den morsomste »orlovsskib« (s. 191) der let får én til at tænke på en yacht i en lysthavn for bankdirektører. Men det er også pudsigt, at Jesus udstyres med et »sideår«, som ikke skal forstås som et jødisk sabbatår, men naturligvis blot er fejlagtig stavemåde for »sidesår« (s. 343).

Ligesom *Kristendommens retorik* omtaler *Thomas Kingo* sig selv som en afhandling. Til en sådan hører der som bekendt en tese, og Erik A. Nielsen fremsetter (s. 27f) to, nemlig for det første, at »Kingos moderne fortolker har en særlig mulighed for at følge hans vej ind i salmedigtningen ved at forudsætte, at han fra første færd var et af dansk litteraturs betydeligste sproglige og kunstneriske talenter«, samt videre, og for det andet,

at når barokkens *vanitas*filosofi (...) vinder så stor dominans i hans kristne værker, taler netop dét på en indirekte måde om det tab af naturligt, sanseligt liv, han måtte underkaste sig for at blive en af enevældens betydeligste fyrstetjenere og karrieremagere. Og paradoksalt nok: En større digter!

Over for de litteraturhistorikere og teologer, der har anskuet Kingo som ægtefødt barn af enevælden og barokken samt læst hans digtning som stående trygt under den lutherske ortodoksis paraply, sætter Erik A. Nielsen billedet af et erotisk oplivet og højt sprogbevaget menneske, der blot valgte at gøre karriere på systemets præmisser. Af den følsomme elsker skabte tiden en social klatrer. I den løsslupne fantasiudfoldelses sted sattes streng disciplin. Kingo var, hedder det, »et højt bevaget sanse- og iagttagelsesmenneske, længe før han blev kristelig (sic!), ideologisk og »politisk« tydningsmenneske« (s. 76). En »ungdommelig entertainer« med indlysende sans for komik og evne til hurtig association blev, hedder det, gemt ind bag præstekjolen og den teologiske tankestyring (s. 107).

Hvor meget dette synspunkt i grunden afviger fra Ejnar Thomsens forsøg på at »personliggøre« Kingo ved at tale om det bankende hjerte midt inde i og bag den strenge barokke form, kan unægtelig diskuteres. Men Erik A. Nielsen forenkler faktisk også sit synspunkt. For ved siden af at fremdrage Kingos ungdomsdigtning og lejlighedsdigtning samt levere en øjenåbnende læsning af hans 17 sider lange »Mindedignt over Lauridtz Lindenow m.fl.« vil afhandlingen jo også læse Kingos salmeværk ind i den firdannede bibelhermeneutiks univers og

forstå hans billeder på baggrund af ikke mindst emblematikken. Man kan måske sige det sådan, at Erik A. Nielsen vil fremstille såvel elskereren og naturmennesket Kingo som forkynderen og bibeltolkeren Kingo. Ja, fortolkeren holder sig skam ikke tilbage for *selv* at forkynde, som når det tidligt i det store og righoldige kapitel over *Vinter-Parten* (1689) proklameres: »Skabthed, væren og lovsang hører sammen – og er måske det samme« (s. 410). Eller som når det om fastetidens kirkegængere hedder, at de skal »forberede sig på at deltage i en dramatik, der giver genlyd til verdensrummets yderste grænse« (s. 461). Ikke just passager af en art, man er vant til at se i videnskabelig prosa!

Jeg tror, at Erik A. Nielsen rammer noget centralt, når han fortolker Kingo langs en modsætning imellem på den ene side disciplin og på den anden side inspiration. Barok er i bogens forståelse den stilmulighed, der opstår, når form og frihed spændes lidenskabeligt op imod hinanden (s. 390). Ja, »den barokke disciplin er lidenskabelig og den barokke lidenskab disciplineret« (s. 443). Men er dette så virkelig tilfældet og i ganske særlig grad gældende netop for Thomas Kingo, hvad bliver der så tilbage af den oprindeligt introducerede tese om sansmennesket, der lod sig spærre ind i en ortodoks biskop, som tilsyneladende kunne Bibelen udenad? Bortfalder så ikke modsætningen mellem det »ægte« indre og det tillærte, kunstige ydre?

»Når man erindrer«, beklager Erik A. Nielsen, »hvor kyndig en elsker Kingo er i sine kærlighedsdigte, finder man i hans salmer bemærkelsesværdigt lidt om den menneskelige erotik« (s. 241). Jamen, hvad nu hvis det skuffende resultat kommer af en misforstået søgen? Dette antyder bogen selv, når den om *Siunge-Koorets* anden del siger, at om kønslig eller ægteskabelig kærlighed i dybere og hjerteligere forstand kan man intet læse i Kingos salmer (s. 360). Nej, sandt nok, men hvorfor så overhovedet blive ved med at lede?

Når disse problemer overhovedet får lov at vokse til indre modsigelser, hænger det, vil jeg antage, sammen med, at Erik A. Nielsen ikke har ønsket at spænde *Thomas Kingo* ind i en videnskabelig afhandlings korset. Hans teseformuleringer fremtræder således essayistisk henkastede, og der tilstræbes ikke efter de enkelte afsnit en selvreflekterende diskussion af de indvundne iagttagelser. Hovedafsnittene – om Kingos tre store salmeværker og forskellene mellem dem – rummer, så vidt jeg kan bedømme, noget af det klogeste, der er skrevet om forfatteren samt overhovedet inden for dansk hymnologisk forskning, men de slutter alle meget brat, uden opsamling og diskussion, og bogen som helhed får lov at klinge ud i en ganske vist velmotiveret, men alligevel temmelig forvirrende dialog mellem Kingo og Grundtvig, med digtet »Tag det sorte Kors fra Graven« som det fuldtonende gensvar på passionssalmerne i *Vinter-Parten*.

Kan det mon tænkes, at den modsætning mellem på den ene side sansmennesket, erotikeren og digteren Kingo og på den anden side institutionsmennesket, kirkefunktionæren og eksegeten Kingo, som værket vil vise frem, spejler en konflikt i forskeren selv mellem litteraturskeren og videnskabsmanden? Herpå tyder ikke mindst en vis modvilje hos Erik A. Nielsen over for det at lægge sig fast

på et fagligt begrebsapparat. Vi har allerede ovenfor drøftet hans brug af overbegrebet »retorik«, som får lov at dække snart sagt alt lige fra eksegetisk praksis og ikonografi til troerne i lyrikkens register. Denne begrebs-elasticitet ses ligeledes her, hvor »retorik« f.eks. (s. 151) bruges om heltedigtet som genre, og hvor begrebet tilmed kan indsættes som handlende subjekt: »Retorikken helmer ikke, før intet i verden står tilbage som uovervindeligt« (s. 275). Et karakteristisk eksempel på elastisk, for nu ikke at sige løsagtig, terminologi leverer værket, når der pludselig tales metaforisk om »den firefoldige tekstforståelses syntaks« (s. 137) og i en note udtrykkelig henvises til et afsnit i *Kristendommens retorik*, hvori der ganske vist tales om »grammatik« og »paradigmer«, men hvori det også helt rigtigt understreges, at det drejer sig om »et bøjningsmønster på et højere sprogniveau, gældende for symbolske eller metaforiske bevægelser« (s. 201). Og når vi nu er ved billedsproget, nærmer det sig nok også letfærdig omgang med begreber at kalde Kingo »en ihærdig symbolist« (s. 284), men blot mene: dygtig bruger af symboler og sikker behersker af symbolik.

Erik A. Nielsen nærer efter alt at drømme en ambition om så at sige at sprænge den akademiske institution indefra eller i det mindste sætte den under dobbelt pres fra henholdsvis poesien og troen. Dette høje ønske fordrer paradoksalt nok en særlig sikker bemestring af den akademiske genre og en ekstra stor varsomhed i brugen af faglige begreber.

Når dette er sagt, er det imidlertid på sin plads at fremhæve de kvaliteter ved Erik A. Niensens to bøger, der trods skæmmende mangler og fejl vil gøre dem både uundværlige og uomgængelige mange, mange år frem i tiden.

Det drejer sig for det første om en fremstillingskunst, der billedligt talt er villig til at gå planken ud sammen med de digtere, der skildres, idet forfatteren modigt benytter sit hele verbale og stilistiske register. For det andet udmærker Erik A. Nielsen sig ved i lighed med Kingo at besidde en såkaldt »forsynsfrom synsevne« og derigennem være i stand til at kalde det religiøse perspektiv i f.eks. en salme frem i fuld dimension. For det tredje formår han at drage læseren ind i en omfattende verden af billeder, musik og tekster, og skønt hans dynamisk associative disposition undertiden fører ham lovlig vidt omkring, ikke mindst i fodnoterne, så er og bliver det en fornøjelse og intellektuel berigelse at få så meget foræret. For det fjerde trækker han på et gavmildt register af emblematik og etymologi, som gang på gang sætter ham i stand til at fremdrage netop det essentielle ved et symbol eller en enkelt glose. Endelig for det femte har Erik A. Nielsen en vældig styrke i, at han så åbent vedkender sig både sin tro og sin begejstring for poesien. Det gør hans arbejde sårbart for en faglig kritik, men det er også kvaliteter, der kan og bør forplante sig, inspirerende, til hans læser.

Erik Skyum-Nielsen

Anmeldelsen har indarbejdet dele af artiklen »At fatte med hjertet« (Information, 10.12.2009).

Klaus P. Mortensen og May Schack (red.): Dansk litteraturs historie, bd. 3, 1870-1920. Gyldendal, København 2010. 718 sider, 498 kr. ISBN 978-87-02-04184-2.

En anmelder nødes til at læse et omfangsrigt bind af en litteraturhistorie som ét langt epos, i dette tilfælde på 687 tekstsider. I dagligdagen vil sådan et værk blive læst i små stykker med dages, ugers og års mellemrum og formentlig sjældent eller aldrig i helhed i et stræk. Lad det derfor indledningsvis være sagt, at også dette bind af Klaus P. Mortensens og May Schacks danske litteraturhistorie lever op til den forventning om formidling af stof og bredde i fremstillingen, som den gennemsnitlige bruger har. Veteraner i faget finder vel ikke meget nyt, men får genopfrisket mangt og meget, noget til det gode, andet til det værre. Enhver historiserende disciplin kender til vekslende kurser på forfatterskaberne, når disse bliver mødt af nye generationer på den litterære børs.

Seks forskere, født imellem 1944 og 1956, tager sig af turen fra 3. november 1871 til Johs. V. Jensens begyndende digteriske udklang fra midten i 1920'erne. Ingen sluttet periode er vel i så høj grad blevet beskrevet af sig selv som netop Det moderne Gjennembrud, og det gør det vanskeligt at lancere de modpositioner, der nok kunne være brug for.

Lise Busk-Jensen skildrer de selvdefinerede »moderne« forfattere i 1870'erne-80'erne på 250 sider. I et oversigtskapitel (s. 15-83) nævner hun dels personer og litterære temaer, der senere behandles udførligere i bindet, dels en række sociale, politiske og mentalitetshistoriske begivenheder, der også kan aflæses af periodens skønlitteratur, den udenlandske medregnet. Det er blevet en *tour de force*, hvor mange navne på få linjer flimrer med en titel og en til konteksten afpasset karakteristik. Den er ikke for begyndere og var måske bedre placeret som slutningskapitel i bindet, rensat for gentagelser fra de andre forfatterorienterede afsnit.

Efter den indledende oversigt, der også placerer Georg Brandes som dirigenten, der satte musikken i gang og fornyede den, da den mistede styrke, følger geledet af digtere. Busk-Jensen skifter fra og med J.P. Jacobsen s. 84 ff. gear til egentlig litteraturlæsning og tekstanalyse inklusive detaljerede biografier af forfatterne. Det sidste er gennemført uden hensyn til, om personlige data influerer de trykte værker eller ej. Disse bliver derpå genstand for udførlige referater og velvalgte citater, undertiden ret lange. Bredden står i et vist misforhold til, at de fleste af periodens hovedværker er lette at få fat på for moderne læsere.

Jacobsen får 21 sider (s. 84-104). De mange udmærkede sprogløst citeret fra hans sparsomme opus udløser dog ikke megen egentlig stilkaraktistik (se fx om *Marie Grubbe* s. 100), der kan forklare, hvorfor Jacobsen i Danmark er den naturalistiske Brandes-fløjs bedste mand, men i Tyskland i 1890'erne bliver en art nyromantisk symbolist og dyrkes af Rilke og Thomas Mann. Brandes' udsagn om Jacobsen som nutidsprosaens store kolorist (s. 94, jf. s. 103) tages alvorligt, skønt den (ifølge brødrene Brandes' nu trykte brevveksling) dækker over

utilfredshed med såvel den meget specielle psykologi som den manglende aktuelle problemdebat i *Marie Grubbe*. Herudover roste Brandes naturskildringerne, noget, en kritiker over for en god ven altid kan fremhæve uden at lyve åbenlyst. Også ved *Niels Lyhne* kneb det for brødrene med at få Jacobsen til at ligne den store vellykkede satsning på det nye.

Den som digter endnu mere værkbrudne Holger Drachmann tildeles 19 sider (s. 105-123), men heller ikke han blev med sine politiske pendulbevægelser den trofaste støtte, Brandes og hans gruppe ventede på. Det brogede forfatterskab beskrives pænt. Drachmanns treleddede (!) dvandva-kompositum om brandesia- nernes moderne danske åndsliv som det »halvt kritisk-jødisk-franske« (digtet til Bjørnson 1882) citeres forvirrende forkert hele to gange (s. 119) med tankestreger for bindestreger og ordmellelrum, som om »jødisk« er en apposition til »halvt kritisk« (s. 119). Busk-Jensens fremstilling slutter med en blåstempling af digte- ren, som på sin 60-års dag blev hyldet med en kongelig orden, udenlandske tele- grammer, et københavnsk fakkeltog, middag på rådhuset og festforestilling i Det Kongelige Theater (s. 123). Men hun fortier, hvor skævt dette gik takket være hans ubetænksomhed med at demonstrere frisind og antiborgerlighed over for netop de borgere, som betalte gildet. Selv hans nøgterne biograf Paul V. Rubow mener, at denne skandale, som blev blæst op af pressen, fremskyndede hans død to år senere. Det er da i øvrigt tankevækkende, at tre af periodens førende skøn- ånder – Georg Brandes som dæmonisk skægget mefistofelisk profet-kritiker, Drachmann som romantisk digterkonge med bredskygget hat, slængkappe og isafkølet bourgogne i glasset og Herman Bang med sin maske som dekadent livstræt yngling – blev kendte skikkelser i offentligheden ved at iscenesætte sig selv efter en praksis, de nok havde lært på tilskuerpladserne i Det Kongelige Theater.

Topsøe (som Brandes ikke kunne døje) og Schandorph (i hvem Brandes søgte at se en dansk Zola) gøres af på 5 og 7 sider, passende nok. Gjellerup skæres ned til 7 sider ved, at hans forfatterskab kun skildres i detaljer frem til og med 1885, hvor han brød med Brandes og blev både moralsk og religiøs, hvad der i 1917 sikrede ham en halv nobelpris. Men hans senere til tider høj- spændte idealisme signaleres ikke ved nogen titler på romaner eller dramatik – kun samtidsfortællingerne *Minna* og *Møllen* står som sen naturalisme (s. 142, jf. s. 447). Så stærkt slår det Georg Brandes'ske sorteringsprincip igennem hos Busk-Jensen.

Edvard Brandes med et par romaner og et dusin skuespil (s. 142-146), som han selv regnede for dramatiserede avisindlæg, danner optakten til sektionen »Kønnet frigøres«. Det dækker først over den erotiske problemdebat i romaner og især skuespil hos de mandlige forfattere Erik Skram, Edvard Brandes og Otto Benzon og leder derpå frem til en litteraturhistorisk fornyelse betitlet »Kvindernes moderne gennembrud« (s. 156-182). Her kommer nyt stof ind med kraftigere fremhævelse af kvindernes andel i moderne litteratur end i tidligere litteraturhistorier. Olivia Levisons noveller (s. 157-161) bliver således

gennemgået bevidstheds- og ideologihistorisk, men så godt som uden berøring af litterær teknik og originalitet. Tre linjer uden eksemplifikation og uden vurdering af betydning in- og eksternt betraget (s. 161-162) forbinder hende anno 1887 med realisme, naturalisme og impressionisme. Hvordan hun stod målt med fx Bang, kunne have understreget det tidstypiske. Mere påstående end påvisende hedder det efterfølgende, at Amalie Skram med to antipsykiatriske romaner fra 1895 (*Professor Hieronymus* og *Paa Sct. Jørgen*) fik billedliggjort sine egne indre syner og dermed fuldendt det projekt i sproget, som ikke ville lykkes for hendes person Else Kant på lærredet (s. 175-176), men nærmere kommer litterære bestemmelser ikke. En del forslag til sådanne kunne dog være at læse i *Nordisk kvindelitteraturhistorie*, 2, 1993. Og det er påfaldende, at sindssyge mennesker tiltrækker også tidens mandlige forfattere, Bang først og fremmest.

Samme Bang får 31 for det meste velinformerede sider (s. 188-218), godt hjulpet af, at han selv yndede at give præcise karakteristikker af sin nye impressionistiske stil. Illustrationen af udstillingen i 1888 (s. 211) kunne have medtaget den pointe, at Bang som journalist støttede arrangementet ved talrige, i reglen usigenerede indlæg i *Politiken* og bl.a. var ophavsmand til dannelsen af Danmarks Turistforening i 1889 (men ikke blev valgt til ledelsen, jf. Torbjörn Nilsson i disputatsen *Impressionisten Herman Bang*, 1965). Nyere vinkler på forfatterskabet, fx fra Dag Heedes queer-forskning i det, er ikke anlagt.

Et andet guldrandet navn er Henrik Pontoppidan (s. 219-241), hvis både fra Jacobsen og Bang afvigende, villet jævne og fortællerstyrede stil beskrives fint (s. 237-238); iagttagelsen af kompositionen i *Det forjættede Land* som et drama under respekt for tidens og stedets enhed (s. 237-238) er lånt fra Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs videnskabelige udgave fra 1997. Det standende problem med at forstå ægteskabsromanen *Mimoser*, 1886, nogenlunde fornuftigt løser Busk-Jensen sålunde: »Dens angreb gælder, som undertitlen »Et Familjeliv« siger, intimsfæren med dens tætte sammenkædning af romantisk forelskelse og sociale forpligtelser« (s. 240), og bogen regnes altså hverken for et program for en friere eller strammere seksualmoral. Fru Drehlings kritik af de moderne hjem som venushuler, der udmarver mændene og gør kvinderne svage og enfoldige, er sikkert Pontoppidans egen mening – der også ytrer sig utopisk om sagen (som i *Det ideale Hjem*, 1900) og anbefaler blodsbeslægtet familieliv og erotik med fremmede. Men han siges – i anmeldelse af Amalie Skrams *Lucie*, 1888 – at savne indblik i Lucies sjæleliv. Her bryder Busk-Jensen af til fordel for en bemærkning om Pontoppidans skepsis over for veristisk realisme (s. 241). Hun antyder dog, at han som mand ikke kan genkende og føle sig ind i kvindelig subjektivitet.

Gennemgangen af *Lykke-Per* udløser en hos Busk-Jensen sjælden sammenlignende betragtning, nemlig mellem teknikbegejstringen hos den unge Per Sidenius og den unge Johs. V. Jensen (s. 243). Med et henkastet kapitel om Peter

Nansen, Gustav Esmann, Emma Gad og (i en billedtekst) Carl Ewald slutter Busk-Jensen sit bidrag. Det er samvittighedsfuldt udformet, uden at afsløre dybe studier i de nu klassiske forfatterskaber. Og man kan spørge, om de mange referater og citater som pålidelig orientering ikke vil erstatte læsning af værkerne selv frem for at gøre opmærksom på kvaliteter og finheder, der først kommer til syne, når brugeren af litteraturhistorien giver sig i kast med teksterne i deres helhed. Den i brandesianernes øjne tabende fløj kommer endnu en gang ikke til orde. Det gælder noble senromantikere med publikumsappel som C.K.F. Molbech (med fx skuespillet *Ambrosius*, 1878, hvoraf 13. oplag forelå 1902), Sophus Bauditz, Edvard Blaumüller, Alfred Ipsen og Ernst von der Recke. Til disse navne kan føjes en del kvindelige forfattere, der også fordybede sig i historisk-romantiske emner. Alle disse arbejder var dog en del af baggrunden for, at det nyromantiske gennembrud i 1890'erne kunne vinde offentlig genklang.

Herefter overdrages førertrøjen til Henrik Wivel (s. 265-387) med 122 sider om 1890'erne fra Brandes' opdagelse af Nietzsche til og med Helge Rode. Han anvender et noget mere opdramatiserende sprog end Busk-Jensen, men leverer i øvrigt som hun god og fornuftig besked i mange henseender. Når han mener, at Brandes blandt andet lod sig ildne af Nietzsches *Zarathustra* (s. 266), holder det ikke helt, for bogens mangel på plastiske skikkelser og dens løjerlige halvbibelske stemmeføring brød Brandes sig mindre om (*Samlede Skrifter*, VII, 1901, s. 633), og det var endda netop den, der inspirerede 1890'er-lyrikerne, navnlig i Midnatssangen. Med rette – og i efterfølgelse af Brandes selv – understreger Wivel, at han var »blandt de første overhovedet i Europa, der formidlede Nietzsches tænkning« (s. 266), men så er det da upræcist lidt senere at tale om en »nybrydende fortolkning« (s. 270) af den, for det indebærer vel, at der var andre udlægninger.

Johs. Jørgensen behandler Wivel som en 1890'ernes Brandes, der kommer med et nyt europæisk rundskue og introducerer forfattere efter 1850 (det stofmæssige slutpunkt i *Hovedstrømninger*) (s. 275-288). Wivel er langt mindre biografisk end Busk-Jensen, men til gengæld mere sociologisk uden politiske ideologier, mere psykologisk tværgående og mere europavendt. Wivel tænker og beskriver i begreber som flånortypen, nerve(adels)mennesket, den kropsdrykende vitalist.

Vigtig i 1890'erne er ordet dekadence. Wivels fra udlandet hentede definition (s. 277-278) kunne såmænd have været illustreret på Jacobsens sprog i partier af *Niels Lyhne* og i de posthumt udgivne *Digte og Udkast*, 1886. Wivel peger ros-værdigt på både Jacobsen og Gjellerup i sammenhængen (s. 288), måske lidt for underbetonet. Lyrikeren Drachmann kunne også have været strejft. Det kan demonstrere, at det i en sammenhængende litteraturhistorisk fremstilling kan være en ulempe at have skiftende forfattere, hvis ikke disse er meget tæt koordinerede.

I Wivels skildring af 90'ernes middelalderkult (s. 296-297) med Valdemar Vedels kulturhistoriebind og i kunsten Agnes Slott-Møller kunne Axel Olrik have

været nævnt for den vigtige fortsættelse 1890-1905 af *Danmarks gamle Folkeviser* og disputatsen fra 1892 om Saxos kilder til fremstillingen af oldtidens sagnverden. Og hvis ikke Busk-Jensen havde skåret Gjellerup fra, kunne hans idédramatik og hans Edda-oversættelse have passet ind her.

At betegne kredsen omkring *Taarnet* som »grænsegængere«, både bogstaveligt på grund af deres idelige vandringer i forstæder mellem storbycivilisation og provinsnatur og kulturelt ved deres splittelse mellem naturalisme og nyromantik, er en god idé til betoning af den fundamentale hjemløshed, som er århundredskiftets modernistiske erfaring (s. 312).

Skønt Wivel viser sig at have betydelig større sympati for Claussen end for Jørgensen, leverer han dog en kyndig og detaljeret portrættering af sidstnævntes evige uro og fremmedhedsfølelse med spejlinger i det omfattende livsværk (s. 314-332). Jørgensens omvendelse til katolicismen som skildret i sidste bind af *Mit Livs Legende*, 1928, bliver dramatiseret til et »show down« (s. 328, med et western-udtryk!), hvor han bryder med sin hustru til fordel for den katolske moderkirke, men stadig er bundet til modernismen: »*Mit Livs Legende* er et dannelsesmæssigt illusionsnummer af forfærdende radikalitet« (s. 329), og de følgende store hagiografier bliver et side- og modstykke til Brandes' serie om de store mennesker som kulturens kilde. Det er en velkommen parallel litteraturhistorisk set, men af vovelig indholdsmæssig radikalitet.

Afsnittet om ægteparret Stuckenberg (s. 333-344) begynder med en karakteristik af kunstnerhjemmenes kultur som refugier for beboerne og skærm imod den støjende moderne verden udenfor, med rammende citater. Det følges op af en sympatiserende gennemgang af det engang så beundrede forfatterskab.

Sophus Claussen (s. 345-360) får rejst et monument for sig som vitalist (mere herom senere). Hans mange lyriske forbilleder i (især) udland og (mindre) i indland afføder et forslag om, at han måske mest af alt minder om Grundtvig, nemlig »underlig forsoren, fuld af paradokser og manisk lystne strømme af ord, fostret af en livfuld bevidsthed«, med »esoteriske dannelsesruter« og »talent for en helt personlig metaforik«, med tilsvarende »lange fortællende, belærende og dialogiske digte, der fletter en episk struktur ind i det lyriske rum« (s. 353). Jo da, men selv bortset fra de tos helt forskellige opfattelse af kristendommen bliver Grundtvig som moden mand folkelig og national og udvikler en lyrisk stil derefter, mens Claussen sidder fast i det elitære og egentlig lidet danske – til sin egen store undren og sorg. Sammenligningen duer ikke meget. Derimod er det mere passende, end Wivel vist aner, at nævne den mangefacetterede Jens Baggesen som et af Clausens få danske forbilleder (s. 353). Wivel gør et helt modigt forsøg på at finde kernen og dermed ordenen i forfatterskabet ved at anskue Clausens seks digtsamlinger som to triangler, der samlet udgør »et stort sammenhængende tekstlegeme« (s. 354). Claussen-kendere og -yndere plejer nu sjældent at være enige om, hvad det store ved ham egentlig er.

Den nok i dag lidet læste Sophus Michaëlis (s. 361-370) huskes for en fetichistisk nydelse af kvinden og Thor Lange (s. 372-376) som en bevidst usamtidig,

dvs. romantik-dyrkende, digter undtagen i sine introduktioner til det 19. århundredes store russiske forfattere. Wivel afrunder sit afsnit med luftånden Helge Rode (s. 377-387). Knud Bjarne Gjesing indsætter her 10 sider (s. 388-397) om Ludvig Holstein som monistisk naturdigter. Og derpå gør Wivel comeback med 50 sider om 1890'ernes nye prosaister, som promenerede »en spejlende bevidsthedsmæssig funktion« (s. 398) i deres tekster frem for en snævert genremæssig, hvad der så svarede til lyrikernes genreblanding eller genreopløsning. Det lyder vist dybere, end det er. Det gælder selvmorderen Ernesto Dalgas (s. 399-407) så vel som den dekadent arabeskede Johs. Holbek (s. 407-411). Holbek diagnosticerer på sig selv, at hans fritænkeri ikke kan undvære den modstander, han er bundet til at bekæmpe (s. 409). Just det var jo ifølge dr. Hjerrild hos J.P. Jacobsen Niels Lyhnes problem som moderne ateist. Wivel kalder Holbeks opus en inderverden »eksponeret for fuldt tryk« (s. 410). Knud Hjortø (s. 411-420) debuterede i 1899 med romanen *Syner*, 1899, der får Wivels eget billedsprog til at yngle: bogen er »en åndelig trykkoger« og efter et tankeladet punktum endda »En eksplosion« (s. 412). I et posthumt erindringsglimt publiceret 1933 af Johs. V. Jensen påstår Hjortø, at bogen blev ham »dikteret« (s. 412) – her kunne Wivel godt have erindret læseren om, at det var, hvad Nietzsche ifølge Georg Brandes' fremstilling 1889 udtalte om *Zarathustra* (*Samlede Skrifter*, VII, 1901, s. 632, jf. brev fra Nietzsche til Brandes 10. april 1888). Jegets modernistiske splittelse fastholdes hos Hjortø i *Syners* nedtællende dekadence og selvopløsning til det sygeligste (s. 415). Han blev en digternes digter, helt op til Rifbjerg og Ørnsbo (s. 416).

Jakob Hansen (s. 420-425) gør op med slavemoral på alle felter, men tilhører sin generations unge døde. Dekadencedigtningens kulmination indtræder med Johs. V. Jensens tre 90'er-romaner, der med udgangen på *Kongens Fald* »slukker det 19. århundredes lys« (s. 426-427).

Karl Larsen (s. 429-437) foranlediger, i øvrigt lidt overraskende, indførelse af en ny term hos Wivel, *grotesk realisme*, under henvisning til Victor Hugo anno 1827 (der selv dengang henviste til Shakespeare) (s. 428), og hans opus med en blanding af filologi, germanerdyrkelse og hverdagsabsurditeter etiketteres som en sproglig »trykkoger« (s. 437); endog dansk litteraturs første *queer*-roman har han skrevet med *Daniel-Daniela*, 1904 (s. 435).

Wivel slutter sin medvirken i en karakteristik af Gustav Wied (s. 437-448), der dyrker en yderliggående og absurd dekadence i optagetheden af kødets kræfter og forfald (s. 441) og i de to slægtsdegenerationsromaner står på tærsklen til den vrængende ekspressionisme under og lige efter 1. verdenskrig (s. 448).

Knud Bjarne Gjesing, der som tænker synes mere selvstændig end Busk-Jensen og Wivel, har fået den svære opgave at skrive om Harald Kidde (s. 449-463), et forfatterskab opfattet på mange (og modstridende) måder. Han polemiserer imod Villy Sørensens tolkning, at seksualangst og askese hos Kiddes mandfigurer skulle være forfatterens eget problem og budskabet i hans romaner (s. 453). Gjesing mener, at Kidde søger og finder en løsning i »den Anden« (kærlighed og

tilgivelse er menneskenes felt) (s. 454). Han yder Kidde berettiget ros for bevidsthedsstrømsteknikken i *Jærnet*, 1918, længe før James Joyce – med indrømmelse af, at prosaen er næsten uoverkommelig for den læge læser (s. 460-463). Gjering har også trukket loddet Jakob Knudsen (s. 464-477), der betegnes som en kristen naturalist, en levebrødsforfatter, som var i stand til mesterligt at psykologisere knaldromansintriger. Portrættet er tegnet med sikker hånd, i sympati for Knudsens skelnen mellem tro og psykologi. Det kunne for resten bemærkes, at Knudsen i slutningen af 1940'erne til midt i 1950'erne fik en forlagsmæssig renæssance.

Anne Birgitte Richard får lidt altmodisch 56 sider (s. 478-534) til et kvinde-specifikt gruppebillede, endda med en skose til Vilh. Andersen for at have gjort det samme (s. 478). Thit Jensen (s. 480-493) siges med en fortsættelse af Wivels sensationisme i sit opus at bringe »en sprængladning til detonation« (s. 480). Metaforen signalerer, i hvor høj grad det moderne betyder konfrontation, konflikt, krig, erobring. Richard gør et behjertet forsøg på en Ehrenrettung af Thit Jensens kaotiske små samtidsromaner, men lider skibbrud sammen med forfatteren. Gerds sluttelige frafald i *Aphrodite fra Fuur*, 1925, med kysset til hanmennesket og præsten Bull

lukker munden på alle spørgsmål, som romanen rejser om de krydsende fortolkninger og former, der er på færde i brydningstiden. Den besvarer ikke spørgsmålene, men lader dem i sin brudte og hybride form stå som det nye århundredes gåder om køn, identitet, politik, religion, sjæl, krop og sanselighed. Splittelsen, åbenheden og det brede formmæssige register peger mod modernismen, som Thit Jensen er i pagt med, med eller mod sin egen vilje, der gerne hævder det tvivlløse, der er i kontrast til hele modernitetens ambivalens (s. 484).

Med andre ord: dobbeltromanen om Gerd Palludan og det moderne kvindeprojekt lykkes ikke. De historiske romaner giver derimod 1907-54 Thit Jensen »et rum for kunstnerisk frihed, der kan rumme sanseligheden og tvetydigheden« (s. 491), hvad der eksemplificeres ved et citat fra Niels Stygges madorgie ved et sommergilde, hvor den katolske bisp har sin elskerinde ved siden af sig. Derved opstår »en forsøgsstation, der får lov til at rumme alle modsigelserne og i bedste fald forme dem til en dialektik, der ikke presses af kravet om en endegyldig løsning« (s. 491). Det er vist nok positivt tænkt og ment fra Richards side, men virker som en ret tilintetgørende kritik af såvel intention som udførelse. Og samtidig kunne Thit Jensen hellige sig »sin agitation for det frivillige moderskab«, oplyses vi om (s. 492). En læser uden eget kendskab til forfatterskabet får ikke sat ret meget på plads i dette afsnit.

Nøjagtigt lige så mange sider bruges på Agnes Henningsen (s. 494-507). Efter redegørelse for hendes op- og nedture i kærlighed foreslår Richard i hendes tekster at se endnu »en forsøgsstation, der designer forståelsesformer

for livet«, ud fra et ønske om at blive »set, anerkendt – og beundret«, med bøger, der ikke er for fastholdere (s. 495). Henningsens fundamentale tema er kærlighedens usikkerhed med manglende livstidsgaranti, ifølge en underafsnitstitel »Den moderne uorden« (s. 497). Kvaliteten i hendes kvindekamp er en rigdom af modsigelser og den dialogiske tilgang til kærlighedslivet (s. 507). Det bliver noget af en svimlende rundtur, der ligesom Thit Jensen-afsnittet ryster meget løs og kun får lidt sat på litteraturhistorisk plads. Metaforen »forsøgsstation«, som plejer at være noget landbrugsteknisk, har afløst Wivels køkkensprog.

Lettere håndterbar er Ingeborg Vollquartz (s. 508-512), som modsat skriver rapporter om idealer fra »småborgerskabets provins«, hvor pligt og indordning tæller mere end selvrealisation (s. 508), og teksterne derfor bliver afkaldslitteratur. Hendes bøger solgte modsat Henningsens og Thit Jensens godt. Richards analyse er tematisk, ikke specifikt litterær.

Gyrithe Lemcke (s. 513-521), kvindesagskvinde og slægtsforfatter, anslår ligeledes et offertema snarere end selvrealisation (s. 521). *Edwards gave*-serien »falder før, under og efter hendes aktive kvindepolitiske virke« – ja, så er de tidlige muligheder også udtømt. Heller ikke her kommer der nogen litterær karakteristik.

Karin Michaëlis (s. 522-534) bedømmes som mere sprælsk. Hun har en »tilsyneladende letløbende pen, der fortæller om alt, hvad der foregår i børn og kvinders sjæleliv« med en »drillende blanding af mange synsvinkler, der i brevets, snakkens og bekendelsens form konkurrerer om den stadig flygtende sandhed« (s. 523-524). Problemet er fantasien, der kammer over og ender i psykose (s. 528). Her får læseren omsider en litterær indplacering: hendes litterære kunst findes i billederne, stemningen og stemmerne og er inspireret af impressionismen (s. 526), ja, endog en kvindelig bevidstheds(tale)strøm kommer til i 1930 med jegerromanen *Hjertets Vagabond* (s. 531). Efter Richards kvindekapitel bringes et foto af Edith Rode som ung med en kort usigneret karakteristik (s. 535).

Johannes Nørregaard Frandsen overtager stafetten og leder ind i det folkelige gennembrud inklusive fornyelsen af den folkelige sang (s. 536-544), det hele set og hørt som provinsens svar på den københavnske kosmopolitiske kultur under brødrene Brandes. Frandsen sætter meget rimeligt 1864 som vende- og inspirationspunkt og forfatningskampens afslutning med systemskiftet i 1901 som slutpunkt for etablering af »et nyt mentalt og fysisk landskab (...) præget af stærke symboler« som fx den enkelte grundmurede velholdte selvejergård og landsbyen med socialt og religiøst fællesskab (s. 542).

Først i følget er Johan Skjoldborg (s. 545-560), som ville skaffe husmændene myndighed og værdighed som mennesker. Derpå kommer Jeppe Aakjær (s. 561-585), hvis sans for social uret forbindes med indføling i og beskrivelse af naturen, resulterende i henholdsvis dyrkning af jorden og fredning af landskabet (s. 561). Den jyske bevægelse åbner ny udsigt til et erfarings- og sprogfællesskab. Højen, som i digtet »Der dukker af Disen... « (str. 5) »med Blaabær og Lyng« mørk

stiger op over »kulturens kornhav« (s. 564), er vel for resten snarere en udyrket kæmpehøj med hedevegetation (ofte husket og prist af Johannes V. Jensen), altså en anden historisk kultur, end et udtryk for »naturens storladenhed«. En prosaparafraze af digtets landskabsbilleder (s. 563-565) demonstrerer, i hvor høj grad bevægelses- og handlingsverber er centrale i Aakjærs lyrik (ganske som hos Grundtvig), det gælder også de 8 verslinjer i tekstprøven s. 578 nederst, der dog med ordene »sort« og (3 gange) »hvidt« ikke som påstået illustrerer farveekspressivitet. Aakjærs værker nåede en stor udbredelse i hans levetid (s. 569), men læses de mon i dag? Jenle-folkemøderne (1910-29) blev en institution (s. 569-570).

Frandsen beretter udførligt om tilblivelsen af *Rugens Sange* (s. 574-575). Aakjærs to populæreste sange (»Jeg er Havren« og »Jens Vejmand«) behandles ikke, men der er dog et foto af en vejmand bag sin skærm (s. 583), mens »Jeg bærer med Smil min Byrde« får to analyser og citeres i helhed, om end ikke i ét stykke (s. 575-576 og 578). Sentimentaliteten og banaliteten i en del af lyrikken forbigås.

Både Aakjær og Skjoldborg havde eller fik tiden med sig i deres sociale reformideer, og det overflødiggjorde i overvejende grad deres prosabøger. Det kulturhistoriske stof, der udgør en del af indholdet, fx lysestøbning på den enkelte gård (s. 572), overhales af tekniske fremskridt, ligesom dialekternes ordforråd tømttes og bevarede som uddøde i videnskabelige værker.

Martin Andersen Nexø (s. 586-614) er et problem – han var i sin levetid for rød for borgerskabet og for socialisterne vel meget af en børne- og kvindeskildrer, i 1968 var han ikke rød nok og i tiårene derefter naiv og usofistikeret i sine elementære romanfigurer. Frandsen redegør for ambivalensen (bl.a. i faderens skikkelse, s. 595) og sårbarheden i forfatterskabet, som var et forsøg på at fastholde den internationale kommunisme og en dansk højskole-grundtvigianisme i et og samme hug. Rejsebogen *Mod Dagningen*, 1923, der skildrer det endnu idealistiske sovjetsamfund lige før Lenins død, kunne have været med her, men omtales ikke. I Nexøs arbejder efter 1945 faldt kvaliteten på grund af en bestræbelse for politisk korrekthed på bekostning af menneskeskildringen, og han endte som æresborger i Dresden i DDR (meddelt s. 590, men ukommenteret). Nexøs forfatterskab kan siges at have levet på psykologien, men tabt på ideologien – bedst i de første bøger i kampen for husmanden. Frandsen leverer en mildt tonende apologi for Nexøs opførsel, fx både over for den velmenende velgører fru Molbech, som han udstillede i nøgleromanen *En Moder*, 1900 (s. 598-600), og i den mere og mere abstrakte kærlighed til sovjetkommunismen (han døde 1954 og oplevede således ikke den ungarske opstand 1956 og besættelsen af Tjekkoslaviet i 1968). Frandsens afsnit er bevidstheds- og idehistorisk, men der er beklageligt lidt om Nexøs sære evne til at fortælle, så skikkelserne bare står der og kan bestrages hele vejen rundt.

Marie Bregendahl (s. 615-638) foranlediger en socialpsykologisk analyse af det fastlåste gamle bondesamfund. Med rette afser Frandsen en grundig behand-

ling til hovedværket *En Dødsnat*, 1912 (lidt over 5 sider), med fin analyse af den avancerede litterære form inklusive en kunstlet, men påstået vestjysk læsning af barselkvindens navn Anne Gram som smertensår (anno gram!) (s. 622-626).

Thøger Larsen (s. 639-654) hylder Frandsen som en hedensk digter, med fine digtgennemgange, uden at skelne de enkelte samlinger fra hinanden.

Lars Handesten afslutter bogen med et kapitel om Johs. V. Jensen (s. 655-687). Nøgleordet »interferens« angiver »essensen af Johannes V. Jensens digtning, livssyn og biografi«. Han var en livslang rejsende, der altid kom tilbage, »drevet af en stadig udvé og hjemvé« (s. 656). Han var ven med samtidige kunstmalere fra provinsen, men skeptisk over for det litterære miljø og afskyede litteraturkritikere og professorer i faget. Som nævnt tidligere i værket omgikkes han dog gerne andre ikke-københavnske digtere som Thøger Larsen (s. 639 og 654) og havde sympati for Knud Hjortø og Jakob Knudsen. Det er et velopløst og vidende kapitel og en god slutning på bindet – når der nu ikke skulle forsøges et overblik over den tilbagelagte distance.

Alle oplysninger er pænt og forsvarligt bragt til veje, både data, titler og øvrige realia. Enkelte fejl har dog indsneget sig, der må anholdes – i bladordenen.

S. 154 dateres Ibsens »Et dukkehjem« til 1979 (både tryk og opførelse!), billedteksten s. 151 har det rigtige Nietzsches karakteristik i brev 2. december 1887 til Brandes af dennes udtryk Aristokratisk Radikalisme som »das gescheuteste Wort« om sig (*Correspondance de Georg Brandes*, III, 1966, s. 441) oversætter Wivel til »mest forførende« (s. 266), men tillægsordet betyder »klog; fornuftig«, og det er jo noget andet – GB oversætter det selv senere som »forstandigste« (*Samlede Skrifter*, VII, 1901, s. 648), Nolin skriver i sin 1965-disputats *Den goda europén* »fornuftigaste« (s. 155). I næste brev, 8. januar 1888, efterlyser Nietzsche »ein intelligentes Wort« og »ein intelligentes Gefühl« (*Correspondance*, s. 446), så der er ingen forførelse her. S. 366 står Michaëlis' fine strofe til Hammerhøis maleri af støvkorn i solen korrekt, men gentages invalideret på rytmen i næstsidste linje som billedtekst på s. 368. Knud Hjortø læste til lærer på Jonstrup Seminarium »ved Lyngby« (s. 412) – seminariet lå dog faktisk ved Kirke Værløse ganske tæt på hans fødegård, mens der var 13 km i luftlinje til (Kongens) Lyngby. Manus til Nietzsches berømte Midnatssang betegnes i en billedtekst som »prosalyrik« (s. 268), skønt linjerne tydeligt er vers i rent jambiske 2- og 4-slagslinjer og har enderim (jf. Georg Brandes' optryk af den på tysk i *Samlede Skrifter*, VII, 1901, s. 639; dog med huske- eller sjuskefejlen »Tod« for »Tag« i midterste linje). Wivel oversætter til dansk prosa og overser den moderne trykfejl »tænke« (s. 269). Wivel lader Nietzsche introducere overmennesket (s. 268), men både Nietzsche og Brandes nøjedes med drømmen om et højere menneske, der kunne være en »en Bro til Overmennesket« (*Samlede Skrifter*, VII, 1901, s. 634, jf. s. 664). På tysk er »overmenneske« for resten en Goethe-glose fra *Faust* I. Side 323 bringes til Johs. Jørgensen en misforståelig oplysning om, at Molbech har brugt terziner i sin Dante-oversættelse, ja vist, men det svarer jo til den italienske original og er næppe værd at bemærke.

Wivels definition af terzin (sammesteds) er urigtig: linje 1 og 3 rimer, mens linje 2 rimer på både linje 1 og 3 i den følgende strofe, og det overholder Jørgensen også i 1893-digtet »Bekendelse« (jf. citatet s. 324). Når rækken af 3-linjede strofer skal slutte, rimer linje 2 i den sidste af dem på en enkelt verslinje, som placeres for sig. Sådant også hos Dante. I øvrigt afviger Jørgensen i sit digts første terzin fra Dantes udelukkende kvindelige rim ved at slutte linje 3 med det mandlige rim »nær« (linje 1's »Træer« kan teoretisk udtales både én- og tostavet). S. 421 er det ikke troligt, at Jakob Hansen, der døde i 1909, tog studentereksamen i København i 1980. S. 381 er det måske ikke en fejl, men i hvert fald for anmelderen meget svært at se, at Rode er chokeret på Willumsens bekendte maleri af Sophus Claussens poetiske oplæsning – med profilen let himmelvendt og lukkede eller blændede øjne og tilbagelænet ligner han nærmere en mand i en trance, mens Willumsen i baggrunden ser velvilligt tolerant-skeptisk ud, som om han med god samvittighed har bestilt en flaske vin, der lader vente på sig. S. 499 er der en uudfyldt sidehenvisning med tre nuller i parentes til sædelighedsfejden. S. 540 refereres det noget for summarisk, at ved systemskiftet 1901 »fuldbyrdedes det folkeliges sejr, da ministeriet J.H. Deuntzer tiltrådte og indførte parlamentarismen, så de Estrup'ske provisorier – de midlertidige finanslove mod folketingsflertallets vilje – ikke længere blev en lovlig mulighed«. Parlamentarismen påbegyndtes i 1901 som en politisk praksis med nogen slingren endnu i påskekrisen 1920, men først lige efter besættelsen i april 1940 erklærede regering og kongemagt, at der ikke kunne udnævnes en regering, der ikke var i overensstemmelse med folketingets flertal. Denne retssædvane konverteredes til en paragraf i 1953-grundloven om, at der ikke må være et flertal imod regeringens fortsættelse i folketinget, såkaldt negativ parlamentarisme. Koblingen mellem den ældste danske praktiske parlamentarisme og provisoriske love (som både våbenlov og finanslov) legitimeredes – nødtørfigt – af § 23 i 1849-grundloven, siden § 25 i 1866-revisionen, men det blev præciseret, at provisoriske love altid skulle behandles af den følgende rigsdag (jf. Henning Koch i *Juristen* nr. 2, 1990, s. 64-79). Herom handlede så forfatningskampen i høj grad. Busk-Jensen har på sin s. 38 en rigtigere formulering af begivenhederne. Frandsens dato 24. januar 1901 for tiltrædelsen af den første venstreregering (s. 540) skal rettelig være 24. juli. Og endelig er det s. 663 ikke rigtigt, at ordet »fugtle« hos Johs. V. Jensen i Himmerlandshistorierne er et jysk dialektalt udtryk – det er ældre dansk militærsprog, der stammer fra tysk (og vel endnu kan anvendes metaforisk om at uddele prygl med en sabels flade side uden at såre med klingene).

Der er egentlig ikke voldsomt med overraskelser hverken i bindets udvælgelse eller behandling af stof. Kun på to punkter må selv den hærdede læser spærre øjnene op.

Det ene gælder den besynderlige redaktionelle afgørelse – som bekræftes af indholdsfortegnelse typografiske opsætning – at Det moderne Gjennembruds kendteste og indflydelsesrigeste forfatterskab – Georg Brandes' – ikke behandles

samlet som den helhed, det er. Det var jo Brandes, alle de andre nævnte forfattere fulgte med i og for de flestes vedkommende beundrede, det var ham, man læste, hørte, opsøgte, lærte af, efterlignede, forsvarede, angreb, ville overgå. I slutningen af *Hovedstrømninger* bind 5 (*Den romantiske Skole i Frankrig*), forelæst 1879, udgivet 1882 – altså præcist midt i Busk-Jensens periode – betegnede Brandes kritikken som en tiende muse, en kunstart, der kunne vise digterne og dermed menneskeånden vej, fordi kritikeren »flytter Bjerge, alle Autoritetstroens, Fordommenes, den idéløse Magts og den døde Overleverings Bjerge« (*Samlede Skrifter*, VI, 1900, s. 295). Allerede i en efterskrift til Hans Brøchner i *Den romantiske Skole i Tydskland*, 1873, forsikrede Brandes, at »En Bog er for mig en Handling« (stedet er ikke optrykt i *Samlede Skrifter*, IV). At reducere Brandes til 5-6 slagord om skiftende tidsånd yder langt fra hans litterære format retfærdighed. For at blive i Brandes' og hans tilhængeres militante sprogbrug var hver af deres udgivelser en kanonsalve i et slag. Digterne betjente sig frit af fiktive personer, Brandes valgte sig historiske eller samtidige skikkelser, han kunne krybe ind i, genoplive og bruge agitatorisk.

Slagordet om problemer under debat er naturligvis med (s. 19, jf. Wivel s. 266-267), men er det ikke snart på tide også at nævne Georg Brandes' senere udsagn om, at han kun sagde dette en eneste gang og endda mere som en konstatering end som et program (jf. hans artikel »C.E. Jensen«, 1898, optr. i essaysamlingen *Fugleperspektiv*, 1913, s. 58)? Oprettelsen af det brandesianske Litteratursamfundet betegnes som et modtræk til den offentlige kritik af Brandes (s. 21), uden at hovedpersonens eget mildt sagt kølige forhold til foretaget (Levned. *Et Tiaar*, II, 1907, s. 78-81) tages med. Sandt nok mangler Topsøe, Gjellerup, Bang og Pontoppidan i *Det moderne Gjennembruds Mænd*, 1883 (s. 25), men ifølge det ikke optrykte forord til originaludgaven var der planlagt et bind til med andre norske og danske navne plus et svensk. Det var ikke Nietzsche, hos hvem Brandes 1888 fandt frem til værdsættelse af geniets uforklarligt skabende kraft (s. 61) – den hyldede han selv allerede i sin disputats om Taine i 1870 over for franskmandens positivistiske beregninger. De store heltebøger, der indbyrdes er ret forskellige, gøres af med omtale af 8 titler (s. 62-63), som den ukyndige ikke bliver klog af. Monografigenren hos Brandes begynder meget tidligere, med bøger om Kierkegaard, Holberg, Tegnér, Lassalle, Disraëli samt Bismarck-portrættet i bogen om Berlin. Alderdomsforfatterskabet med behandlingen af 1. verdenskrig og Versailles-freden og imod kristendommen er unævnt her. Der er heller ingen sprog- eller stilkarakteristik af hans prosa (trods tilløb i en billedtekst s. 22). Valdemar Vedels ord (ved Brandes' 60-årsdag i 1912, citeret her s. 83) lægger da ellers op til at læse alle hans litteratur-, kunst- og åndsvidenskabelige skrifter som en selvbiografisk roman-serie. Hans personlighed gjorde i hvert fald et så stærkt indtryk på omverdenen, at han fra og med 1869 indgår som figur (hovedperson såvel som væsentlig biperson) i mere end en snes skønlitterære værker, skrevet snart af tilhængere, snart af modstandere.

Det andet punkt vedrører den massive ind- og gennemførelse i bindets midterste del af betegnelsen vitalisme som litterær målestok. Allerede på sin første sides linje 18 fastslår Henrik Wivel, at Brandes med sine Nietzscheforelæsninger ville »revitalisere« sit nu bedagede moderne gennembrud. Vitalisme, der optræder i titlen på hele Wivels første 122 sider lange afsnit, er hans og dermed denne litteraturhistories mest afgørende fornyelse af periodenavnene i forhold til kendte begreber som dekadence og symbolisme. Det defineres udførligt af Wivel (s. 299-311), der selv i en kunsthistorisk afhandling fra 1995 (*Den store stil. Dansk impressionisme og symbolisme omkring år 1900*) gjorde, hvad der hidtil i litteraturhistorierne var et meget underordnet ord nævnt sammen med Bergson, til en meget mere omfattende betegnelse. Litterært er den imidlertid mindre præciseret. Ingredienserne var kropspøje og legemsøvelser, dyrkelse af sol og andre lyskilder i en tro på eller viden om, at lys konverteres til energi og ånd og skaber og udvikler en immateriel formende livskraft samt tro på natur og instinkter. Begrebet det dionysiske hos Nietzsche indgår også. I teori og praksis vægtedes en navnlig maskulin selvopfattelse, som måske var et forsvar imod følgerne af den stigende kvindefrigørelse. Mænd søgte sammen for at afvænne sig fra følsomhed og hærde sig, undertiden med en dulgt homoerotisk holdning i samværs- og samlivsformer (Männerbund). I tidsskriftet *Kritik* nr. 171, 2004, findes en ajourført drøftelse af vitalisme set ud fra forskellige akademiske fag. Det overordentlig imponante museumskatalog *Livlyst. Sundhed – Skønhed – Styrke i dansk kunst 1800-1940*, 2008, udbygger begrebet yderligere. Rent ordhistorisk går det ikke længere tilbage end til Hans Driesch i 1899 (der Vitalismus) og Bergson ti år senere (élan vital). Vitalisme er i denne litteraturhistorie blevet noget af en elastik i metermål og er i den henseende måske på vej til at lide samme skæbne som ordet »romantisk«. Alment tør mennesket defineres som et dagdyr og et synsdyr, og at et sådant foretrækker lys for mørke, er ikke sært (en muldvarp, ugle, natsværmer eller regnorm ville om muligt filosofere anderledes).

Lad os se på det nybesatte galleri med danske vitalister, der nu skal have håndbogsautoritet. Johs. Jørgensen ser i digtet »Bekendelse« fra 1893, at planter – reelt og metaforisk – som én mulig manifestation af evigheden vokser op mod sol og luft og renhed, men er det vitalisme? Hans bekendelse til alnaturen med udelukkelse af og befrielse fra menneskelig kønsdrift (»bryndesyge Violiner«), skærper den dualisme, som vitalisterne ville bekæmpe, og en renelse af legemet er svær at øjne, for det »vanker« stadig gennem natten (s. 324) – hvad den følgende omtale af det lidt senere digt »Vælskland« også demonstrerer. Alligevel lyder tolkerens ord: »I en vitalistisk forvandlingsproces renses legemet, og sjælen står solforklaret op og indskrives i en fremtid i troens og den helsebringende naturs tegn« (s. 324) – tro og natur er noget af en mundfuld. Stuckenbergs debutbog *Digte*, 1886, opviser »besværgende vitalisme« ved at finde Gud i menneskets eget kød og blod (s. 338) – og for at blive i jargonen kaldes venskabet

mellem Viggo Stuckenberg og Jørgensen endog, da det går fløjten, for et dansk »Männerbund« (s. 340). Claussen står som helleneren i dansk litteratur for »en stor samlet vitalistisk udfoldelse« i kraft af viljen til liv (s. 345) – Hellenerne var midt i 1890'erne navnet på en lille friluftsbewægelse med et mandskab af kunstnere (s. 299-301), som Claussen ikke var med i. Videre siges han dog som den græske Eros' dyrker at arbejde i lyset af »en blændende vitalistisk livsfilosofi« (s. 348). De derved fremkomne tekster er altså »en kulmination af Claussens heroiske og solgennemstrømmede vitalisme« (s. 356), som endog sidst i hans liv får bekendthedskvalitet som hans »overmenneskelige vitalisme« (s. 359). Et vist korrektiv ydes af det udaterede foto (fra 1926) af den ældre Claussen i sit atelier og bogstavelig talt hensunken og udtømt med trætte øjne mellem vinflasker og halvfylde glas, unge kvinder og egne malerier (s. 357). Sophus Michaëlis' forfatterskab præsenteres som en krydsning af symbolismens dekadence og vitalisme med et i bedste fald »elektrificerende« resultat (s. 361). Luftånden Helge Rode står for »en vitalisme, der (...) er løst fra kroppen og forvandlet til fuldstændighed, uden at digteren dermed renoncerer på det vitale vækstpotesiales gyldighed og transformerende kunstneriske mulighed« (s. 384-385). Forbeholdene gør profilen ulden og nærmer sig sort tale. Der var »ikke noget egentligt brud mellem dekadence og vitalisme i hans forfatterskab, men en integration, hvor hans hovedskikkelser på en gang er forfinede og forfærdende« (s. 386), og i begrebet krig fandt Rode en vitalistisk renselsesproces (s. 387) – vel at mærke set teoretisk fra 1. verdenskrigs trygge neutrale Danmark. Ludvig Holsteins naturopfattelse var »en vitalistisk præget panteisme, der søger at forene et naturvidenskabeligt verdensbillede med en åndelig og religiøs dimension« (s. 397). Ernesto Dalgas ser lysbringeren Lucifer som et gennemgangsstadie på vejen til Nirvana, fordi denne kan trække »bevidsthedskræfter og vilje ud af ildsøen i en livsbekræftende og vitalistisk bevægelse« (s. 406) – ildsøen er det nederste sted i hans Helvede. Knud Hjortø havde sammen med Holbek, Johs. V. Jensen og Dalgas det ærinde »at forløse et nyt menneske med en rensende kraft, så det kunne stå suverænt frigjort. I deres kunst mødes symbolismen og vitalisme i en sprængfarlig og uegal blanding« (s. 412). Han holdt selvmordstanker i skak ved »en vital, naturalistisk og biologisk begrundet slægtsfølelse og tillige med en besværgende kraft, der med foragt viser svaghed og dekadence fra sig« (s. 413). Et vendepunkt til det bedre indtræffer med den vitalistiske roman *Kraft*, 1902 (s. 417-418). Jakob Hansen tilegnede sig en darwinistisk inspireret vitalisme, på baggrund af praktisk arbejde som snedker og eliteroer – men blev desværre nedlagt som ung af tuberkulose (s. 421). Karl Larsen leverer i sin protysk- og projapanskhed med viljen til magt »en vitalistisk besværgelse« (s. 432, igen 433).

Det er efter alle disse skudsalver helt velgørende at erfare, at Gustav Wiedes forfatterskab hverken er »det sjælfult lyriske og åndfuldt spejlende eller vitalt livsforvandlende« (s. 441), men en til absurditet dyrket naturalisme, der brænder gennem alle illusioner.

1890'erne afrundes med mødet hos Johannes V. Jensen mellem »ædende og isnende vitalistisk trods« og »modernistisk spleen« (s. 426). Kidde havde efter romanen *Jærnet*, 1918, planlagt yderligere tre bind, *Guldet*, *Ilden*, *Ordet*, hvad der måske kunne danne »en forestilling om åndelige renselse og løftelse« (s. 462) – ordet vitalisme kommer ikke på bordet. Jakob Knudsens prosaforfatterskab duer heller ikke rigtigt til sejrende naturreligion, selv om Karl Wintrups bjergoplevelse (citeret s. 473) godt kan ligne et Willumsen-maleri, men Knudsens »Se, nu stiger Solen« har tidligere fået sit stempel:

Her er lyset heller ikke kun frelsende i evangelisk forstand, eller helbredende i forlængelse af videnskabsmanden Niels Finsens epokegørende opdagelser i 1892-93 af lysets lægende kraft. Nej, lyset ses i salmen som en sejrende udfoldelse af naturens kræfter. Den vitalistiske naturfilosofi og kunst rummer dermed en både romantisk og klassisk idealisme i sig (s. 303).

Gyrithe Lemcke anslår i romanserien *Strømmen*, der i fire bind 1929-32 skildrer sjællandsk virksomhedshistorie med basis i vandkraftsindustri, »den vitalistiske hyldest til strømmen, der går fra hav til hav« (s. 520). Skjoldborgs sang »Naar Vinteren rinder...« rummer i str. 1 »inspirationer fra samtidens vitalisme og dyrkelse af lysets livskræfter« (s. 560). Aakjær frafaldt kristendommen og var som de samtidige kunstnere og videnskabsmænd »klart påvirket af vitalismen, som rummer forestillingen om »selve livets væsen«, der ofte hos samtidens kunstnere skildres gennem solen, sollyset og lysets brydninger i ekspressive farver« (s. 577, genoptaget s. 578). Ved kultisk belysning af landlivet (rughøsten) får Aakjær »den vitalistiske livsfølelse til at gå hånd i hånd med en hyldest til den religiøse følelse« (s. 585). Nexøs *Pelle Erobreren* er et værk, der »dels med afsæt i vitalismens forestillinger hylder lyset og livets kræfter, dels med udgangspunkt i marxismen og socialismen hylder den proletariske vandring som en manifestation af urkræfter« (s. 602). Thøger Larsens forfatterskab er »en vitalistisk hyldest til livskraften« (s. 639), svarende til malernes gengivelse af »den vitalistiske strøm« i børn og unge på vej i havbad (s. 641), idet kropsnær sansning og kosmisk udblik godt kan forbindes (s. 639).

Mange af disse karakteristikker kan sikkert forsvares hver for sig, men det var måske en god ting at holde mere fast ved udgangsdefinitionerne fra omkring 1900. De interne forskelle hos besætningen på dette galleri er større, end de vitalistiske ligheder giver indtryk af.

Stort set fremtræder bindet i lighed med det foregående som velskrevet, men også både positivt og negativt præget af udviklingen i nyere dansk skriftsprog. Den klodsede formel »Thit Jensens (1876-1957) forfatterskab« (s. 480) dukker op adskillige steder i bindet, skønt det ikke kan volde nævneværdigt besvær at få parenteser hægtet på en nominativsform af egennavnet. Hvordan mon det

høres i en lydbygsversion? Det går galt med »hans« og »sin« nogle gange, men så få, at det bemærkes: »Hans hede drømme om at skabe sig en karriere som skuespiller måtte han gradvis erkende som urealistiske« (billedtekst s. 189, jf. billedteksten s. 602). Citater i ældre retskrivning er stort set klaret, dog med en vis vaklen mellem de store og små bogstaver i nogle citaters substantiver. At et citat af Otto Rung fra 1942 har 2 gange »aa« og 2 gange »å«, kan umuligt passe (s. 424-425).

Unødige anglicismer er Hjortøs »*power house*« (s. 412, der skal være »en åndelig trykkoger«), Jakob Hansens manglende »*coolness*« (s. 424) og – uden kursiv, men i gåseøjne – at solens nedgang »»fader« lyd og billede« hos Aakjær (s. 561). Western-ordet *show down* om det endelige opgør bruges om både Jørgensens omvendelse og bekendelse (s. 382) og om slutningen af Hjortøs roman *Syner* (s. 415). Wied ses som forløber for popkunstens »*cut up*-teknik« (s. 441) – smart, men værdiløs som udtryk for en historisk betragtning. Omvendt betyder »overkommer« (s. 424) »overvinder, kommer over«. Kendere af mellemøstlig kultur vil misforstå udtrykket »den stenede profet« (om Edgar Allan Poe, s. 421), men adjektivet anvendes altså også i engelskpåvirket slang om en person, der sløver hen. Marie Grubbes »selvmutilering« (s. 97) er vist også halvt engelsk.

Reelle trykfejl er få og let gennemskuelige (fx »Johannes«; s. 4, »tænke« for »tænkte«, s. 269; »skjule« for »skjulte«, s. 295; »Pontioppidan«, s. 698). Trods nuværende retskrivnings liberalitet går orddelingerne »Männerli-ebe« (s. 305) og »forbrø-tring« (s. 613) ikke. Og bidragyderne kender tilsyneladende ikke betydningsforskellen mellem skrivemåderne »langt fra« og »langt fra« (tilfældige eksempler blandt mange s. 509, 598). Hvad enten det er skrive- eller trykfejl, at det vitalistiske hovedbegreb hos Bergson staves »élan vitaál« (s. 302), er det fatalt nok i netop dette binds sammenhæng.

Bindet er som det foregående velillustreret, og hvor farvebilleder ikke eksisterer, gribes nogle gange til en tintning, der giver liv og varme til ellers sort-hvide scenerier og ansigter – en teknik kendt fra stumfilm allerede før 1. verdenskrig. Der er udvalgte litteraturhenvisninger bagest. Og så et sidste suk: da man i og for sig ikke (hverken fra redaktionens eller forlagets side) lægger skjul på, at bindet ikke er et énpersonsværk, hvorfor så ikke få forfatternavne frem ved de enkelte kapitler i stedet for, at man skal sidde med fingeren på kolofonsiden? Ja, hvorfor ikke have forfatternavnet som klummetitel på hvert opslags venstreside, som skik er ved visse litterære tidsskrifter? Det gør en forskel, hvem der er den rundviser, man opsøger. De seks, der er i spil her, er næppe særlig enige om andet end en vis distribution af emnerne. De har alle umaget sig med finurligt udtænkte og formulerede underafsnitstitler, men har man brug for dem i en håndbog? Det vidner om en journalistisk mistillid til læsernes interesse og koncentrationsevne. De fleste var bedre anbragt i selve fremstillingsteksten.

Flemming Lundgreen-Nielsen

Helle Hvenegård-Lassen: Et andet hjem. Kvindelig Læseforenings historie 1872-1962. Det Kongelige Bibliotek / Museum Tusulanum, København 2008. 480 sider, 398 kr. ISBN 9788763504539. ISSN 01058746.

I tiden fra stiftelsen af Dansk Kvindesamfund i 1871 og til kampen for kvindernes stemmeret var vundet med grundloven i 1915 oprettede energiske og fremskridtsivrige kvinder en mængde institutioner, der skulle give kvinder adgang til alle de livsområder, som det dualistiske kønssystem hidtil havde udelukket dem fra.

Kvinderne havde tidligt i 1800-tallet bevæget sig ud i samfundet, da de engagerede sig i velgørenhed, men hensigten var dengang ikke at trænge ind på mændenes enemærker. De var tilfredse med at have fået deres egen intimsfære i det nye urbane middelklassehjem og overlod gerne mændene arbejdet med at hjembringe husholdningspengene og organisere det offentlige liv. Det første Kvindelige Velgørenhedsselskab, som blev stiftet i 1815, oprettede en tjenestepigeskole, som hjalp uforsørgede piger til en betrygget ansættelse i gode familier. I 1828 grundlagde foreningen et børne asyl, hvor fattige folk kunne anbringe deres småbørn, mens de selv var på arbejde. Senere oprettedes asylselskaber, der tog sig af forældreløse børn, og asylskoleselskaber, som etablerede en drenge- og pigeskole for børn fra asylerne. Den kvindelige Plejeforening fra 1843 støttede vanskeligt stillede familier økonomisk og moralsk, særligt svagelige kvinder og barselskoner, som man skaffede hjemmearbejde. Et Fængselselskab besøgte kvindelige fanger, og i 1863 åbnede diakonissestiftelsen, der uddannede sygeplejersker. Det var i alle tilfælde de velgørende kvinders mål at bringe deres intimsfæreværdier ud til de af deres medsøstre, som ved skæbnens ugunst ikke havde egne gode hjem.

Med demokratiets indførelse og det moderne gennembruds agitation for friheds- og lighedsidealene blev kvinderne i stigende grad inspireret til at uddanne sig, så de kunne få et arbejde, der svarede til deres evner og dannelsesniveau, en indtægt, så de kunne forsørge sig selv, og borgerrettigheder, så de kunne deltage i samfundslivet på linje med mændene. Kvinder med tættere eller løsere tilknytning til Dansk Kvindesamfund stiftede en handelsskole, en tegneskole, en søndagsskole, hvor man underviste i almindelige skolefag, et oplysnings-, fæste- og arbejdsanvisningskontor, en fagskole for syersker og en kunstskele; de tilskyndede alle skoler til at undervise i husholdning og forsøgte at få håndværksmestrene til at tage kvindelige lærlinge. Flere grupper, som i højere grad end Dansk Kvindesamfund ville gøre stemmeretten til kardinalspørgsmålet, udspaltedes. I 1920 stiftedes De danske Husmoderforeninger.

Allerede 20 år før Kvindesamfundets stiftelse havde Nathalie Zahle etableret et lærerindekursus og en pigeskole, og i 1877 rejste hun en stor bygning på Nørre Vold til sit vidtfavnende skolekompleks. I 1918 byggede Kvindernes Boligforening Clara Raphaels hus på Østerbrogade med 122 lejelejligheder for kvinder, og i 1936 flyttede Dansk Kvindesamfund ind i den nye Kvindernes Bygning i Niels Hemmingsens Gade.

Disse aktiviteter havde i modsætning til velgørenheden som mål at skaffe kvinderne plads i samfundet uden for hjemmet, men de lignede velgørenheden på det punkt, at det var en udvidelse af hjemmet, der skulle resultere i en kvindelig parallelverden til mændenes. Med tiden og ligestillingsideernes udbredelse smeltede de to verdner sammen. Behovet for særlige kvindeinstitutioner forsvandt og den kvindekultur, som kvinderne havde bragt med sig fra deres hjemlige intimsfære, eroderede. De kvindelige foreninger og institutioner var trin på ligestillingsvejen. De begyndte som mellemformer mellem kvindernes hjemmeliv og det samfund, som var mændenes domæne.

Det har Helle Hvenegård-Lassen understreget med den valgte titel, *Et andet hjem*, på sin store bog om »Kvindelig læseforenings historie 1872-1962«, som undertitlen lyder. Kvindelig Læseforening var en af de mange institutioner, der opstod i kølvandet på Dansk Kvindesamfund. Den blev stiftet 1.10.1872 som et sidestykke til mændenes læseklubber, især den ansete Athenæum, hvis medlemskontingent var for højt for de fleste kvinder, og hvis læsesal var lukket for kvinderne. Storhedstiden varede indtil 1920, hvor en ny bibliotekslov sikrede, at der blev oprettet kommunebiblioteker over hele landet. Kvindelig Læseforenings medlemmer kunne nu få deres læse- og lånebehov tilfredsstillet andetsteds, og foreningen mistede sit statstilskud.

55 fremtrædende kvinder og 9 mænd underskrev indbydelsen til at deltage i foreningens stiftelse. Blandt kvinderne var der 16 skolebestyrere eller lærerinder, herunder Nathalie Zahle, Marie Kruse og Louise Westergaard, som var en elev og nær ven af den netop afdøde forfatterinde og pædagog Athalie Schwartz. Knap halvdelen af de 55 var gift, ofte med fremtrædende mænd fra handels- eller embedsborgereskabet, gejstlige eller kunstnere; syv af ægtemændene var medlemmer af Københavns Borgerrepræsentation. 16 af underskriverne var eller blev medlemmer af Dansk Kvindesamfund. Blandt de 9 mænd, der underskrev indbydelsen, var forfatteren V. Topsøe, der var redaktør af den toneangivende liberale avis *Dagbladet*, digteren og Shakespeareoversætteren Edv. Lembcke og præsten og forfatteren Johannes Fibiger, Mathilde Fibigers fætter. Initiativet til foreningen udgik således fra en solid borgerlig-liberal personkreds, som interesserede sig for kvindesagen og havde midler til at kautionere for udgifterne til foreningens oprettelse. Kontingentet var kun godt en fjerdedel af Athenæums, men alligevel knap syv gange mere end det kostede, at være medlem af Arbejdernes Læseselskab.

I modsætning til Dansk Kvindesamfund optog læseforeningen kun kvindelige medlemmer. Det første år indmeldte 71 kvinder sig, hvorefter medlemstallet i løbet af de næste 15 år steg til 578 for at kulminere i 1919 med 4.684 medlemmer. Medlemmerne lånte især skønlitteratur, herunder bøger på de europæiske hovedsprog, engelsk, tysk og fransk, men foreningen lagde også stor vægt på at anskaffe den faglitteratur, de kvindelige studerende skulle bruge. Desuden holdt foreningen et stort antal danske og udenlandske aviser og tidsskrifter, som var fremlagt på læsesalen. Man lagde særlig vægt på at betjene de universitetsstude-

rende kvinder, som havde gratis adgang i deres første studieår. På sit højdepunkt under og efter første verdenskrig havde foreningen en bogbestand på godt 66.000 bind og et årligt udlån på knap 240.000 bind, halvt så mange udlån som de københavnske biblioteker tilsammen.

Foreningen dannede også ramme om aktiviteter som foredrag, forfattermøder, internationale kontakter og læsegrupper. Den første sæson bad foreningens formand, Charlotte Klein, Nathalie Zahle og tre mænd, hvoraf den ene var Topsøe, om at holde foredrag. Zahle ville kun tale under den forudsætning, at der ikke var mænd til stede. Trods hendes årelange erfaring som skoleleder var det at tale for en offentlig forsamling en overskridelse af kønsrollen, som hun ikke uden videre ville indlade sig på. I 1874 holdt forfatteren Benedicte Arnesen Kall, som samme år havde overtaget formandsposten, tre foredrag om Thomasine Gyllembourg; de udkom året efter med den sigende undertitel »Tre Prøve-Foredrag«. Bogen er med sine 120 sider den første monografi om en af romantikkens forfatterinder. Andre forfatterinder som Erna Juel-Hansen, Camilla Collett og Johanne Schjöring gæstede også tidligt foreningen med foredrag eller oplæsning. I 1880'erne var forfatteren Ragnhild Goldschmidt en meget vellidt formand; hendes eneste roman var udkommet anonymt med et forord af broderen Meir Goldschmidt. Ved hendes død overtog pædagogen og litteraturhistorikeren Ida Falbe Hansen formandsposten. Allerede året efter i 1891 overgik den til Sophie Alberti, som beholdt den de næste 38 år, og med hende begyndte foreningens egentlige storhedstid.

Sophie Alberti var datter af en velstående sagfører og politiker og søster til justitsministeren efter systemskiftet P.A. Alberti, som i 1910 fik 8 års fængsel for underslæb. Hun havde grundige skolekundskaaber i fremmedsprog, litteratur og kunst og kom i kvindesagspioneren Marie Rovsings hjem; i 1861 rejste hun som 15-årig med Maries datter Tagea til Paris for at lære fransk. Hun læste Stuart Mills *Kvindernes Underkuelse* og fulgtes måske med Marie og Tagea Rovsing til Brandes' forelæsninger. I 1874 meldte hun sig ind i Kvindeligt Læseforening og to år senere i Dansk Kvindesamfund.

Som formand interesserede Sophie Alberti sig for at invitere store forfattere til at optræde i foreningen. I 1891 læste den unge og endnu ukendte Selma Lagerlöf op af *Gösta Berlings Saga*; under Københavnsopholdet boede Lagerlöf hos Alberti, som sørgede for at præsentere hende for Brandes. Hans anmeldelse af bogen i *Politiken* skabte hendes berømmelse i Danmark. Da hun i 1928 fyldte 70, fejrede foreningen hende med en stor fest. Store fester med flere hundrede deltagere i blomstersmykkede lokaler prægede i det hele taget Albertis formandsperiode. I 1893 fejredes Camilla Collett af 200 medlemmer, og Magdalene Thoresen holdt festtalen. I 1899 fejrede foreningen Magdalene Thoresens 80-årsdag ved en fest på Eremitagen, og året før havde 100 festklædte kvinder fejret Henrik Ibsens 70-årsdag i foreningens lokaler.

I de første år flyttede foreningen meget rundt, men fra 1888 til 1910 boede den i rummelige lejligheder på Amagertorv, først i nr. 10, hvor i dag Illums bolighus

har adresse, og fra 1900 i nr. 6 hvor Royal Copenhagen nu holder til. Lokalerne var altid præget af hjemlig hygge med smukke og bekvemme møbler, billeder af kvindesagens pionerer på væggen og et omsorgsfuldt personale. Foreningen sørgede for, at kvinderne kunne komme ud i det offentlige rum uden at opgive deres hjemmelivskultur. Det fremgår af Johanne Meyers beskrivelse af en foredragsaften i foreningen. Meyer var formand for Kvindelig Fremskridtsforening, en radikal udbrydergruppe fra Dansk Kvindesamfund, og skrev i 1893 i sin foreningsblad *Hvad vi vil* (nr. 4, s. 15):

Efter det endte Foredrag aabnes nu Adgangen til Biblioteket, Konversationsstuen, hvor man overraskedes ved nydeligt dækkede Teborde (...) med rigtig hjemlige Temaskiner, hvorved der laves Te af Foreningens kvindelige Funktionærer. Her grupperede man sig da om Bordene i livlig Samtale, men med hele Hjemmets Hygge over sig. Kvindelig Læseforenings Styrelse med sin elskværdige Formand, Frk. Sofie Alberti, der egner sig udmærket til sin Plads, gav Tønen an, og de Damer, der til daglig har paataget sig det store Arbejde at være Bibliotekarer, er Foredragsaftenerne lutter hyggelige Værtinder (...) I det hele taget føles det, at hvor Kvinderne har faaet Lov at indrette og lede, er der fulgt Hygge og Hjemlighed med ud i Foreningslivet. Dette burde berolige alle ængstelige Sjæle for de nye Tidens Tanker og overfør al Tale om Hjemmets Opløsning. Hjemmene opløses ikke – de udvides – Kvinderne bærer Hjemmet med sig ud i Samfundet. Samfundet bliver Hjem (citeret i uddrag hos Hvenegård-Lassen s. 125).

I naturlig forlængelse af denne orientering mod hjemmelivet, blev det snart et hedt ønske for Sophie Alberti, at foreningen skulle bygge sit eget hus, og hun havde de organisatoriske evner til at sætte det store projekt i værk. Januar 1910 blev grundstenen lagt til en firetagers bygning i Gammel Mønt 1, og oktober samme år fejredes indvielsen af 300 kvinder og 10 mænd. Ud over udlån og bibliotek var der avis-, tidsskrift- og boglæsesal, undervisnings- og studereværelser, konversationsstue, foredragsaal, restaurant, tesalon og et damehotel med 24 værelser, som Sophie Alberti bestyrede fra sin egen lejlighed i bygningen. Overalt var de bedste materialer valgt, Ulrik Plesner var arkitekt og Harald og Agnes Slott-Møller bidrog til udsmykningen.

Sophie Alberti skaffede pengene, og da hun selv havde en betydelig formue, kunne hun skyde lidt til om nødvendigt. Derved fik hun en magtposition i foreningen, som fremkaldte opposition. På en række stormfulde generalforsamlinger forsøgte oppositionen at bremse hende, først i 1907, hvor man opponerede imod hendes dristige byggeplaner, og siden i 1910-12, hvor man stillede krav om, at de ansattes forhold skulle forbedres, at foreningen skulle være mere bibliotek end klub, at administrationen skulle være gennemsigtigere, og at ledelsen skulle uddelegeres til forskellige udvalg.

Generalforsamlingerne gav kvinderne en hidtil ukendt mulighed for at udtale sig offentligt. I 1870'erne var det hovedsageligt de ledende medlemmer, der tog ordet, men fra midten af 1880'erne var diskussionen livlig, og på de store generalforsamlinger, hvor oppositionen brugte alle midler for at samle støtte bag sine forslag, føg det med mishags- og bifaldsytringer både fra talerstolen og salen. I 1907 forsøgte 1700 medlemmer at deltage i generalforsamlingen, men der var kun plads til 1500 i den lejede sal i Prins Wilhelms Palæ. Kvinderne stod og sad overalt, tilråb forstyrrede stadig diskussionen, og flere besvimede i den stærke varme. Emma Gad skrev i *Kvindernes Blad*, at forløbet var et dårligt varsel, som ikke kunne bekræfte kvindernes ofte fremførte påstand om, at deres deltagelse i det offentlige liv ville højne niveauet. I 1911 måtte den ordinære generalforsamling udsættes to gange, før alle diskussioner og afstemninger var afsluttet. Mere end 1500 medlemmer mødte første gang, diskussionerne var voldsomme, og debatten videreførtes i aviserne mellem anden og tredje runde med mange indlæg af bl.a. Nathalie Zahle, Elisabeth Grundtvig og Emma Gad. Det lykkedes dog altid Sophie Alberti at afvise angrebene om nødvendigt ved at true med at gå af.

Hele denne indholdsrige og dramatiske historie om Kvindelig Læseforening nævner Gyrithe Lemche kun perifert i *Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar*, 1912. Hun nøjes med at understrege, at ideen om at oprette en kvindelig læseforening opstod i Dansk Kvindesamfunds initiativgruppe, hvor særlig Fredrik Bajers foredrag om »Läsesalong för Damer i Stockholm« var inspirerende. De mange kvindeforeninger var ofte indbyrdes uenige, og Lemche havde ingen lyst til at reklamere for Kvindelig Læseforening, som havde bygget sit eget hus, længe før det lykkedes komitéen bag Kvindernes Bygning, som Lemche var formand for 1916-29, at få rejst deres. I Aagot Ladings *Dansk Kvindesamfunds Arbejde gennem 25 Aar*, 1939, er hverken Kvindelig Læseforening eller Sophie Alberti nævnt, og den ellers ret righoldige kvindeforskning efter 1970 har heller ikke beskæftiget sig meget med Kvindelig Læseforening. Fem sider i Annelise Hansens kapitel »Mellemlagskvinder og bevidsthedsdannelse 1870-1900« i Mette Bryld m.fl. (red.): *Overgangskvinden*, 1982, var længe det nærmeste, man som kvindehistorisk interesseret kunne komme en nyere omtale af foreningen. Det er også en af de få trykte kilder, Mette Winge kunne henvise til i sin fine introduktionsartikel om foreningen i Henrik Wivel (red.): *Drømmetid*, 1994, men Mette Winge nævner, at hun har trukket på Helle Hvenegård-Lassens dengang endnu upublicerede arbejde.

Der mangler i øvrigt ikke kildemateriale til foreningens virke. I Kvindelig Læseforenings arkiv har Helle Hvenegård-Lassen fundet bestyrelsens mødeprotokoller, generalforsamlingsreferater, regnskabsbøger, årsberetninger, medlemsprotokoller, oplysninger om tidsskriftsabonnementer, udlånsstatistikker, protokoller over forslag til boganskaffelser og foreningens medlemsblade. Desuden har hun fundet og anvendt en stor mængde samtidige artikler om foreningen i aviser og blade. Bogen giver en glimrende indsigt i alle disse primære kilder til

glæde for alle, der fremover vil beskæftige sig med foreningen eller nogle af de mange personer, der var i berøring med den. Hertil er personregistret og oversigten over rækken af formænd og domiciler også vældig nyttige, ligesom de mange planer over lokaliteterne og fotografier fra foreningens interiører giver grundig og megen ny information.

Et andet hjem er bygget kronologisk op med to hovedafsnit. Det første handler om »Pionertiden 1872-90« og indeholder hovedsageligt forenings- og bibliotekshistorie. Der redegøres for foreningens etablering og organisering, for valget af bøger og tidsskrifter, for foredragsaftenerne, og de fremtrædende personligheder portrætteres. De forenings- og personalhistoriske afsnit står stærkest, mens forsøget på at hæve diskussionen af bogvalget til en karakteristik af foreningens litterære smag svinger usikkert mellem at konstatere, at alle værker af de naturalistiske danske forfattere blev anskaffet, samtidig med at det understreges, at ikke alle de indkøbte bøger var »lige progressive«. Bemærkningen henviser til den implicite forudsætning, at en forening, der arbejdede for kvindernes sag, naturligvis måtte være »progressiv«, uden at det »progressive« bestemmes nærmere. Afsnittet munder ud i den enkle konstatering, at bøgerne blev valgt efter det samme princip, som folkebibliotekerne bruger i dag. Dog, hedder det efter en diskussion af foreningens afvisning af at anskaffe *Madame Bovary*, »med en særlig opmærksomhed på at undgå 'usædelige' bøger«, en opmærksomhed som folkebibliotekerne formentlig også ville have haft i 1880'erne, hvis de havde eksisteret.

Det nævnes, at foreningen købte en række udenlandske kvindepolitiske og -historiske bøger og holdt de nordiske kvindetidsskrifter, herunder *Fredagen Ugeblad for Qvinder*, som Wilhelmine Zahle udgav fra 1875. Helle Hvenegård-Lassen skriver, at det var Danmarks første kvindeblad, hvilket dog ikke er rigtigt. I 1855 udgav Wilh. Holst *Ydun*, et »Ugeskrift for Damer«, i 1871 udkom Julie Triers *Familie-Tidende* som »Organ for Kvindens Emancipation«, og 1872-74 udkom *Dame-Tidende* ved Julie Wagner. I afsnittet om foredragene får Benedicte Arnesen Kalls tre foredrag om Gyllembourg et par ekstra bemærkninger, fordi de findes i bogform. Det hedder lidt ubestemt, at Arnesen Kall fokuserer på kvindesagen og maner til sammenhold mellem kvinderne. Hvenegård-Lassen har ikke interesseret sig for, hvad Arnesen Kall sagde om Gyllembourgs forfatterskab og om dets og andre kvindelige forfatterskabers betydning for læseforeningen, kvindelitteraturen og kvindesagen.

Anden del, som optager størstedelen af bogen, har undertitlen »Fornyelse og ekspansion 1891-1929«. Her er detaljerede gennemgange af festerne for de store forfattere og fremtrædende internationale kvinder som Bertha von Suttner, der i 1905 fik Nobels fredspris og i den anledning blev fejret i Læseforeningen, af flytningerne til nye lokaliteter, af de store generalforsamlinger og konflikterne om byggeprojektet. Der redegøres også omhyggeligt for bogbestanden og den biblioteksmæssige udvikling i bøgernes opstilling, hvor foreningen som den første i Danmark anvendte amerikaneren Deweys i dag almindeligt brugte decimal-

klassesystem. Desuden endevendes problemerne med at få ansat en bibliotekar. Skønt Danmark først fik en biblioteksskole i 1918, kunne Kvindelig Læseforening allerede i 1911 ansætte en bibliotekar, der havde lært faget ved New York Public Library, men hun blev fyret efter mindre end et år, da bestyrelsen ikke var tilfreds med hende. Den næste bibliotekar, som også var uddannet i USA, havde ikke helbred til arbejdet.

Afgrænsningen af perioden 1891-1929 er bestemt af, at det var Sophie Albertis formandsperiode. Hun fylder så meget i Kvindelig Læseforenings historie, at hun nødvendigvis også må fylde meget i Helle Hvenegård-Lassen bog. Og dog har pladsen ikke været tilstrækkelig, for samtidig med *Et andet hjem*, udgav Helle Hvenegård-Lassen en biografi om hende på 231 sider, *Sophie Alberti – kvindesagspioner og førstedame i Kvindelig Læseforening*. Man forstår godt beundringen for Sophie Albertis organisationstalent, arbejdskraft og vide horisont, men den har i nogen grad stillet sig i vejen for en nærmere karakteristik af hende og en historisk vurdering af hendes indsats. Hverken i biografien eller i *Et andet hjem* står der så meget om hendes private liv og personlige holdninger, at det samler sig til et portræt. Helle Hvenegård-Lassen gengiver fra mødereferater, at Alberti ved festen for von Suttner holdt »en meget smuk tale på tysk«, at hun på generalforsamlingen i 1907 »viste sig i en elegant bronzefarvet silkekjole«, og at hun ved »de fint arrangerede og stilfulde fester samt mindre sammenkomster« havde en evne til »på en taktfuld og elskværdig måde at fremme det hyggelige samvær«; hun kunne imidlertid også »være ved at eksplodere«, viser det sig, men over hvad, hører vi ikke. Det refereres, at Alberti i 1903 blev rost for »at holde foreningen uden for politisk uro og partistrid«, men samtidig skrev Nathalie Zahle, at »Bølgerne gik højt«. Foreningen tilsluttede sig Danske Kvindeforeningers Valgretsudvalg i 1898, men gik ikke med i demonstrationstoget til Rigsdagen 5. juni 1915, hvor der skulle takkes for valgretten. Billedet af både hovedpersonen og foreningen bliver uskarpe, når analyserne ikke føres til bunds, og konklusionerne ikke er klare.

Helle Hvenegård-Lassen overlader det til en svensk journalist at karakterisere modstanderne af Sophie Albertis byggeplaner. John Bökelund skrev i 1912 i *Öresunds-Posten*, at modstanderne dels var de mandhaftige kvinder, som ville omdanne foreningen efter de mandlige klubbers mønster, hvor man kunne ryge og drikke, dels de gammeldags frytsomme kvinder, der ikke kunne forestille sig, at foreningen kunne bygge et stort hus med højt til loftet og elektrisk lys, og endelig de håbløse idealister, der mente, at foreningens eneste opgave var at opbygge et videnskabeligt bibliotek. Hans beskrivelse er tendentiøs, mener Hvenegård-Lassen, men også interessant, fordi »den giver et billede af visse af tidens holdninger«, hvortil hun føjer: »Nogle af vurderingerne havde han vel også lidt ret i«. Man kunne ønske, at hun i højere grad havde givet sit eget bud på Kvindelig Læseforenings betydning i periodens litterære og kvindepolitiske landskab. Med sit righoldige materiale placerer *Et andet hjem* sig lidt uklart mellem bibliotekshistorie og kvindehistorie. Derved spejler den imidlertid også på en karakter-

ristisk måde sit emne. Det var de mange kvindeforeningers mål at hjælpe kvinderne til at blive ligestillede med mændene. Kønnen var udgangspunktet, men mennesket var endemålet. Dermed var foreningernes perspektiv også i en vis forstand deres egen opløsning.

I 1930'erne blev det nødvendigt at skaffe nye medlemmer for at mindske driftsunderskuddet. Kvindelig Læseforening overtog *Politikens* læsekreds med dens mandlige medlemmer. I første omgang fik mændene ikke adgang til læsesalene eller stemmeret på generalforsamlingen, men da underskuddet stadig voksede, besluttede man i 1948 at give dem stemmeret. Af bestyrelsens syv medlemmer skulle dog fortsat tre samt formanden være en kvinde. Mændene lagde ud med at anklage kvinderne for manglende forretningsans. Grosserer Samild sagde på generalforsamlingen i 1949, at regnskabet er »bestemt for 50 trætte Husmødre«, og at bestyrelsen klæber til taburetterne. På hans anbefaling blev regnskabet forkastet, hvorefter bestyrelsen trak sig. I 1958 overtog *Berlingske Tidende* huset i Gammel Mønt. Foreningen holdt ud, indtil den kunne lukke med maner efter at have fejret sin 90-års dag. Dens aktiver blev solgt, og pengene givet til Kvinderegensen, som også fik Bertha Wegmanns portræt af Sophie Alberti. Det portræt er det ikke lykkedes Helle Hvenegård-Lassen at opspore, men ellers synes hun at have fundet alt væsentligt materiale om Kvindelig Læseforening, som alle interesserede læsere fremover kan studere i *Et andet hjem*.

Lise Busk-Jensen

Anders Ehlers Dam: Den vitalistiske strømning i dansk litteratur omkring år 1900. Aarhus Universitetsforlag, Århus 2010. 362 sider, 298 kr. ISBN 978-87-7934-439-6.

I tiden omkring år 1900 opstår der en filosofisk retning i nordeuropæisk og amerikansk kultur, der ekspliciterer forestillingen om, at der findes en grundlæggende livskraft, en vilje til liv, bundet i selve det biologiske stof og frigjort i den menneskelige artikulation, skabende energi og entusiasme. Filosofien ytres bredt inden for kultur- og samfundslivet: i den naturvidenskabelige forskning, i tankeformer, litteratur, billedkunst og musik, i idræts- og friluftsbævelser og i tidens sociale mobilisering. Den filosofiske retning benævnes i tiden som en livsfilosofi, afledt af de tyske ord *Lebensphilosophie* og *Lebenskraft*, og benævnes siden vitalisme eller animalisme.

Vitalismen bliver som livsform og åndsretning konstituerende for tænkningen i de første tiår af det 20. århundrede, inden den opsuges som ideologisk propaganda i fascismen, nazismen og kommunismen og dermed perverteres og i det 20. århundredets lange efterkrig fortrænges. Først i de seneste tre årtier er vita-

lismen igen blevet et emne inden for naturvidenskab og humaniora med en række særstudier og tematiske udstillinger, ligesom vitalismen er blevet et bærende tolkningsgreb i formidlingen af kunst-, musik- og litteraturhistorien omkring år 1900.

Men Anders Ehlers Dam har i sin omarbejdede ph.d.-afhandling *Den vitalistiske strømning i dansk litteratur omkring år 1900* som den første gjort vitalismen til genstand for en egentlig samlet og begrebsafklarende analyse herhjemme. Det er der kommet en interessant, stedvis fremragende, bog ud af. Anders Ehlers Dam er gået rimeligt fordomsfrit til stoffet, og kan med et temmeligt suverænt overblik etablere et netværk af referencer til filosofi- og litteraturhistorien. Med en række fortolkningsmæssige nedslag i dansk litteratur fra perioden fæstner han den vitalistiske tænkning i skønlitteraturen og dermed i den kunstneriske form. Kompositionelt bliver det udfoldet i bogens to hoveddele, hvoraf den første er strukturelt anlagt, og på tværs af filosofi og forfatterskaber giver et billede af den vitalistiske forestillingsform, mens den anden er analytisk med hovedvægten lagt på mytebegrebet i Johannes V. Jensens forfatterskab.

Det er Anders Ehlers Dams pointe, at vitalismen er en forestillingsform, ikke en genrebetegnelse eller bevægelse som naturalismen, realismen, symbolismen, impressionismen og ekspressionismen, men netop en forestillings- og tankeform, der kan ytre sig inden for alle de nævnte ismer, og stedvis ligefrem gennemtrænge dem med et stoffigt nærvær og en intensitet, der sprænger genren og sætter den fri i en strømmende henførelse.

Anders Ehlers Dams hovedtese er, at vitalismen i sit udgangspunkt er dualistisk og grundet i tysk filosofi fra henholdsvis første og anden halvdel af 1800-tallet hos Schopenhauer og arvtageren Nietzsche. Hos førstnævnte i form af den determinerende og destruktive livsvilje, der ytrer sig hensynsløst, hos sidstnævnte i den dionysiske kraft, der ytrer sig strømførende og i lykkelige øjeblikke forener krop, ånd og artikulation. En affirmativ, livsbekræftende og fortættet energi, der ved sekelskiftet forvandler intethed til form, og således med Nietzsche som powerhouse kan skabe længsler efter enhed og det Anders Ehlers Dam kalder for »monistisk positivitet« – en rendyrket livsopfattelse uden dualitet.

Men det er styrken i både Anders Ehlers Dams strukturelle og fortolkende afsnit, at han fastholder dualismen i den vitalistiske strømning, og dermed også evner at se vitalismen ikke bare som en reaktion mod epokens dekadence, men som en del af den. Vitalismen fødes ud af tidens dekadence og gudløshed, hvor den indadskuende, ekstremt individualistiske sjælesorg og -søgen leder mennesket mod dybet, og dermed også til de kilder, som livet igen skal springe af. Han påpeger således, at hvor vitalismen på overfladen ser ud til at folde sig ud horisontalt langs menneskets livslinjer, så en vitalismen i dybdesnit netop vertikal og rækker fra det dybeste mod det højeste.

I forlængelse heraf anskuer Anders Ehlers Dam vitalismen som en transcenderende kraft, der overskrider grænsen mellem det fysiske, der essentielt define-

rer den vitalistiske forestillingsform, mod det metafysiske, som overskrider kroppens og tidens grænser og udvider rummet. Flere af de kunstnerskaber, som Anders Ehlers Dam henter næring fra, er således quasi-religiøse midt i deres radikale gudsfornægtelse, hvis ikke direkte passionerede som Thøger Larsens, Sophus Claussens, Ludvig Holsteins, Vilhelm Andersens og Johannes V. Jensens, ligesom evighedsperspektivet bliver konstituerende for komponisten Carl Nielsens forestilling om »det uudslukkelige«. Ja, Anders Ehlers Dam formår at finde en egentlig kristen vitalisme hos Jakob Knudsen, dels i hans salmer, dels i hans essaysamling *Livsfilosofi* (1908), hvor Knudsen i en forening af hellenistisk sportsånd og vitalistisk passion taler om at prise Gud »ved vort Liv, ved Kræfternes uendelige mangfoldige Udfoldelse, ved vor Kappelstrid og sejrende Fremgang«!

Vitalismen er, som Anders Ehlers Dam flere gange påpeger med eksempler fra ikke mindst Nietzsche og Vilhelm Andersen, en tænkning med kroppen, en slags lebendig stormgang, og derfor også en erotisk forestillingsform, der formelig svulmer i såvel Thøger Larsens som Sophus Claussen og Johannes V. Jensens digtning, for momentvis at koge over i Vilhelm Andersens dionysiske – og med Johannes V. Jensens ord »uhyrlige, bissegale Produkt« – *Bacchustoget i Norden* (1904). Forfatteren skal have ros for at fremdrage dette mindre kendte skrift fra Vilhelm Andersens hånd, der er så dybt og inderligt afhængig af Nietzsches *Tragediens Fødsel*, hvor forestillingen om det dionysiske fødes. Men også for påpeging af, at Andersen – og bag ham filosofen Harald Høffding – formår at temperere Nietzsches libidinøse og dekadente anticlassicisme og dreje vitalismen mod det idealistiske og harmonisøgende, den klassiske antik, Platons og Sokrates' Grækenland.

Man kunne ønske, at Anders Ehlers Dam i sin Nietzsche-tolkning havde foretaget samme bevægelse. Det forekommer mig, at han i brugen af det for bogen helt essentielle skrift *Tragediens fødsel* forser sig på det dionysiske på bekostning af det apollinske, og dermed underkender Nietzsches egen afgørende pointering af nødvendigheden af det formskabende, komponerende og personlighedsudviklende princip i det apollinske *principium individuationis*. Selve visdommen. For Nietzsche selv lige så vigtigt som den dionysiske krafts subversive og skridende karakter. Hos Nietzsche står Dionysos aldrig alene, det kommer han til hos Anders Ehlers Dam.

Indirekte bekræfter Anders Ehlers Dam dette i bogens sidste tredjedel, som nævnt viet til Johannes V. Jensens mytebegreb. Her skriver han rigtigt, at det dionysiske hos Nietzsche og det mytiske hos Jensen kan »ses som momenter i samme livsdyrkende strømning«. Og i og med Anders Ehlers Dam dygtigt definerer det mytiske hos Johannes V. Jensen som en øjebliksoplevelse, hvor kunstneren, in casu mennesket, formår på en og samme gang at se dybt ned i (evolutions- og slægts-)historien, fastholde nærværets sanselige *nu* og ane dimensionerne af en skjult fremtid, rummer det dionysiske hos såvel Nietzsche som Jensen et vertikalt evighedsperspektiv, en dannelseslinje forstået i videste betydning.

Denne, med Anders Ehlers Dams ord, »messianske poetik« hos Jensen forlener vitalismen med en hensigt, hvor menneske, tid og rum går i et og »væren« – for at tale med en af de øvrige væsentlige livsfilosoffer i tiden, Henri Bergson – bliver til »varen«.

Anders Ehlers Dam skriver i *Den vitalistiske strømning*s konklusion, at bogen alene skal opfattes som en begyndelse til nye og større forskningsprojekter om den vitalistiske forestilling i dansk litteratur. I den henseende er bogen vældig inspirerende og med et sandt væld af indfaldsvinkler og væsentlige kilder. Med et i vitalisme-sammenhæng relevant billede, kunne man også kalde bogen en torso. Altså en krop, der mangler noget, et skulpturelt fragment, der vidner om storhed.

Midt i bogens rigdom af referencer og prægnante læsninger af centrale forfatterskaber fra tiden omkring 1900, savner jeg såvel videnskabshistoriske som litterære navne. Når Johannes V. Jensen er bogens litterære hovedskikkelse (man aner en afhandling om ham alene som bogens grundtekst), savnes et kapitel om Charles Darwin og den biologiske og evolutionshistoriske forudsætning for vitalismen. Darwin nævnes naturligvis, men det havde været givende at få ekspliciteret hans evolutionære syn på mennesket, al den stund hans hovedværker blev oversat til dansk i epoken af J.P. Jacobsen. Ligeledes savner jeg et kapitel om Henri Bergsons skabende udvikling og forestilling om det umiddelbare i bevidstheden. Bergson-receptionen var, i lighed med Nietzsche-receptionen, central i dansk kulturliv omkring år 1900 i kraft af Harald Høffding og medbestemmende for livsfilosofiens udfoldelse i danske og skandinaviske kunstnerskaber. Og helt ejendommelig er udeladelsen af Vilhelm Wanscher, der i dansk kulturhistorie hører til de helt centrale aktører inden for livsfilosofi og vitalisme. Wanscher var polyhistor, på en gang kunst- og arkitekturhistoriker, litterat og musiker og en uhyre polemisk påvirkningskraft i tiden fra primærværket *Den æsthetiske Opfattelse af Kunst* (1906) og frem. Hans forestillinger om »stor stil« og »tiderum« trækker på Nietzsche og senere Ernst Jünger, og hans både stil- og erkendelsesmæssige potentiale vidner om den på en gang kropslige og transcenderende kraft i vitalismen, dens ekspressive artikulation – og potentielle ideologiske farlighed. Anders Ehlers Dam lægger vægt på vitalismens antimaterialistiske side, men der var også en materialistisk, der hyldede kroppen som en maskine og som peger frem mod futurismen, men her bliver det måske for ideologisk betændt?

Inden for litteraturen nævnes Helge Rode og Sophus Michaëlis naturligvis, men fortolkes ikke, endskønt begge er centrale for opfattelsen af Nietzsche i Norden og sidstnævnte en af de mest gennemgribende vitalister i dansk litteratur. Michaëlis rummer både den stærkt erotiske solgennemstrålede side af vitalismen og det cæsarske overmenneskelige imperativ, ja, han giver ligefrem vitalismen et kosmisk perspektiv, da han sent i forfatterskabet sender det søgende menneske fra den gudsforladte planet til Mars, hvor der i et vitalistisk vækstperspektiv lever væsner med plantesaft i årene. Ren Avatar!

Selv om vitalismen som krops- og åndsform søger at gribe det hele, kan man jo ikke få det hele, og Anders Ehlers Dams bog om *Den vitalistiske strømning* er – som den er – et initialt og essentielt værk, der øjenåbnende og sindsudvidende lægger alen til vitalisme-forskningens vækst.

Henrik Wivel

Jørgen Dines Johansen og Marie Lund Klujeff (red.): Genre. Aarhus Universitetsforlag, Århus 2009. 278 sider, 198 kr. ISBN 978-87-7934-121-0.

Genreforskning og genrebaseret forskning synes at vinde frem inden for dansk litteraturforskning. Efter i årtier at have diskuteret novellen med afsæt i Søren Baggenses *Den blicherske novelle* (1965) og udvidet rammerne til en generel diskussion af novelleteori på foranledning af Jørgen Dines Johansens *Novelle-teori efter 1945* (1970) synes der i dag at være en voksende interesse for at ud-brede forskningen til andre af litteraturens genrer.

Et par eksempler kan nævnes. Frederik Tygstrup har i *Erfaringens fiktion. Essay om romanens form* (1992) og *På sporet af virkeligheden* (2000) undersøgt romanen som form og de internationale teorier om den. Per Stounbjerg studerede i sin disputats *Uro og urenhed. Studier i Strindbergs selvbiografiske prosa* (2005) selvbiografien hos Strindberg som fiktionsform og uren, dvs. blandet, genre. Året efter, i 2006, udgav Poul Behrendt *Dobbeltkontrakten. En æstetisk nydannelse*, som afdækkede en ny type selvbiografiske bøger med et mere eller mindre fiktivt islæt. Endelig har Peter Stein Larsen anlagt sin disputats om sam-tidig dansk lyrik, *Drømme og dialoger. To poetiske traditioner omkring 2000* (2009), på et genreteoretisk grundlag. Foruden disse selvstændige studier og af-handlinger kan nævnes to genreorienterede antologier. Jeppe Brixvold og Hans Otto Jørgensens tekstbaserede *Antologi af dansk kortprosa* (1998) og den mere teoretiserende og tværaestetiske antologi *Genrer på kryds og tværs* redigeret af Katja Teilmann (2004).

På denne baggrund synes det oplagt, at serien *Moderne litteraturteori* udsender en antologi om moderne litterær genreteori. Der er behov for, at såvel forskere som studerende kan udbyde og udvide deres kendskab til den internationale genreteori, hvis den danske genreforskning skal fortsætte sin udvikling. Antologien har fået titlen *Genre*, hvilket formentlig skal samle mindst tre forskellige aspekter, nemlig genren som tekstligt fænomen, genren som analytisk begreb og den dertil knyttede genreteori. Redaktørerne er Jørgen Dines Johansen og Marie Lund Klujeff, som begge har markeret sig inden for dansk genre-teori. Dines Johansens tidligere omtalte guldmedaljeafhandling om novelle-teori efter 1945 står stadig som et kritisk korrektiv til den essentialistiske og akrono-novelledefinition, og Lund Klujeffs kortfattede introduktion til novelle-teori og

-analyse, *Novellen – struktur, historie og analyse* (2002), benyttes fortsat i undervisningen.

Hvad er det så for nogle tekster, de to redaktører har valgt ud, og er det et fyldestgørende udvalg af den moderne genreteori? Hvilke afsnit af de oprindeligt større teksthelheder er udvalgt, og er det tilstrækkeligt til at forstå argumentationen? Giver tekstudvalgets rækkefølge klarhed over enten kronologi eller strukturer inden for genreteorien? Er det en smidig og troværdig oversættelse, teksterne optræder i? Disse spørgsmål, som almindeligvis stilles inden for genren »anmeldelse«, vil jeg i det følgende søge at besvare, inden jeg afslutningsvis kaster et kritisk blik på antologiens paratekster, det vil sige indledning og afsluttende bibliografiske tekstelementer.

Antologien rummer 278 sider, hvoraf kun cirka 220 er egentlige tekstsider. Når man betænker, at sideformatet er relativt lille, tekstmarginen omvendt stor, og at der levnes plads til fodnoter, virker det ikke urimeligt, at der kun er udvalgt otte tekster. Antallet svarer nogenlunde til udvalget i de foregående bind i serien. Der er udvalgt én tekst af hver forfatter, hvad der ikke er nogen selvfølge, og i dette tilfælde virker som en rigtig beslutning. Feltet af genreteoretikere er temmelig stort, så det tåler dårligt at blive mindre end i den foreliggende antologi. Seks af tekstudvalgets forfattere er berømte navne inden for genreteorien, man kunne gerne kalde dem uomgængelige, mens de sidste to, hvis tekster er skrevet efter 2000, er relativt ukendte. Det er altid en afvejning, hvorvidt man i en antologi skal satse på det sikre eller tage chancer. I betragtning af at den litterære genreteori kulminerede i årene omkring 1980, og at man på den baggrund kunne mistænke teoridannelsen for at være afsluttet, er det strategisk klogt at medtage tekster fra *New Literary History*s temanummer om genre i 2003. Om begge de medtagne tekster beviser deres eksistensberettigelse i antologien, er jeg lidt i tvivl om. Joseph Farrells dristige og fint illustrerede artikel om klassisk genre i teori og praksis står klart stærkere end Peter Hitchcocks forsigtigt refererende og lettere pointeløse artikel om genre og postkolonialitet.

De seks uomgængelige er Alastair Fowler, Tzvetan Todorov, Gérard Genette, Jean-Marie Schaeffer, Mikhail Bakhtin og Jacques Derrida. Der er intet at indvende imod disse navne, de har alle hver især bidraget til udforskningen af genrebegrebets status og funktion, historisk såvel som teoretisk. Man kan have sine favoritter og mene, som jeg gør, at Genettes og Schaeffers bidrag vejer tungere end Todorovs og Derridas, men uanset hvordan man vender og drejer det, er alles tilstedeværelse berettiget. Spørgsmålet er så, om det er disse seks navne, der udgør genreteoriens kanon. Jeg kan i hvert fald komme i tanke om et navn, som også burde indgå i antologien, og det er Hans Robert Jauss. Kapitellet »Theorie der Gattungen und Literatur des Mittelalters« fra *Grundriß der romantischen Literaturen des Mittelalters* (1968) behandler generernes definitionsproblemer, redegør for de to genreoptikker, det synkrone og det diakrone perspektiv, og introducerer til et væsentligt og flittigt benyttet begreb om genreforventning hos læseverdenen. Dette ubestridelige bidrag til genreteorien op-

træder da også i to andre antologier af genreteori, den svenske *Genreteori* (1997) og den britiske *Modern Genre Theory* (2000). Hvis man studerer tekstudvalget i disse antologier, kunne man få en mistanke om, at redaktørerne af den danske antologi har krydset tekstudvalget fra den ene med tekstudvalget fra den anden. Gengangere fra den svenske antologi er Fowlers kapitel om genrebegreber fra *Kinds of Literature* (1982) og Schaeffers artikel »Fra tekst til genre« (1983). Fra den britiske antologi finder man en repetition af Todorovs kapitel om genrernes oprindelse fra *Les Genres du discours* (1978), et afsnit af Genettes bog om arkegenrer og arketeksten fra *Introduction à l'architexte* (1979), et stærkt beskåret udsnit af Bakhtins kapitel om talegenrer fra *Eстетика словесного творчества* (1979) og Derridas artikel »Genrens lov« med den franske titel »La loi du genre« (1980).

Det er bemærkelsesværdigt, at de udvalgte klassiker-tekster alle findes i enten den svenske eller den engelske antologi, og særligt påfaldende er det, at den danske antologi i lighed med den britiske indeholder netop afsnit IX fra Genettes bog om arketeksten. Dette afsnit kan i øvrigt dårligt stå alene, bl.a. fordi det slutter med en sproglig tvetydighed, der blev påpeget af Philippe Lejeune efter udgivelsen af artiklen »Genres, »types«, modes« og rettet af Genette i de to tilføjede afsnit, hvormed artiklen voksede til en bog og fik den nuværende titel *Introduction à l'architexte*. Desuden omtales Genettes begreb om arketeksten slet ikke i afsnit IX, her tales foreløbig kun om arkegenrerne, lyrisk, episk og dramatisk, hvorfor afsnittets titel »Introduktion til arketeksten« må forekomme at være i uoverensstemmelse med teksten. Når man redaktionelt har valgt kun at trykke afsnit IX fra Genettes særdeles vigtige bog om arketeksten, burde man i det mindste gøre opmærksom på disse forhold i omtalen af teksterne i antologiens indledning.

Om teksternes rækkefølge kan man med sikkerhed sige, at den ikke er kronologisk, og at den heller ikke er alfabetisk. Den kan meget vel være strukturel, men det er ikke lykkedes mig at finde ud af, hvilken struktur den afspejler. I antologiens indledning sondres der mellem det *genrekritiske* hos Genette, Schaeffer, Derrida og Farrell og det *genreforankrende* hos Bakhtin, Todorov og Hitchcock. Denne udmærkede distinktion styrer imidlertid heller ikke teksternes rækkefølge.

De franske tekster er oversat af Rolf Reitan, de engelsksprogede tekster af Morten Visby, og Bakhtins tekst er oversat af Nina Møller Andersen og Alex Fryszman. Jeg har ingen indvendinger imod nogen af oversættelserne og dertil kun fundet et par små korrekturfejl i bogen.

Antologiens indledning er det nemmere at have indvendinger imod. Den falder i fire dele: først en kort redegørelse for begrebet genre, dernæst en lang redegørelse for genreteorien og genrernes historie fra antikken til romantikken, så en kortere redegørelse for den moderne litterære genreteori og endelig en kort gennemgang af teksterne. Det forekommer proportionsforvrængende at afsætte mere plads til den moderne genreteoris forhistorie end til selve historien. Der

skulle være mere end rigeligt at tage fat på inden for den moderne genreteori, og den kortfattede omtale af det 20. århundredes genreteorier efterlader også flere ubesvarede spørgsmål. De tre ontologiske positioner, nominalisme, realisme og konstruktivisme, som Schaeffer polemiserer imod i sin artikel, kunne godt tåle en omtale. En omtale af Genettes begreb om arketeksten er allerede blevet efterlyst. Alment udbredte begreber som genrekontrakt, der vist nok stammer fra Philippe Lejeunes *Le pacte autobiographique* (1975) og som bearbejdes af Genette i *Seuils* (1987), eller genreforventning, som behandles af Jauß og receptionsæstetikken, berøres heller ikke. Alt hvad der siges i indledningen, er, så vidt jeg kan bedømme, korrekt og godt formuleret, men derfor behøver det sidste afsnit om udvalgets tekster ikke gentage – nogle gange endda ordret – det foregående afsnit.

Lader man afslutningsvis sit blik falde ned over de små forfatterportrætter i antologiens slutning, forstyrres det af nogle iøjnefaldende udeladelser. Hos Fowler har man glemt at nævne det værk, antologien citerer fra, *Kinds of Literature*, hos Genette er *Seuils* med den engelske titel *Paratexts*, hvori paratekstens genreindikationer behandles, ikke nævnt, og hos Schaeffer er artiklen »Literary Genres and Textual Genericity« (1989) foruden det genreteoretiske værk *Qu'est-ce qu'un genre littéraire* (1989) ikke anført. De tre sidstnævnte betydelige bidrag til genreforskningen er heller ikke registreret i bibliografien.

På trods af disse forbehold og indvendinger hilses denne første danske antologi om genre som litterært fænomen, begreb og teori velkommen. Den vil kunne anvendes af forskere og især af studerende på landets universiteter, primært inden for litteraturundervisningen, men også lingvister og medieforskere vil kunne få glæde og gavn af udvalget. Som en dansksproget antologi vil den lette adgangen til de relativt vanskelige tekster, der allerede findes i den svenske og den britiske antologi. Desuden er den halvt så dyr som den britiske og kan i modsætning til den svenske købes i boghandlen.

Genre er et af de mest vidtrækkende begreber, både fagligt og historisk. Det er derfor ikke så underligt, at uenigheden inden for genreteorien er stor. De, der ikke allerede kender til den internationale genreteori kan begynde her, og de, der er bekendt med den, vil få en kærkommen lejlighed til at genlæse disse udfordrende og stimulerende tekster om genre og genrer.

Anders Juhl Rasmussen

Fra Redaktionen

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier udkommer normalt med ét bind om året. Abonnement på tidsskriftet kan tegnes i enhver boghandel for kr. 275 årligt inkl. moms (excl. ekspedition). Man kan dog erhverve det billigere ved at indmelde sig som medlem i Universitets-Jubilæets danske Samfund, hvis kasserer er Simon Skovgaard Boeck, Gammeldansk Ordbog, Christians Brygge 1, 1219 København K. Årskontingentet er kr. 250, hvortil lægges forsendelsesgebyr (porto + ekspedition).

To our members abroad: You are kindly requested to pay your membership fee for 2010, DKK 275 (inclusive of postage and packing) either to the Giro account of University Press of Southern Denmark, swift-bic: dabadkkk, IBAN: DK 24 3000 0008 0420 20. Please note that UJDS can bear no unintentional reduction of your annual contribution caused by charges. If you pay by a Giro transfer, either a foreign Eurogiro or a Swift transfer, you are kindly requested to pay the service charge of DKK 30 that is a total of DKK 305.

For årskontingentet får medlemmerne tilsendt en del af de i årets løb udsendte bøger, herunder altid *Danske Studier*, mens andre tilbydes dem til en favorabel subscriptionspris. Medlemmerne kan derudover købe tidligere udsendte – ikke udsolgte – publikationer til reducerede priser. Medlemsleveringen for 2010 består af *Danske Studier 2010* (nr. 574) og – efter bestilling – *Visuløg í Føroyum upptikin 1902-2004. Danish Folk Ballads in the Faroes, melodies recorded 1902-2004* (nr. 573).

Redaktionel vejledning til forfattere

1. Alle særmarkeringer, herunder vekslende skriftgrad, automatisk eller manuel orddeling, lige højremargin og manuelt linje- eller sideskift, undgås. Ønsker om speciel udformning af typografien kan markeres med almindelige korrekturtegn i marginen af en udskrift.
Der anvendes tabulatorindrykning ved begyndelse af nyt afsnit (*ikke* blanktegn). Der kan anvendes kursiv, mens fed skrift og spatie-ret skrift bedes undgået.
2. Bidrag kan have slutnoter, aldrig fodnoter; notetallet sættes som postental (uden afsluttende parentes) og anbringes efter et eventuelt interpunktionsstegn. Anvendelse af noter i anmeldelser begrænses.
3. Kortere citater (op til tre linjer) står i den løbende tekst og markeres med anførselstegn (»...«).
Længere citater sættes med indryk, uden anførselstegn og med blank linje før og efter citatet.
Citater gengives bogstav- og tegnret efter originaltryk, håndskrift eller en videnskabelig udgave. De verificeres omhyggeligt og nøjagtigt af forfatteren. Udeladelse i citater angives ved (...), denne angivelse anvendes *ikke* i begyndelsen eller slutningen af citater.
4. Kommasætningen følger det af *Retskrivningsordbogen* autoriserede system.
5. *Retskrivningsordbogens* staveformer respekteres.
6. Anvendelsen af forkortelser begrænses, og alle ikke almindeligt udbredte forklares.
7. En evt. litteraturliste kan udformes efter følgende model:

Dal, Erik: *Nordisk folkeviseforskning siden 1800. Omrids af text- og melodistudiets historie og problemer især i Danmark*. København 1956.

DDO = *Den Danske Ordbog* 1-6. København 2003-2005.

Falk, Hjalmar og Alf Torp: *Dansk-Norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania 1900.

Karl Magnus' krønike, v. Poul Lindegård Hjorth. København 1960.
Kousgård Sørensen, John (anm.): Aage Hansen: *Om Peder Laales danske ordsprog*, i: *Danske Studier* 1992, s. 135-137. København.
Lundgreen-Nielsen, Flemming: Anders Sørensen Vedel og Peder Syv. To lærde folkeviseutgivere, i: Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår. Dansk Folkevisekultur 1550-1700*. Bind 4, s. 153-373. København 2002.

I litteraturlisten optages normalt kun titler der henvises til i artiklen.

8. Bidrag kan ud over på dansk affattes på norsk, svensk, engelsk, tysk og fransk.
9. Artikler og mindre bidrag forsynes – af forfatteren – med et engelsk, tysk eller fransk resume på ca. 10 linjer.
10. Bidrag til en årgang skal være redaktionen i hænde inden 1. april i udgivelsesåret.
11. Bidrag til tidsskriftet sendes til lektor Henrik Blicher, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Njalsgade 120, 2300 København S, eller ledende redaktør Merete K. Jørgensen, Gammeldansk Ordbog, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Christians Brygge 1, 1219 København K.

Redaktionen foretrækker at modtage bidrag elektronisk, og disse kan sendes til ss@dsl.dk.

Tilsendte publikationer

Christian *Becker-Christensen*: Dansk syntaks. Indføring i dansk sætningsgrammatik og sætningsanalyse. København 2010. – Jens *Bjerring-Hansen* og Torben Jelsbak: Boghistorie (Moderne litteraturteori 8). Århus 2010. – Pil *Dahlerup*: Sanselig middelalder. Litterære perspektiver på danske tekster 1482-1523. Århus 2010. – John Chr. *Jørgensen*: Kommer De som ven eller som interviewer. Interviewets historie i Danmark. København 2010. – Aage *Jørgensen*: Vore Nobelpristabere – hvor tæt på kom de egentlig? < Bogens Verden, 2009, nr. 4. – Aage *Jørgensen*: To danske digtere på stockholmsk guldvægt < Dansk Noter, 2009, nr. 4. – Aage *Jørgensen*: H.C. Andersen og modernitetens problematiske velsignelse < Anderseniana, 2009. – Aage *Jørgensen*: Kaj Munk – nogle litteraturhenvisninger < Munkiana, 43, 2010. – Aage *Jørgensen*: Niels Jørgen Cappelørn – en bibliografi < At være sig selv nærværende. Festskrift til Niels Jørgen Cappelørn, red. af Joakim Garff, Ettore Rocca og Pia Søltoft. København 2010. – Aage *Jørgensen*: Finest frugt – om 'den Vartou Kjællingeprest': En guide til Grundtvig-Studier 1948-2008, II < Grundtvig-Studier, 2010. – Aage *Jørgensen*: Vitalisme på dansk – en præsentation < Tijdschrift voor Skandinavistiek, 31, 2010. – Aage *Jørgensen*: Johannes V. Jensen og nogle svenske bekendtskaber: Cederström, Engström, Zetterström < Nordica, 27, 2010. – Per *Olsen* (red.): Livet bliver ikke genudsendt. Carpe diem-temaet. (University of Southern Denmark Studies in Literature vol. 55), 2010. – Joachim *Schiedermaier*: (V)erklårte Gesichter. Der Porträttdiskurs in der Literatur des dänisch-norwegischen Idealismus. Würzburg 2009.

Etudes Germaniques, 64e année, 2-4, 2009, 65e année 1, 2009, 3, 2010. – Jahrbuch des österreichischen Volksliedwerkes, 59, 2010. – Maal og Minne 2009:2. – Namn och Bygd 97, 2009. – Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri, årg. 86, 2009, hft. 3. – Norsk Folkemuseums By og Bygd XLII. Forstenet tid. Obos-gården Wessels gate 15, 2010. – Tijdschrift voor Skandinavistiek, jaargang 30, 1, 2009. – Zeitschrift für Volkskunde, 106. Jahrgang 2010/I.